

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

ДМИШКО ОЛЕКСАНДРА СТЕПАНІВНА

УДК 159.947.3-053.6

**ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ ЛОКУС-КОНТРОЛЮ
ПІДЛІТКІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник

Мар'єнко Борис Сергійович доктор медичних наук, професор
--

Львів – 2012

ЗМІСТ

	стор.
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ I. МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛОКАЛІЗАЦІЇ КОНТРОЛЮ ПІДЛІТКІВ ТА ЙОГО ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ	14
1.1. Локус контролю в понятійному просторі сучасної психології	14
1.2. Характеристика інтернальності та екстернальності особистості	27
1.3. Особливості локусу контролю підлітків в контексті рис особистості	36
1.4. Стиль сімейного виховання як одна з детермінант локусу контролю	59
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I.....	72
РОЗДІЛ II ПРОГРАМА ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛОКАЛІЗАЦІЇ КОНТРОЛЮ ПІДЛІТКІВ ТА ЙОГО ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ	75
2.1. Організація емпіричного дослідження та обґрунтування групи досліджуваних	75
2.2. Короткий огляд деяких методик, що діагностують інтернальність – екстернальність особистості	77
2.3. Етапи розробки «Опитувальника показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків» та результати його апробації	84
2.3.1. Компонентний склад і специфіка проявів показників локалізації контролю підлітків	86
2.3.2. Результати перевірки методики на надійність і валідність	89
2.3.3. Дослідження показників локалізації контролю підлітків за допомогою процедури «Розміщення себе на умовній шкалі локусу контролю»	95
2.4. Методичне забезпечення емпіричного дослідження кола рис особистості підлітка, що вивчаються у співвідношенні з показниками локусу контролю	96
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II	108
РОЗДІЛ III. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЛОКУСУ КОНТРОЛЮ ПІДЛІТКІВ.....	110

3.1. Особливості взаємозв'язків локалізації контролю, рівня домагань, емоційного відгукування та соціальної адаптації	110
3.1.1. Кореляційний аналіз означеної групи показників	110
3.1.2. Результати факторного аналізу даних	114
3.2. Взаємозв'язки показників локусу контролю і факторів особистості, самоствалення, акцентуацій характеру та типів сімейних стосунків.....	118
3.2.1. Особливості зв'язків локусу контролю з самостваленням.....	119
3.2.2. Зв'язки показників локусу контролю і акцентуацій характеру підлітків..	121
3.2.3. Локус контролю і факторні характеристики особистості.....	124
3.2.4. Співвідношення показників локусу контролю підлітків і характеристик сімейних стосунків	126
3.2.5. Групування показників психологічних властивостей, що досліджуються, методом факторного аналізу	129
3.3. Психологічні особливості підлітків інтерналів і екстерналів: порівняльна характеристика	135
3.3.1. Особливості рівня домагань, емоційного відгукування та соціальної адаптації підлітків – представників різних типів локалізації контролю	139
3.3.2. Факторні профілі особистості та специфіка самоствалення підлітків, які відрізняються за типом локалізації контролю	145
3.3.3. Прояви локусу контролю в акцентуєваних підлітків і типи сімейних стосунків.....	157
3.4. Динаміка розвитку локусу контролю підлітків	167
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III	172
ВИСНОВКИ	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	182
ДОДАТКИ	203

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

№	Показник	Назва показника
Опитувальник показників локалізації контролю підлітків (ЛСК-П)		
1	Ідос	Інтернальність у сфері досягнень
2	Іневд	Інтернальність у сфері невдач
3	Ісім	Інтернальність у сфері сім'ї і стосунків з батьками
4	Інавч	Інтернальність у навчанні і стосунках з вчителями
5	Іспіл	Інтернальність у спілкуванні та стосунках з однолітками
6	Іздор	Інтернальність у галузі здоров'я і хвороб
7	Ісекс	Інтернальність у сексуальній сфері
8	Івнс	Інтернальність у сфері внутрішнього світу
9	Імайб	Інтернальність у галузі життєвої перспективи (майбутнього)
10	Ірозв	Інтернальність у галузі розваг і захоплень (дозвілля)
11	ЗагІ	Шкала загальної інтернальності
12	Сзвн	Показник схильності до самозвинувачення
Опитувальник самоствавлення		
13	ШК.S	Шкала - Інтегральний показник
14	ШК.I	Шкала - Самоповага
15	ШК.II	Шкала - Аутосимпатія
16	ШК.III	Шкала - Очікування позитивного ставлення інших
17	ШК.IV	Шкала - Самоінтерес
18	шк.1	Шкала - Самовпевненість
19	шк.2	Шкала - Ставлення інших
20	шк.3	Шкала - Самоприйняття
21	шк.4	Шкала - Самокерівництво
22	шк.5	Шкала - Самозвинувачення
23	шк.6	Шкала - Самоінтерес
24	шк.7	Шкала - Саморозуміння

Тест-опитувальник Шмішека – акцентуації характеру		
25	Гіп	Гіпертимний
26	Трв	Тривожний
27	Дис	Дистимний
28	Пед	Педантичний
29	Збд	Збудливий
30	Емт	Емотивний
31	Заст	Застрягаючий
32	Дем	Демонстративний
33	Цикл	Циклотимний
34	Екз	Екзальтований
Фактори особистості за Р. Кеттеллом		
35	А	(А+) афектотимія - (А-) сизотимія
36	В	(В+) абстрактне мислення - (В-) конкретне мислення
37	С	(С+) сила «Я» - (С-) слабкість «Я»
38	Д	(Д+) збудженість - (Д-) врівноваженість
39	Е	(Е+) домінантність - (Е-) покірність
40	Ф	(Ф+) безпечність - (Ф-) заклопотаність
41	Г	(Г+) сила «Зверх-Я» - (Г-) слабкість «Зверх-Я»
42	Н	(Н+) сміливість - (Н-) боязкість
43	І	(І+) м'якість – (І-) твердість
44	Ж	(Ж+) підозрілість – (Ж-) довірливість
45	О	(О+) схильність до почуття провини – (О-) самовпевненість
46	Q2	Q2+) самодостатність – (Q2-) залежність від групи
47	Q3	(Q3+) високий – (Q3-) низький самоконтроль
48	Q4	(Q4+) напруженість - (Q4-) розслабленість
Опитувальник «Батьків оцінюють діти» (БОД)		
49	Г+	Гіперпротекція
50	Г-	Гіпопротекція

51	У+	Поблажливість
52	У-	Ігнорування потреб дитини
53	Т+	Надмірність вимог - обов'язків
54	Т-	Недостатність вимог - обов'язків
55	З+	Надмірність вимог - заборон
56	З-	Недостатність вимог - заборон
57	С+	Надмірність санкцій
58	С-	Мінімальність санкцій
59	Н	Нестійкість стилю виховання
60	РРЧ	Розширення сфери батьківських почуттів
61	ПДК	Перевага в підлітку дитячих якостей
62	ВН	Виховна невпевненість батька
63	ФУ	Фобія втрати дитини
64	НРЧ	Нерозвиненість батьківських почуттів
65	ПНК	Проекція на підлітка власних небажаних якостей
66	ВК	Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання
Емоційне відгукування		
67	Іемп	Індекс емпатії (емоційне відгукування)
Інтегральні показники соціально-психологічної адаптації		
68	Адап	Адаптивність, ескапізм
69	ПрІн	Прийняття інших
70	ІАдп	Інтернальність адаптивності (внутрішній контроль)
71	Спр	Самоприйняття
72	ЕКмф.	Емоційний комфорт
73	Домн	Прагнення до домінування
Рівень домагань		
74	РДЦв	Цільове відхилення
75	РДДм	Рівень домагань

ВСТУП

Актуальність дослідження обумовлена, перш за все, необхідністю подальшої теоретичної та емпіричної розробки проблеми розвитку локусу контролю на різних етапах онтогенезу особистості, зокрема в підлітковому віці. У теперішній час, коли відбуваються інтенсивні зміни у суспільстві, зникли численні, характерні для тоталітарного суспільства зовнішні важелі управління та орієнтири поведінки людей, тому зростають вимоги до соціальної та особистісної зрілості кожної людини. Одним із показників зрілості особистості, рівня її морального розвитку та успішності виступає локус суб'єктивного контролю, який є пов'язаним з мірою відповідальності людини за події власного життя.

Традиційно поняття локусу контролю пов'язано з іменем Дж. Роттера – засновника теорії соціального учіння, але, у сутності, вивчається представниками багатьох шкіл та напрямків у зв'язку з численними психологічними феноменами, а саме: в психологічних теоріях відповідальності та атрибуції відповідальності (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Дементій, Д. Майерс, К. Муздибаєв, В. П. Прядеїн, А. О. Реан, В. В. Рибалка, С. Л. Рубінштейн, М. В. Савчин та ін.); теоріях самоефективності та формування стилів атрибуції (А. Бандура, Г. Келлі, Ф. Хайдер та ін.); в концепції компетентності (Р. Уайт); теорії мотивації досягнення (Дж. Аткинсон, Д. Макклелланд, Х. Хекхаузен); фрустраційній теорії (С. Розенцвейг), теорії завченої безпорадності (К. Двек, М. Селігман), особистісної безпорадності (К. В. Веденєєва, Д. О. Цирінг та інші); в контексті соціалізації (Я. Л. Коломінський, Є. Г. Ксенофонтова, С. Д. Максименко, А. О. Реан, О. А. Шальнова), у теоріях психічної регуляції та саморегуляції (М. Й. Боришевський, Дж. Капрара, Д. О. Леонтьєв, С. Д. Максименко, О. П. Саннікова, О. Я. Чебикін та ін.); теорії самодетермінації (О. Р. Калітієвська, Д. О. Леонтьєв); у зв'язку з вибором стратегій подолання життєвих труднощів (О. В. Алексєєва, О. О. Анненкова, Л. І. Дементій, С. Кобейса, Р. Лазарус, О. В. Лібін, Т. Л. Крюкова, С. Мадді, А. Ю. Малєнова,

І. В. Шевченко, І. П. Шкуратова та інші), у контексті вивчення соціальної адаптивності особистості (О. В. Кузнецова, О. П. Саннікова), при дослідженні делінквентної поведінки (Д. Ю. Карандашев, А. О. Реан та ін.), індивідуально-типологічних особливостей схильності до ризику (С. В. Бикова) тощо.

Існує певний ряд робіт, присвячених питанням діагностики та структури локусу контролю (Є. Ф. Бажин, Є. А. Голинкіна, О. М. Еткінд, І. М. Кондаков, Г. Крампен, В. І. Ксенофонтова, Х. Левенсон, С. Р. Пантілеєв, Дж. Роттер, В. В. Столін та ін.), особливостям його розвитку на різних етапах онтогенезу, в тому числі в підлітковому віці (О. В. Алексеєва, С. В. Биков, Л. І. Дементій, В. П. Прядеїн, М. В. Савчин, В. І. Тернопільська та ін.).

Незважаючи на те, що підлітковий вік визнається критичним у формуванні суб'єктивного локусу контролю та окремих властивостей особистості, що з ним пов'язані, недостатньо вивченими залишаються підґрунтя та чинники становлення певного виду локусу контролю, особливостей його структури, прояву в різних життєвих ситуаціях саме у цьому віці. За даними численних зарубіжних та вітчизняних дослідників, найважливішими детермінантами розвитку локус-контролю, в тому числі й у підлітковому віці, є стиль сімейного виховання (І. Г. Кошлань, А. О. Реан, Е. Г. Ейдемільер та ін.), деякі психологічні властивості особистості (О. В. Алексеєва, К. В. Веденєєва, Л. М. Додова, К. Р. Калітієвська, Т. В. Кириченко, С. А. Кожаєва, Т. М. Кочеткова, Х. Кулас, Д. О. Леонтєєв, В. В. Назарова, Г. С. Обманова, Д. О. Цирінг, Т. В. Шипелік, Е. Г. Ейдемільер та ін.). Саме тому дослідження специфіки локусу контролю підлітків в залежності від домінуючого стилю сімейного виховання, а також в зв'язку з певними властивостями особистості є актуальним і значущим.

Отже, актуальність та недостатнє вивчення проблеми визначили вибір теми нашого дослідження «Психологічні детермінанти розвитку локус-контролю підлітків».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалось в межах науково-дослідницьких тем

кафедри психології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка «Психологічний вимір соціального буття особистості» (номер держреєстрації №0106U005912). Тему дисертації затверджено вченою радою Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 16/6 від 29.06.2010 р.) та узгоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 8 від 30.11.2010 р.). Автором досліджувались структурні складові локусу контролю підлітків, його психологічні детермінанти та індивідуально-психологічні особливості особистості, пов'язані з локусом контролю.

Мета дослідження полягає у теоретико-методологічному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні особливостей локалізації контролю особистості підлітка та його психологічних детермінант.

Для досягнення поставленої мети вирішувались такі **завдання**:

1. На основі аналізу теоретичних психологічних джерел визначити логіку та напрямок теоретико-емпіричного дослідження суб'єктивної локалізації контролю підлітків; визначити структуру означеного феномену, експлікувати і описати компонентний склад показників; здійснити теоретичний аналіз підходів до вивчення психологічної детермінації локусу контролю підлітків.

2. Розробити модель емпіричного дослідження і обґрунтувати систему дослідницьких процедур, спрямованих на діагностику локусу контролю, його психологічних детермінант та властивостей особистості, що супроводжують певні прояви локусу контролю. Створити авторську психодіагностичну методику, що спрямована на вивчення показників локусу контролю саме підлітків.

3. Здійснити емпіричне дослідження локусу контролю підлітків та чинників, що впливають на його розвиток: дослідити характеристики стилів сімейного виховання як однієї з психологічних детермінант локусу контролю та тих властивостей особистості, які супроводжують різні прояви локусу контролю підлітків.

4. Виявити та порівняти психологічні особливості підлітків інтерналів та екстерналів (акцентуації характеру, фактори особистості тощо).

5. Вивчити особливості динаміки локусу контролю і його структурних компонентів у підлітковому віці.

Об'єкт дослідження: психологічні особливості суб'єктивної локалізації контролю підлітків як інтегральної характеристики особистості.

Предмет дослідження: показники локалізації контролю та психологічні детермінанти, що впливають на їхній розвиток (типи сімейного виховання, певні властивості особистості підлітків).

Методологічною основою дослідження стали загальні принципи детермінізму (О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн, Б. М. Теплов та ін.), системний підхід у вивченні психологічних об'єктів (В. А. Ганзен, Б. Б. Коссов, Б. Ф. Ломов та ін.); системно-структурний підхід до розуміння особистості (С. Д. Максименко, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн, О. П. Саннікова та ін.); теоретичні положення вітчизняної психології про системний характер якостей особистості (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Анан'єв, Л. І. Анциферова, Б. Ф. Ломов, Д. Й. Фельдштейн та ін.); основні положення про закономірності психічного розвитку особистості підлітка (Г. О. Балл, І. Д. Бех, Л. І. Божович, Ш. Бюлер, Л. С. Виготський, Ф. Дольто, І. С. Кон, Г. С. Костюк, А. Є. Личко, С. Д. Максименко, В. В. Рибалка, Е. Еріксон та ін.); теорія локусу контролю (Дж. Роттер, Х. Левенсон, Г. Крампен та ін.); система теоретичних уявлень про дитячо-батьківські взаємини (Д. Баумрінд, Г. Я. Варга, О. І. Захаров, А. Є. Личко, Е. Г. Ейдемільер).

Методи дослідження. В роботі використані теоретичні методи: аналіз філософської, психологічної та психолого-педагогічної літератури; емпіричні методи: спостереження, бесіда, тестування, лонгитюд; статистичні методи обробки даних (кореляційний аналіз, факторний аналіз, t-критерій Ст'юдента), що здійснювались за допомогою комп'ютерної програми SPSS 13.0 for Windows; якісний метод: метод «асів», «профілів».

У психодіагностичний комплекс увійшли: 1) для дослідження показників локусу контролю підлітків – авторський «Опитувальник показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків» (ЛСК-П), створений за вимогами психометрики; процедура «Розміщення себе на умовній шкалі локусу контролю»; 2) методики, що діагностують властивості особистості підлітка, які співвідносяться з локусом контролю: опитувальник самоствавлення С. Р. Пантілеєва і В. В. Століна; тест-опитувальник Шмішека на визначення акцентуацій характеру підлітків; особистісний опитувальник Г. Айзенка; 14-ти факторний опитувальник Р. Кеттелла; модифікований тест-опитувальник емпатичних тенденцій, розроблений А. Мехрабіаном і Н. Епштейном; моторна проба Шварцландера, що спрямована на вивчення рівня домагань; методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда; опитувальник «Батьків оцінюють діти» (БОД) модифікація І. О. Фурманова і А. А. Алад'їна.

Дослідження проводилось на базі загальноосвітніх середніх шкіл м. Львова. Основний контингент досліджуваних складався з учнів 5-10 класів. Безпосередньо на різних етапах в емпіричному дослідженні взяли участь 669 підлітків у віці від 11 до 16 років. З них 128 підлітків вивчалися пролонговано (2 роки – з вересня 2009 року по вересень 2011 року). Окремо група підлітків, які брали участь у дослідженні, що мало на меті стандартизацію «Опитувальника показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків», склала 214 осіб.

Наукова новизна та теоретична значущість дослідження полягає в тому, що:

- вперше локалізація контролю вивчається як властивість особистості підлітка, структура якої включає: інтернальність в сфері стосунків з батьками, інтернальність в навчальній діяльності і стосунках з вчителями, інтернальність в сфері стосунків з однолітками, інтернальність в сексуальній сфері, інтернальність в сфері внутрішнього світу, інтернальність в галузі життєвої перспективи (майбутнього), інтернальність в галузі розваг і захоплень

(дозвілля), схильність до самозвинувачення; експліковані та описані означені компоненти локусу контролю, що властиві підлітковому віку; теоретично обґрунтовані та емпірично виявлені типи локалізації контролю підлітків, що зумовлені якісно-кількісним поєднанням його показників; доведено, що серед детермінант індивідуально-типологічних особливостей локусу контролю підлітків значущими є типи сімейного виховання та певні риси особистості, що супроводжують прояви інтернальності, або екстернальності, а саме: самоствалення, рівень домагань, впевненість у собі, відповідальність, сила «Я», тощо; встановлені вікові особливості інтернальності підлітків, що виявляються у нерівномірному і неодноразовому розвитку її окремих показників;

- розширено та доповнено уявлення про психологічну сутність локусу контролю підлітків; про індивідуально-психологічні особливості осіб з різним рівнем і різним поєднанням якісних показників локалізації контролю, які мають як загальні тенденції, так і певні відмінності;

- набуло подальшого розвитку знання з проблематики розвитку локусу контролю підлітків, уявлення про зв'язки його показників з широким спектром рис особистості та їх цінність, про психологічні детермінанти розвитку інтернальності.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробці валідного й надійного тест-опитувальника показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків (ЛСК-П). Результати його апробації вказують на достатню валідність та надійність, що дозволяє використовувати методику і в наукових, і практичних цілях.

Зміст теоретичної та практичної частин роботи був використаний в процесі читання лекцій та спецкурсів з загальної, вікової, диференційної психології, психології сім'ї, психодіагностики. Результати дослідження використовувалися в навчальному процесі Львівського інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (акт впровадження № 4 від 15.05.2012р.). Отримані результати і рекомендації використовувалися у профілактичній, консультативній та корекційній роботі з підлітками у середній

загальноосвітній школі № 68 м. Львова (акт впровадження № 7 від 18.04.2012р.).

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретико-методологічні засади дослідження особистості» (Одеса, 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Психологія особистості: теорія, досвід, практика» (Одеса, 2009 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих науковців «Проблеми психологічної адаптації особистості в різних видах життєдіяльності» (Одеса, 2009 р.); Науково-практичній конференції «Дитячі ігри – забави дорослих: психотерапія життєвих сценаріїв» (Львів, 2009 р.); щорічних звітних наукових конференціях кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка (2008-1012 рр.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у 12 наукових публікаціях. З них 5 статей опубліковано у фахових наукових журналах і збірниках наукових праць України.

РОЗДІЛ I

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛОКАЛІЗАЦІЇ КОНТРОЛЮ ПІДЛІТКІВ ТА ЙОГО ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ

У даному розділі здійснено аналіз поняття локусу контролю, розглянуто теоретичні підходи щодо сутності цього феномену в роботах вітчизняних та зарубіжних науковців, окреслено його психологічний зміст. Висвітлено особливості локусу контролю в системі психологічних властивостей особистості, притаманних підлітковому віку. В якості психологічних детермінант розвитку локалізації контролю підлітків обрано та проаналізовано стилі сімейного виховання та особистісні передумови інтернальності-екстернальності (акцентуації характеру, самоствавлення тощо).

1.1. Локус контролю в понятійному просторі сучасної психології

Вивчення локусу контролю є однією з актуальних проблем сучасної психологічної науки. Теоретичний конструкт «локус контролю» невідривно пов'язаний з ім'ям американського психолога біхевіоральної орієнтації Дж. Роттера та активно використовується у понятійному апараті різних шкіл та напрямків у теперішній час. Історія виникнення цього поняття висвітлена у багатьох широковідомих виданнях [14, 21, 26, 101, 135, 138, 179, 180, 202, 203, 204 та ін.]. Теорія соціального научіння Дж. Роттера виникла в контексті американської науки, спрямованої на позитивне знання, у середині 50-х років [75]. У той час, коли Дж. Роттер почав створювати свою теорію, найбільш значущими напрямами були психоаналітична і феноменологічна теорії особистості (кінець 1940-х - початок 1950-х років), які на думку Дж. Роттера, містили недостатньо визначені поняття. Тому він вирішив розробити концептуальну структуру, що включає певні терміни і гіпотези, які можна

перевірити, а також намагався побудувати теорію, яка б підкреслювала роль мотиваційних і когнітивних чинників в наuczінні людини. Нарешті, Дж. Роттер хотів створити теорію, яка підкреслювала б розуміння поведінки в контексті соціальних ситуацій. Його теорія соціального наuczіння – це спроба пояснити, як навчаються поведінці шляхом взаємодії з іншими людьми і елементами оточення. Дж. Роттер вважає, що теорія соціального наuczіння підкреслює той факт, що основним типам поведінки можна навчитися в соціальних ситуаціях. Ці типи поведінки, складним чином об'єднані з потребами, що вимагають задоволення в спілкуванні з іншими людьми [204].

Одним з основних понять теорії соціального наuczіння Дж. Роттера є особистісна змінна, яку він назвав локусом контролю. Це узагальнені очікування людини стосовно того, в якій мірі підкріплення залежать від її власних дій (внутрішній або інтернальний локус), а в якій – визначаються зовнішніми факторами (зовнішній або екстернальний локус). При цьому передбачалося, що існує континуум, крайніми точками якого є індивіди з яскраво вираженими зовнішніми або внутрішніми стратегіями атрибуції. Кажучи про локус контролю, звичайно мають на увазі схильність людини бачити джерело управління своїм життям або переважно в зовнішньому середовищі, або у собі самій. Підкріплення не фіксуються людиною автоматично у способи поведінки, але поведінка формується завдяки здатності людей бачити причинний зв'язок між своїми діями і появою підкріплень. Отже, люди прагнуть до досягнення власних цілей тому, що мають узагальнене очікування, що такі прагнення будуть успішно реалізовані. Ця особистісна особливість має дуже велике значення для поведінки людини. Люди, яким властиво вірити у те, що вони можуть керувати власною долею (мають внутрішній локус контролю) у багатьох (але не всіх) ситуаціях поведуться інакше, ніж особи із зовнішнім локусом, які схильні думати, що їх доля залежить від випадку, везіння або інших людей та обставин [180].

Дж. Роттер та його учні Е. Дж. Фарес та У. Джеймс [176] досліджували, як людина оцінює власну здатність контролювати зовнішні підкріплення. Їх

зацікавив той факт, що багато людей не почуваються здатними керувати подіями власного життя навіть після досягнення успіху, а інші не знижують очікувань навіть після численних невдач. Отже, деякі особи схильні шукати причину своїх успіхів у везінні або випадковості, тоді як інші зберігають почуття власного контролю над середовищем, навіть якщо їх поведінка декілька разів залишиться без позитивного підкріплення. Це виявляється особливо вірним тоді, коли ситуації є новими або двозначними, а також коли не можна бути впевненим, чому треба завдячувати за успіхи – власним доцільним діям або випадку. Дж. Роттер вважає, що як ситуація, так і сама особистість впливають на відчуття людиною контролю над власним життям. Отже, людина з узагальненим очікуванням успіху в одній ситуації, в іншій може почувати себе обмаль здатною керувати подіями власного життя.

Особи, які мають високий рівень інтернального контролю, внутрішній локус контролю, впевнені, що джерело управління перебуває всередині них самих і що вони можуть забезпечити високий рівень особистісного контролю у більшості ситуацій. Люди з екстернальним локусом контролю впевнені, що їх життям в більшій мірі керують зовнішні сили [109, 130].

Поняття локусу контролю виявилось потужним інструментом для теоретичної психології. Про популярність шкали внутрішнього і зовнішнього контролю Дж. Роттера говорить той факт, що, за даними деяких авторів [176], з часу її створення вона згадувалась більш ніж у семи тисячах наукових публікацій, а концепція локусу контролю детально вивчається не тільки психологами, але і представниками інших суспільних наук. Однак, концепція внутрішнього і зовнішнього контролю не завжди розуміється правильно. Ці самі автори наголошують, що хоча Дж. Роттер вже указував на декілька поширених помилок, що стосуються інтерпретації локусу контролю, багато хто продовжує неправильно розуміти цю концепцію і застосовувати дані, отримані при використуванні шкали. Найбільш поширеними, на їх думку, є наступні чотири хибні уявлення:

1) Рівень контролю визначає поведінку. Насправді, рівень контролю над оточуючим середовищем, який визначає шкала, слід розглядати не як причину дій людини, а як індикатор її узагальнених очікувань. Отже, для визначення поведінкового потенціалу показники шкали повинні застосовуватися разом з показниками цінності підкріплень.

2) За допомогою локусу контролю можна передбачити поведінку в конкретних ситуаціях. Тут знову треба підкреслити, що концепція внутрішнього і зовнішнього контролю стосується тільки узагальнених очікувань і показує, в якій мірі людина, звичайно, вважає себе здатною керувати власним життям.

3) Результати вимірювань за шкалою внутрішнього і зовнішнього контролю ніби розділяють людей на два чітко розрізнені типи – внутрішньо і зовнішньо керованих. Дж. Роттер завжди наполягав, що узагальнені очікування вказують лише напрямок узагальнення, і, що в певній ситуації людина із, звичайно, високим почуттям зовнішнього контролю може почуватися глибоко особисто відповідальною за результати своїх дій і навпаки.

4) Високий рівень внутрішнього контролю вказує на соціально бажані риси, а високий рівень зовнішнього контролю – на соціально небажані характеристики. Занадто високий рівень внутрішнього контролю може означати, що людина бере на себе відповідальність за все, що з нею трапляється – нещасні випадки, невдачі в особистому житті, пустощі дітей тощо, що може призвести до гіпертрофованого почуття провини. Завищений рівень зовнішнього контролю може бути пов'язаний з апатією і відчаєм, коли людина не відчувається здатною дати собі раду над своїм життям взагалі [176, с.755].

На думку Дж. Роттера, для передбачення поведінки людини можна використовувати знання, попередню історію та очікування людини. Отже, можливо передбачити поведінку, розглядаючи взаємини людини із значимим для неї середовищем. Особистість формується через навчання, і хоча в своїй основі вона є відносно стабільною та цілісною, її властивості можна змінювати, поки людина здатна навчатися. Люди можуть передбачати послідовність подій,

що приведуть до бажаної цілі, а кінцева ціль робить внесок у цінність підкріплення для кожної події у послідовності. В якості критерію для оцінки підкріплень люди використовують свої відчуття того, наскільки їм вдалося просунути до бажаної події. Основна формула передбачень Дж. Роттера дозволяє прогнозувати цілеспрямовану поведінку в конкретній ситуації, використовуючи в якості змінних поведінковий потенціал, очікування, цінність підкріплення і психологічну ситуацію. Для прогнозування поведінки у ширшому діапазоні Дж. Роттер розробив загальну формулу передбачень, в якій використовується концепція потреб, що розглядаються як індикатори напрямку дій. Мотивація є цілеспрямованою: людиною рухає не прагнення зменшити напругу або отримати задоволення, а очікування, що дії наблизуватимуть її до цілі. Важливе значення в теорії Дж. Роттера мають узагальнені очікування. Щоб передбачити можливість отримання підкріплення в теперішньому, особа використовує свій попередній досвід успіхів і невдач [204].

Концепція локусу контролю прямо пов'язана з психологією каузальної атрибуції [136, 137, 197]. Так, засновник теоретичних моделей атрибуції Ф. Хайдер поряд із внутрішніми (особистісними) і зовнішніми (пов'язаними з оточуючим світом) можливостями виділив ще один параметр атрибуції: стабільність-варіативність. З точки зору внутрішнього (особистісного) аспекту, стабільність пов'язується із здібностями, а варіативність – з мотивацією (бажання, намір, прагнення). З точки зору зовнішнього аспекту (оточуючий світ), стабільність пов'язується із складністю завдання (точніше, з його об'єктивною складністю), а варіативність – з випадком, везінням (або невдачею, невезінням).

Б. Вайнер [136] об'єднав обидва параметри – локалізацію і стабільність – в чотиримірній моделі причин (див. табл. 1.1). Застосування ідеї стабільності-варіативності вносить суттєві поправки, оскільки, наприклад, інтернальність в галузі невдач може бути пов'язана з варіативним або стабільним компонентом. У першому випадку людина звинувачуватиме у невдачі себе саму (тому що

приклала недостатньо зусиль), у другому – так само себе (тому що бракує здібностей), і ця різниця є дуже суттєвою.

Таблиця 1.1

Класифікація причин успіху та невдачі

Стабільність	Локалізація	
	Внутрішня	Зовнішня
Стабільна	Здібності	Складність завдання
Варіативна	Старання	Випадковість

Л. Абрамсон, М. Селігмен та Дж. Тисдейл припустили, що каузальна атрибуція детермінує реакції на нездоланні події. Ці дослідники намагалися адаптувати загальний підхід Б. Вайнера до клінічної практики, що передбачає необхідність врахування факторів локусу контролю, стабільності і контрольованості суб'єкта відносно проблемного феномена. Вони пропонують доповнити вимір стабільності виміром глобальності, тобто, мірою прихованості від людей причинності подій. У даному випадку йдеться про усвідомлення людиною самого факту невдачі, з одного боку, і генералізації цієї невдачі на інші види діяльності, з іншого. Атрибуція успішності дій здібностями людини відображає вимір стабільності, обмеження успішності тільки рамками даної задачі – вимір глобальності. Отже, стабільність виступає в якості константної величини, а глобальність – мінливої, що характеризує міру прихованості причинності подій від особи, яка здійснює атрибуцію. Особи, які схильні до інтернальності, стабільності і глобальності причинності відрізняються підвищеною депресивністю і більшою схильністю до формування набутої безпорадності. У рамках даного підходу передбачається виділення трьох вимірів: локусу контролю, стабільності і глобальності або генералізованості. Кожен з них може впливати на формування депресії. Локус контролю фіксує зв'язок самооцінки з реакцією на негативну подію, часова стабільність – міру «зрілості» набутої безпорадності, тобто її розтягненість у часі, вимір глобальності або генералізованості – широту екстраполяції безпорадності.

Якщо негативна подія приписується специфічній причині, то наслідки не настільки руйнівні, якщо негативна подія приписується глобальній причині («тому, що я невдаха»), то безпорадність буде генералізована на велике коло ситуацій (тобто, стосунків з багатьма людьми), що веде до глобальної безпорадності. Дослідження останніх років показали, що досвід взаємодії з неконтрольованими подіями та очікування їх невинновості не обов'язково призводить до набутої безпорадності та депресії. Якщо суб'єкт приписує причинність неконтрольованих подій інтернальним, стабільним та глобальним факторам, відбувається генералізація, з'являється депресія та знижується самоповага. При відсутності такого роду атрибутів генералізація не наступає і безпорадність носить обмежений часовий і просторовий характер [195].

На думку І. М. Кондакова та М. Н. Нілопець, існують не тільки теоретичні, а й емпіричні підстави ставити під сумнів правомірність виділення однофакторної структури локусу контролю. Так, сам Дж. Роттер у своїх експериментах накреслює шляхи розв'язання цього питання в більш широкому контексті. Він використовує діагностику як інтернальності-екстернальності, так і міжперсональної довіри. Це дозволяє описати два види екстернальності: захисно-екстернальна поведінка (за низького рівня міжперсональної довіри) характеризується недовірою, честолюбством, агресією; пасивно-екстернальна поведінка (за високого рівня міжперсональної довіри) має такі ознаки, як довіру, апеляцію до випадковості. В роботах інших дослідників, що проводили факторизацію опитувальника ROTIE, єдиний чинник інтернальності-екстернальності був розділений на декілька, наприклад, на чинники персонального контролю і соціально-політичної контрольованості [75].

Х. Левенсон (H. Levenson) у своїх роботах виділила три види локусу контролю: інтернальність, «екстернальність, пов'язану з почуттям безпорадності і залежності від інших», і «екстернальність, пов'язану з почуттям неструктурованості навколишнього світу і фаталізмом». На цій основі вона розробила опитувальник IPC (internal - people - chance). Також в дослідженнях суб'єктивних очікувань нижчого рівня спільності (менш генералізованих

очікувань), до яких належить покладання відповідальності за рішення завдань, стан здоров'я тощо, використана багатофакторна модель локусу контролю [11]. Але часто критерії виділення того або іншого числа чинників інтернальності залишаються невідомими, тому виникає проблема їх експериментального обґрунтування.

Можна погодитись з А. О. Реаном, який, незважаючи на значущість ситуативного моменту, стверджує, що локус контролю є інтегральною і досить загальною особистісною характеристикою. Виділення в концептуальному плані різних областей прояву локусу контролю, а в методичному – різних субшкал, очевидно, доцільно. В той же час зайве дроблення навряд чи обґрунтовано, оскільки воно вихолощує саму концепцію локусу контролю і знижує практичний потенціал цього поняття. Ймовірно, ситуативна домінанта в дослідженні відповідальності і можлива, але очевидним є те, що це буде вже інша теоретична концепція, для якої доведеться шукати іншу назву, відмінну від концепції локусу контролю [136].

Отже, виходячи з концепції Дж. Роттера, локус контролю вважається універсальним відносно до будь-яких типів ситуацій: він однаковий і у сфері досягнень, і у сфері невдач. В інших дослідженнях психологи дотримуються дещо іншої позиції, доводячи, що в різних за типом ситуаціях можливі односпрямовані поєднання локусу контролю, що також має і емпіричні підтвердження. У тестах, спрямованих на діагностику локусу контролю, пропонується виділяти різні субшкали, такі, як: контроль в ситуаціях досягнення, в ситуаціях невдачі, у сфері виробничих і сімейних стосунків, в області здоров'я тощо. Такий підхід в цілому представляється виправданим.

А. П. Корнілов, аналізуючи теорію «генералізації особистісних очікувань» Гюнтера Крампена, що широко розглядалася зарубіжними дослідниками наприкінці ХХ століття у зв'язку з уявленнями про особистість як суб'єкт діяльності, відмічає, що у радянській психології в концепції В. В. Століна, розробленій з позицій діяльнісного підходу, локус контролю розглядався в якості функціонального показника відображення у

самосвідомості особистості її включення у діяльність, «переживання суб'єктом його пов'язаності або не пов'язаності з подіями власного життя». Аналогічно, в концепції Г. Крампена не сама по собі особистісна змінна «локус контролю», а загальна структура всіх понятійних зв'язків розкриває уявлення автора про вищі рівні особистісної регуляції дій. За Г. Крампеном, дослідження локусу контролю проводилися в двох напрямках, які не слід змішувати: виявлення переконань особистості про контроль та аналіз контрольованості як ситуативних компонентів самоконтролю. Дослідник вважав своїм головним завданням інтегрувати напрямок, представлений теоріями «очікуваних цінностей» з ідеями рівневої регуляції дій суб'єкта. Він запроваджує конструкт «генералізація очікувань», який завершує особистісну ієрархію структур переконань і очікувань особистості; ці структури можуть бути різного типу і різною мірою пов'язані з Я-концепцією особистості. В своїй теорії він базується на факторному уявленні про особистість Г. Айзенка, а власним внеском вважає механізми та результати переходів між чотирма постульованими ним рівнями контролю способів поведінки. Перехід від першого до другого рівня передбачає генералізацію зв'язків між очікуваними способами поведінки та вимогами ситуації, від другого до третього – генералізацію сфер поведінки як видів активності, від третього до четвертого – генералізацію переконань особистості відносно контролю за діями на рівні Я-концепції. Г. Крампена цікавив зв'язок локусу контролю, або переконань особистості відносно контролю за способами поведінки з діяльністю, спрямованою на досягнення, з процесами навчання, з передбаченням поведінки, опосередкованої соціальними установками, а також зв'язку неадекватно генералізованих особистісних очікувань з патологією (стосовно різних клінічних груп) [77].

Генералізовані стійкі очікування особистості – це сфера суб'єктивного розуміння джерела контролю (а отже особистої відповідальності за реалізовані дії) і уявлення про власні здібності (в аспекті покладання причинності подій і можливостей досягати певних цілей). Автор пов'язує особистісну

саморегуляцію з механізмами реалізації довільних дій. Він окреслює взаємозв'язки поняття «очікувана цінність» з іншими поняттями: каузальної атрибуції, контролю за діями і станом, Я-концепції, розвитку образу «реального Я» і з іншими конструктами, що конкретизують ті чи інші аспекти самосвідомості. В спеціальному дослідженні проаналізовані можливості інтерпретації зовнішнього локусу контролю як прояву егоцентризму мислення, а внутрішнього – як здатності до децентрації. Показано, що оскільки у маленької дитини відчуття власного Я ще відсутнє, більш ранньою слід вважати стадію зовнішнього контролю. Внутрішній локус контролю вимагає розвинутої здатності до децентрації. Локус контролю інтерпретується скоріше як стиль причинної атрибуції, що формується при ранньому набутті соціоемоційного досвіду. Про роль рівня розвитку рефлексії і самосвідомості особистості для адекватного пояснення нею подій та адекватної самооцінки свідчить аналіз порушень, пов'язаний з нездатністю розрізняти в структурі власного Я власної та зовнішньої позиції як думки значимих інших [77].

Аналіз психологічної літератури дозволяє дійти висновку, що у сучасній психології існують різні трактовки локусу контролю. Так, І. М. Кондаков, М. Н. Нілопєць говорять про «особливу світоглядну установку, яка тісно пов'язана з мотиваційно-потребнісною сферою і Я концепцією, феноменологічно вираженою приписуванням причин (відповідальності) результативності власних дій або іншим інстанціям...» [75, с. 46].

Є. Г. Ксенофонтєва розкриває дане поняття через «конструкт, що означає систему переконань людини відносно того, де розташовані сили, що впливають на її долю та результат будь яких дій, в неї самої (внутрішній, інтернальний локус контролю) або в якихось зовнішніх факторах (екстернальний локус контролю)» [85, с.105].

А. О. Реан, визначаючи локус контролю як «важливу інтегральну характеристику особистості, показник взаємозв'язку ставлення до себе та ставлення до навколишнього світу», наголошує, що «інтернальність або

екстернальність - це не окрема особистісна риса, а певний особистісний патерн, цілісна особистісна комбінація» [136; с. 92].

Всі ці визначення сучасних психологів близькі до вихідного «роттерівського» розуміння локусу контролю [105, 106]. Узгоджується з ними й твердження Г. С. Обманової, що локус контролю виступає у двох аспектах: як установочна форма поведінки (неусвідомлена готовність відповідальності) та особистісна властивість (свідоме відношення) [116].

Як свідчать психологічні джерела, поняття локусу контролю має множинні понятійні зв'язки з іншими теоретичними моделями. Так, Д. Рісмен у типології характерів виділив «тип, що спрямовується з середини» й «тип, що спрямовується іншими». Д. Рісмена цікавили цінності у людей – закладені вони в самому індивіді чи належать іншим. Психологічні аспекти локус-контролю відображені у концепції компетентності Р. Уайта, яка розглядає здатність людини, а іноді потребу, впливати на своє соціальне оточення. У теоріях мотивації досягнення Д. Макклеланда та Дж. Аткинсона фіксується зв'язок високої потреби у досягненнях з вірою у власні сили та здібності. Уіткін у своїй концепції диференціює людей за когнітивним стилем на «полезалежних» та «полenezалежних». В експериментах Уіткіна та його співробітників було показано, що люди які залежать у власному сприйманні від перцептивного поля, в реальній поведінці більш проявляють екстернальну орієнтацію порівняно з тими, хто не залежить від перцептивного поля. Інший аспект проблеми локусу контролю відображений у фрустраційній теорії С. Розенцвейга. Згідно його підходу, люди по - різному реагують на труднощі у досягненні своїх цілей. Одні звинувачують себе (інтрапунітивна реакція), інші пов'язують невдачі з зовнішніми обставинами (екстрапунітивна реакція), треті дотримуються нейтральної позиції, не звинувачуючи ані себе, ані інших (імпунітивна реакція) [94].

Поняття «очікування», віднесене до проблеми суб'єктивного локусу контролю, є основним поняттям теорії інструментальності, започаткованій в

роботах Е. Толмена та К. Левіна, формалізованій В. Врум та узагальненій у моделі Х. Хекхаузена [96, 97, 204].

У контексті соціально-когнітивної теорії А. Бандури діяльність людини є наслідком множинного впливу подій оточуючого середовища, поведінки людини і властивостей її особистості, особливо мислення. А. Бандура використовує поняття реципрокного детермінізму, який визначає потрібну взаємодію оточуючого середовища, поведінки та особистості у їх впливі на діяльність і поведінку людини. Всі ці три фактори діють постійно, здійснюючи перманентний взаємний вплив [196].

Важливою особистісною характеристикою, яка у сполученні з конкретними цілями та знанням про те, що треба робити, може суттєво впливати на майбутню поведінку, на думку А. Бандури, є самоефективність. Самоефективність підвищується або знижується завдяки безпосередньому досвіду власних успішних дій, непрямому досвіду, суспільному схваленню або несхваленню, а також фізичному та емоційному стану людини [176]. Оцінка самоефективності є найважливішим елементом суб'єктивного контролю.

Представники різних шкіл та напрямків у психології, вивчають феномени, східні за своєю роллю та психологічним змістом самоефективності. Так, Р. Мей розглядає силу та невинність. Поняття невинності у трактуванні Р. Мея споріднене безпорадності. Сила являє собою здібність вчиняти або попереджувати зміни. Це здібність впливати, змінювати інших людей. Таке розуміння сили близько до розуміння суб'єктності у межах суб'єктно-діяльнісного підходу у вітчизняній психології та уявлення про самостійність деяких сучасних психологів [181]. З поняттям сили перекликається уявлення про позитивну свободу Е. Фромма та самодетермінацію Е. Десі та Р. Райана.

У контексті нашого дослідження уявляється доцільним акцентувати увагу на такому понятті, як самодетермінація, оскільки «теорія самодетермінації на період сьогодення вважається найбільш впливовим та фундаментальним підходом до вивчення людської мотивації, особистості, психологічного розвитку та благополуччя» [40, 46].

В літературі відмічається велика роль внутрішнього локусу контролю у забезпеченні самодетермінації поведінки. Її особливістю є гнучкість поведінки людини в управлінні і взаємодії між собою і оточенням, тобто людина здатна таким чином побудувати поведінку в конкретних умовах, щоб діяти у відповідності з вимогами, що висуваються, та цілями, що ставляться. Самодетермінація може включати як контроль власного оточення або результатів дій, що здійснює людина, так і перепинення цього контролю [46]. Деякі психологи вважають самодетермінацію вищою формою саморегуляції. Вони наголошують, що самодетермінація передбачає активність особистості відносно зовнішнього світу та власних психічних процесів й виступає важливим компонентом особистісного потенціалу. Її становлення відбувається в процесі психічного розвитку людини на підставі прагнення до свободи та відповідальності (як вищої форми саморегуляції) в її поведінці. Особливо важливим для нашого дослідження є той факт, що підлітковий вік вважається ключовим в межах цього процесу, оскільки в цьому віці паттерни свободи та відповідальності об'єднуються, утворюючи вищий рівень саморегуляції – самодетермінацію [65, 66].

У сучасній психологічній літературі наголошується, що й в теорії Дж. Роттера, й в інших подібних теоріях йдеться про сприйманий контроль тобто реальність тут не вимірюється; питання не про те, відбувається реальний контроль від екзогенних або ендогенних джерел, справа в тому як індивід сприймає його. В цьому останньому понятті виділяють два компоненти: узгодженість поведінки та її наслідків (відображує суб'єктивну оцінку вірогідності того, що дії призведуть до бажаного результату); компетентність, тобто оцінка власної здатності здійснити такі дії. Цей аспект сприйманого контролю близький до поняття самоефективності. Узгодженість являється важливою умовою психологічного благополуччя та задоволення життям. Негативний вплив на поведінку, психічне, фізичне здоров'я тих стресових ситуацій, у яких людина не може встановити зв'язок між власними діями та

змінами навколишнього середовища описаний у теорії завченої безпорадності М. Селігмана [67, 177].

Російська дослідниця Д. О. Цирінг, спираючись на теорію завченої (набутої) безпорадності, впроваджує поняття особистісної безпорадності не тільки як стану (завчена безпорадність), а як складного стійкого утворення, що формується в процесі розвитку особистості під впливом різноманітних факторів, та, що є найважливішим у контексті вивчення детермінант розвитку локус-контролю, в тому числі і взаємовідносин з оточуючими. Зауважимо, що екстернальний локус контролю розглядається автором як мотиваційна складова особистісної безпорадності [181].

Отже, слід відзначити, що концепція локусу контролю має майже 60-річну історію та спирається на досить велику кількість емпіричних досліджень, проте проблема розвитку локусу контролю саме в підлітковому розглянута недостатньо.

1.2. Характеристики інтернальності та екстернальності особистості

Як вже зазначалось раніше, існує два крайні типи локусу контролю: екстернальний та інтернальний (від лат. *externus* – зовнішній, *internus* – внутрішній). Відповідно інтернальність або екстернальність можна розглядати як схильність індивіда до певної форми локусу контролю. Інтернали приймають відповідальність за свої власні дії та погляди на себе, мають контроль над власними судьбами, а екстернали схильні розглядати джерело управління в іншому місці та приписують успіхи та невдачі іншим силам [25, с. 418]. Деякі особи не можуть бути віднесені до інтерналів або до екстерналів. Їх умовно позначають як «невизначений тип», або абміналі.

С. Р. Пантілеєв вважає [121], що належність людини до того або іншого типу локусу контролю має зв'язок з різноманітними її психічними особливостями і поведінкою. А. О. Реан зазначає, що «інтернальність або екстернальність – це не окрема особистісна риса, а певний особистісний

паттерн, цілісна особистісна комбінація» [136, с. 92]. В результаті аналізу теоретико-емпіричних досліджень з цієї проблематики [61, 75, 76, 101, 112, 121, 123, 125, 135-138, 176, 180 та ін.] можна представити численні особистісні кореляти того чи іншого типу локусу контролю. Так, літературні дані свідчать, що характерними рисами інтерналів є емоційна стабільність, моральна нормативність, довірливість, багата уява, щирість, витонченість, товариськість і велика сила волі. Особи, яким властива така локалізація контролю, відповідальніші, послідовні, досягнувши мети, схильні до самоаналізу, товариські, незалежні. Вони продуктивніші в ситуаціях ухвалення рішення і ситуаціях, пов'язаних з ризиком, проявляють велику готовність відтермінувати миттєве задоволення заради досягнення віддаленого, але ціннішого блага. Інтернали більшою мірою ніж екстернали переконані, що старанна робота найімовірніше сприяє досягненню високої продуктивності, а висока продуктивність, у свою чергу – отриманню високої «винагороди». Їх загальна задоволеність працею значно вища ніж у екстерналів.

Людина з екстернальним локусом контролю емоційно неврівноважена, мало комунікабельна, у неї низький самоконтроль і висока напруженість. Схильність до зовнішньої локалізації контролю в екстерналів пов'язана з такими особистісними рисами, як безвідповідальність, непевненість у своїх здібностях, прагнення знову і знову відкладати здійснення своїх намірів. Загалом, їм більше властиві підозрілість, тривожність, депресивність, агресивність, конформізм, догматизм, авторитарність, безпринципність, цинізм, схильність до обману. Стиль керівництва екстерналів більш директивний і частіше ґрунтується на негативних санкціях [121, 123].

Дослідження самооцінок людей з різними типами суб'єктивного контролю показують, що люди з інтернальним локусом контролю вважають себе добрими, незалежними, рішучими, справедливими, здібними, дружелюбними, чесними, самостійними. Інтернали, на відміну від екстерналів, більш продуктивно працюють не в команді, а на самоті. Вони більш активні у пошуку інформації, більш обізнані у ситуації, проявляють більше ініціативи,

більш принципові у міжособистісних стосунках, не бояться ризикувати. Інтерналі сильніше реагують на втрату особистої свободи, більш відповідально ставляться до власного здоров'я. Інтерналі менше піддаються дистресу в екстремальних умовах при здійсненні соціального тиску, ніж екстернали. Для інтерналів контроль за виконанням їх роботи, здійснений ззовні, є надмірним, оскільки вони здійснюють його самі і покарання у вигляді штрафу може викликати у такого працівника почуття обурення і приниження [136].

За неможливості впливу на перебіг подій в осіб із зовнішнім локусом контролю переважно формується безпорадність та зниження пошукової активності, на відміну від осіб із внутрішнім локусом контролю. Численні експерименти довели, що схильність до екстернальності проявляється в бажанні відкласти реалізацію наміченого на невизначений термін і, водночас, у здатності ризикувати. Екстернали більш конформні, піддаються маніпуляціям, поступливі і чутливі до думок і оцінок інших людей і є добрими виконавцями, які ефективно працюють під контролем інших людей. Підвищена тривожність екстерналів може здаватися парадоксальною. Дійсно, з точки зору здорового глузду екстернал не повинен бути високотривожним, оскільки він надійно захищений тим, що у всіх своїх невдачах звинувачує не себе, а випадок, обставини. Але якщо виходити з положень інформаційної теорії емоцій, невизначеність ситуації перебуває у прямому зв'язку з емоційним напруженням. Екстернал завжди перебуває в ситуаціях більшої невизначеності, ніж інтернал, оскільки слабше контролює події свого життя, що створює підґрунтя для ескалації емоційної напруженості. Як вважає А. О. Реан, корисно розрізняти інтернальність-екстернальність не тільки за ситуативними (поведінковими) сферами, але і за причинно-наслідковими сферами: відповідальність за причини невдач і відповідальність за подолання невдач. Буде краще, якщо людина буде екстерналом у галузі причин невдач та інтерналом в області подолання невдач. Це дозволить зберегти впевненість в собі, активну позицію і почуття контролю за подіями свого життя, не

набуваючи, разом з тим, почуття всезагальної провини та емоційної дезадаптації [136].

Від міри вираженості інтернального або екстернального локусу контролю значною мірою залежить й активність особистості. Це виявляється на всіх рівнях людського буття. Люди з високою інтернальністю вважають, що більшість важливих ситуацій в їхньому житті були наслідком їхніх власних дій, що вони можуть ними управляти; вони несуть відповідальність за ці події і за те, як складається їхнє життя загалом. В інтерналів, порівняно з екстерналами, часовий простір більш насичений позитивними подіями, тому життя інтерналів уявляється наповненим прагненнями, цілями. Така віра в себе, в життя спонукає їх до більшої пізнавальної, трудової та соціальної активності. Життєві успіхи інтерналів значно перевищують успіхи екстерналів. Внутрішній локус контролю є соціально схвалюваною цінністю, ідеальному Я завжди приписується внутрішній локус контролю. Інтернали частіше досягають успіхів у творчій та професійній діяльності, менш тривожні та агресивні, здатні стійкіше захищати свої принципи, ніж екстернали, менш підозріливі у стосунках, викликають довіру, досягають своїх цілей [174].

Хоча екстернальний або інтернальний контроль можна розглядати як рису особистості в сенсі індивідуальних відмінностей, Дж. Роттер ясно показує, що тільки екстернального або інтернального типу контролю не існує, оскільки кожен має характеристики не лише своєї категорії, але і, більшою мірою, іншого. Конструкт слід розглядати як континуум, що має на одному кінці виражену «екстернальність», а на іншому – «інтернальність», переконання ж людей розташовані на усіх точках між ними, здебільшого в середині. Інакше кажучи, одні люди дуже екстернальні, інші дуже інтернальні, а більшість знаходиться між двома екстремумами.

Людина здатна добитися більшого в житті, якщо вона вірить, що її доля знаходиться в її руках. Екстерналам властива конформна і залежна поведінка. Інтернали, на відміну від них, не схильні до підпорядкування і пригнічення інших, і чинять опір, коли ними маніпулюють і намагаються позбавити

свободи. Екстернали не можуть існувати без спілкування, легше працюють під спостереженням і контролем. Інтернали краще функціонують наодинці і за наявності свободи. Літературні данні свідчать, що екстернали набагато сильніше схильні до соціальної дії ніж інтернали. У екстерналів частіше виникають психологічні і психосоматичні проблеми, ніж у інтерналів. Вони більш схильні до фрустрацій і стресів, розвитку неврозів. Встановлений зв'язок високої інтернальності з позитивною самооцінкою, з більшою узгодженістю образів реального і ідеального Я. Інтернали виявляють активнішу ніж у екстерналів позицію стосовно свого психічного і фізичного здоров'я. Було доведено, що рівень самогубств позитивно корелює з середнім рівнем екстернальності населення. Люди здатні більшого досягнути в житті якщо вони вірять, що їх доля знаходиться в їх руках [180]. Це веде до кращої адаптації в інтерналів [18, 33, 34, 52, 70, 82, 87].

Як доведено у роботах Н.І. Пов'якель, екстернали та інтернали відрізняються між собою за способами інтерпретації соціальних ситуацій, зокрема, за способами отримання інформації та за механізмами їх каузального пояснення. Інтернали віддають перевагу більшій обізнаності в проблемі і ситуації, більшій відповідальності, на відміну від екстерналів уникають ситуаційних і забарвлених емоціями пояснень поведінки [125].

Дослідження, які ґрунтуються на роттерській шкалі інтернальності-екстернальності, показують, що однією з ключових відмінностей, що розрізняють їх, – це спосіб, яким вони шукають інформацію про оточення. У декількох дослідженнях було показано, що інтернали з більшою вірогідністю ніж екстернали активно шукають інформацію про можливі проблеми здоров'я. Інтернали більшою мірою впроваджують заходи обережності, щоб зберегти або поправити своє здоров'я. Пояснення цьому можна знайти в ранньому сімейному досвіді людей, коли вони були дітьми. Л. Хьелл та Д. Зиглер наводять результати досліджень Ло (Lau), який також порівнював екстерналів та інтерналів і виявив, що останні більшою мірою заохочувались батьками, якщо стежили за своїм здоров'ям – дотримувалися дієти, добре чистили зуби,

регулярно показувалися лікарям. У результаті цього раннього досвіду інтерналі більше ніж екстернали піклуються про своє здоров'я і благополуччя [180].

Сказане дає підстави зробити висновок про перевагу внутрішнього локусу контролю над зовнішнім. У той же час А. О. Реан попереджає, що було б глибоко помилковим сприймати екстернальність як страшне і безповоротне «прокляття», а інтернальність, навпаки, як «благословення доброї феї». Зважаючи на те, що інтерналі менш тривожні, менш схильні до депресії, менш схильні до агресії, більш доброзичливі, терпимі та популярні в своїй соціальній групі, вони більш впевнені в собі і частіше знаходять сенс і сенс життя. Всі вище названі переваги інтерналів «зав'язані» на ядрі цього типу, яким є внутрішня відповідальність, тобто наявність уявлень про те, що усе в житті суб'єкта так чи інакше залежить від нього самого. Ця відповідальність поширена не лише на область досягнень, але і на область невдач. Проте відповідно до традиційних уявлень, що виникли задовго до концепції локусу контролю Дж. Роттера, суб'єкт, який перманентно й тотально бере на себе відповідальність за усі невдачі, провали, промахи в житті, схильний до серйозного ризику дезадаптації. Така орієнтація на всеосяжну відповідальність у разі серйозності або безлічі невдач є основою для виникнення комплексу «провини». Також орієнтація на всеосяжний контроль за ситуацією є чинником ризику психоемоційної дезадаптації, зростання дискомфорту і напруги [136].

У останній час з'явилися численні дослідження, спрямовані на виявлення психологічних особливостей осіб з тим чи іншим типом локусу контролю, а також такі, що вносять корективи в традиційні уявлення про локус контролю.

В ряді недавніх робіт тип локусу контролю розглядався у контексті лідерських якостей та лідерської діяльності. Так, у дослідженні І. О. Чілікіної доведено, що локус контролю є детермінантою уявлень про лідера та лідерські якості, визначаючи їх зміст та основі характеристики. Інтерналі пов'язують лідерські якості та умови досягнення лідерських позицій з внутрішніми ресурсами – вмінням приймати на себе відповідальність, реалізацією своїх здібностей та можливостей в процесі досягнення поставлених цілей, не

дивлячись на наявність труднощів, та знаходження засобів їх подолання. Уявлення про лідерські якості особистості досліджуваних з екстернальним типом локусу контролю характеризується домінуванням зовнішніх, соціально визнаних критеріїв. В якості умов досягнення лідерської позиції виступають як зовнішні фактори (вдача, сприятливий збіг обставин), так і особистісні ресурси за відсутністю зацікавленості та добровільності у діяльності (старанність, терплячість). Крім того, інтернали характеризуються більшою відкритістю до внутрішнього діалогу та готовністю до рефлексії, чим пояснюється більш широке бачення дійсності [183].

В дослідженні А. М. Первитської суб'єктивний контроль розглянуто в якості показника готовності до лідерської діяльності й доведено, що фактори суб'єктивного контролю впливають на параметри та компоненти структури лідерської діяльності. Надмірне прийняття на себе відповідальності або абсолютна відмова ведуть до неоднозначності проявів лідерської діяльності, й відповідно, до неможливості її повноцінного здійснення [124].

У ряді робіт сучасних авторів [48, 84, 94, 186, 201] показано, що тип локусу контролю є особистісним ресурсом копінг-поведінки.

Так, О. В. Лібін, розглядаючи систему переваг, що лежить в основі поведінкових стилів типів А, С, Т (аббревіатура та визначення О.В.Лібіна) та характеризуючи тип С (від. англ. challenge – виклик, commitment – зобов'язання, control – контроль, регуляція), називає їх «витривалими», здатними вистояти у стресовій ситуації, не втрачаючи рівноваги та вміння оволодіти нею. Витривалі люди мають три установки, що допомагають ним впоратися зі стресом: вони сприймають зміни як виклик, зовсім не обов'язково як загрозу; концентруються на зобов'язаннях, які вони повинні виконати для досягнення мети, й прагнуть до вирішення проблем; вважають події підвладними контролю. Почуття контролю за ситуацією пов'язане з тим, що особи даного типу не мають шкідливих для здоров'я наслідків в результаті перенесених стресових впливів [94]. Зауважимо, що у сучасній психологічній

літературі даний тип особистості більш відомий як тип життєстійкої особистості (hardiness) [93].

У дослідженні Л. І. Дементій встановлено, що усвідомлення контрольованості ситуацій значною мірою визначає сприймання складних життєвих ситуацій і вибір способів поведінки. У відповідності з цим положенням інтернали частіше, ніж екстернали обирають в складних ситуаціях проблемно-орієнтовані стратегії. Екстерналам більш властиві емоційно-орієнтовані стратегії або стратегії уникнення. Отримані у дослідженні дані свідчать про корисність сприймання негативних подій як попередників активних зусиль копінгу та позитивних його результатів. Сприймання події як складної значною мірою залежить від готовності людини справлятися з труднощами навіть до появи проблеми. Зусилля, що надаються до розв'язання труднощів, інтенсифікують відчуття ефективності дій. Ці дані підтверджують науковий факт про «більшу інтернальність» сфери вдач порівняно з невдачами. Автором доведено, що вплив локусу контролю не розповсюджується на покращення емоційного стану після розв'язання складної ситуації. Аргумент вразливості екстерналів у даному контексті не підтвердився [48].

В дослідженні І. П. Шкуратової та О. О. Анненкової показано, що інтернали в області досягнень, здоров'я та міжособистісних взаємин частіше за всього використовують проблемно-орієнтовану стратегію подолання. Інтернали у діловій сфері використовують стратегію соціального відволікання як спосіб боротьби з труднощами. У той же час екстернали використовують емоційно-орієнтований стиль копінгу у різних сферах життєдіяльності [186].

На потужну ресурсну основу локусу контролю вказують й інші вітчизняні та зарубіжні автори [34, 205, 206]. Так, було встановлено, що в ситуації атестації екстернали надають перевагу емоційно орієнтованим стратегіям подолання, тоді як інтернали частіше обирають допінг, що вирішує проблеми. Самі ситуації атестації можуть провокувати розвиток тієї або іншої локалізації контролю: за умовами пріоритетності самостійності, – інтернальної, за умовами безініціативності, – екстернальної. Іншими словами, позбавлення людини

власної оціночної активності, звикання до зовнішнього оцінювання здатне формувати та посилювати екстернальну позицію особистості. Інтернальна позиція особистості дозволяє адекватно оцінювати складні ситуації та обирати найбільш конструктивні стратегії подолання [105].

В іншому недавньому дослідженні виявлено специфіку адаптивності як стійкої властивості особистості у осіб з інтернальним та екстернальним локусом контролю. Доведено, що особистості з інтернальним локусом контролю характеризуються вираженою загальною адаптивністю, а особистості з екстернальним локусом контролю – неадаптивністю. Екстернали, не маючи достатньою мірою розвинених адаптивних здібностей, вдаються до здійснення таких психологічних дій, пошуку такої інтерпретації подій, яка б дозволила адаптуватися до складної ситуації, досягти внутрішнього комфорту та заспокоєння, наприклад, перекладання відповідальності, покладання на авторитетів, впливових осіб, визнання в якості головних діючих чинників у ситуації некерованих сил. Таким чином, розвиток екстернальності обмежує адаптивність особистості, утворюючи певні рамки в аналізі ситуацій та стримуючи активність в переборюванні [156].

За даними Г. С. Обманової інтернали більш успішні у навчанні та мають більш збалансовану систему саморегуляції. Останнє пояснюється приписуванням відповідальності інтернальним показникам (зусилля та здібності) в ситуації успіху та екстернальним (складність завдання) – у випадку невдачі. Автором описаний диференціюючий характер ситуації неуспіху (інтернали та екстернали неоднаково реагують на неуспіх), детермінація мотивації і поведінки особистості атрибуцією відповідальності [116].

Існують дослідження, в яких показано, що особи з внутрішнім локусом контролю частіше осуджують себе, вони більш чутливі до ситуації, коли осуджують інших, у той час, коли їх колеги з зовнішньою локалізацією контролю більш схильні прощати як інших, так і себе. Здібність до прощення пов'язана з усвідомленням власних емоцій та управлінням ними, з емпатією по відношенню до того, хто образив [9]. Це означає, що зовнішній локус контролю

та здібність до «прощення» передбачають достатньо високий рівень когнітивних здібностей, пов'язаних з емоційною інформацією. На зв'язки емпатії з рисами особистості, тісно пов'язаними з локусом контролю, вказують й інші автори [57, 59, 119, 160].

Серед особистісних корелятів локусу контролю розглядається й така особистісна риса, як заздрість. За результатами дослідження Т. В. Бескової, суб'єкти з екстернальним локусом контролю більш заздрісні, чим інтерналі. Відмінності проявляються як у загальному рівні суб'єктивного контролю, так і в галузі досягнень та невдач, а також у сфері виробничих взаємин. Суб'єкти з екстернальною позицією частіше за всього випробовують заздрість до кар'єрного росту іншого та виявляють її ще у восьми предметних сферах. Суб'єкти з інтернальною позицією більш, ніж екстернали, схильні вважати, що їм заздрять інші. Причому в даному випадку має значення як загальна інтернальність так і інтернальність в області досягнень, виробничих взаємин та відношення до здоров'я. Найбільш популярними предметами очікуваної заздрості інших до себе є професійні успіхи та інтелект [18].

Отже, аналіз літературних джерел дозволяє дійти висновку, інтернальність або екстернальність – це не окремі особистісні риси, а певні особистісні паттерни, цілісна система особистісних рис. Оскільки встановлено, що локус контролю пов'язаний з багатьма властивостями особистості, ми висунули припущення, що цей зв'язок виявляється й в підлітковому віці. Більш того, деякі властивості особистості (або їх взаємодія) можуть виступати в якості психологічних детермінант розвитку локусу контролю підлітків.

1.3. Особливості локусу контролю підлітків в контексті рис особистості

Літературні дані свідчать про те, що локус контролю формується в процесі соціалізації і стає стійкою якістю особистості [8, 9, 137]. Також відомо, що підлітковий вік являється критичним з точки зору становлення особистості

[13, 14, 19, 22, 36, 42, 43, 54, 73, 74, 83, 92, 93, 102, 103, 131, 133, 134, 140, 141, 142, 182, 192 та ін.]. На його протязі повинні сформуватися складні механізми, що знаменують перехід від зовнішньої детермінації життя та діяльності до особистісної саморегуляції і самодетермінації. Саме одним із таких механізмів визнається суб'єктивний локус контролю [4, 65, 66].

У контексті викладеного вище розвиток у підлітків локус - контролю стає одним з важливіших завдань психологів, педагогів, батьків, що обумовлює подальший теоретичний та емпіричний пошук його психологічних детермінант.

Перш, ніж розглядати психологічні детермінанти розвитку локуса контролю у підлітків, необхідно зазначити, що теоретичним підґрунтям у розв'язанні даної проблеми нам слугували уявлення сучасних психологів про детермінаційні процеси у психічному розвитку [74, 92, 98, 147], системний підхід у вивченні психологічних об'єктів та системно-структурний підхід до розуміння особистості [44, 78, 92, 98, 102, 103, 143, 147, 159] та теоретичні положення вітчизняної психології про системний характер якостей особистості [1, 5, 10, 173, 175]. У відповідності з їх поглядами під детермінантою розуміється чинник, що обумовлює явище. Проблема детермінації психічних явищ і поведінки може бути розв'язаною тільки в руслі системного підходу.

Так, О. П. Саннікова, посилаючись на Б.Ф. Ломова, зауважує, що основні принципи системного підходу до дослідження проблеми детермінації зводяться до наступних положень: будь-яке психічне явище, можливість його виникнення та існування визначається різними типами детермінант; ці детермінанти (обставини) можуть виконувати різні функції (причин, наслідків, зовнішніх та внутрішніх факторів, умов, передумов та опосередковуючих ланок); всі типи детермінант тісно пов'язані між собою, утворюючи систему; конкретний склад та структура системної детермінації залежать від текучих обставин життя людини; співвідношення між детермінантами рухливо: те, що в одних випадках виступає в ролі передумови, в інших – може виявитися причиною фактором або опосередковуючою ланкою; зміна детермінант носить закономірний характер – це необхідна мова розвитку суб'єкта (його психіки,

поведінки); те або інше психічне явище, та або інша форма активності суб'єкта, сама може виступати в ролі важливішої детермінанти життєвих процесів як природних, так і соціальних включаючись в систему об'єктивних зв'язків та відношень дійсності [158].

Як вже було зазначено, локус контролю пов'язаний з багатьма властивостями особистості підлітка. Причому, у відповідності з викладеними вище положеннями, з одного боку, особливості локусу контролю позначаються на особливостях розвитку та прояву цих психічних феноменів, з іншого, самі ці властивості (або їх взаємодія) можуть виступати в якості детермінант локусу контролю. Так, в останній час, у наслідок подій, що відбуваються в світі та в нашій країні, знов підвищився інтерес до дослідження такої властивості особистості, тісно пов'язаної з локусом контролю, як відповідальність [27, 38, 60, 88, 90, 112, 139 та ін.], в тому числі й до її вивчення в онтогенетичному контексті [4, 19, 32, 48, 113, 129, 151, 153, 154, 170, 171, 172 та ін.].

Зокрема, в дослідженні Л.І. Дементій локус контролю розглядається як складова відповідальності, що, інтегруючись з іншими особистісними характеристиками, такими, як самостійність, упевненість, мотивація досягнення, рівень домагань, надає певну якість, властиву певним типам відповідальності. Локус контролю вивчається як особистісне підґрунтя й одночасно одна з детермінант відповідальності. Виявлені у дослідженні характеристики, з одного боку, показують ступінь «укорінення» відповідальності в особистості, з іншого – являються найважливішими механізмами реалізації відповідальної поведінки. Доведено, що завдяки відповідальності досягається особистісна зрілість та інтегрованість [48].

В дослідженні С. В. Бикова показано наявність різних стратегій відповідальної поведінки на підставі трьох параметрів: зовнішньої та внутрішньої спрямованості локусу контролю особистості, ступеня активності та сформованості Я-концепції. Доведено, що рівень суб'єктивного контролю пов'язаний з відчуттям людиною власного достоїнства та відповідальності за те, що відбувається, з її самоповагою (самоставленням й Я-концепцією), з

соціальною зрілістю й самостійністю особистості. Встановлено, що екстернальність притаманна підліткам з делінквентним потенціалом поведінки у більшому ступені, ніж підліткам з просоціальними схильностями. Тенденція більш високої екстернальності у підлітків-правопорушників зберігається, але вона не відповідає значенню критерію інтернальності-екстернальності як такому, проте вона тісно пов'язана з рівнем соціальної зрілості, соціальної відповідальності, тими особистісними утвореннями, що у структурі особистості належать до її спрямованості (низькому самоконтролю, викривленому самостваренню та Я-концепції) [32].

У контексті нашого дослідження особливо значущим виявляється той факт, що з віком рівень відповідальності підвищується, у той же час показники екстернальності знижуються. На початку життєвого шляху індивіда відповідальність складається як окрема риса особистості, що набуває стійкого характеру за умов позитивних впливів середовищних чинників. Підлітковий вік наголошується пороговим у регуляції відповідальності.

З огляду на означене, уважає М. В. Савчин, вивчення локусу контролю саме у підлітків дозволить запобігти небажаних наслідків при формуванні їх відповідальності [152].

У свою чергу І. Д. Бех висловлює думку, що початком формування відповідального і вільного власного Я є усвідомлення свого життя, усвідомлення своєї добродійної поведінки. Саме на основі досвіду такої поведінки і формується особистість. Кожен соціально значущий і відповідальний вчинок є сходинка до особистості [19, с.73]. І. Д. Бех уважає, що «Індивіди з яскраво вираженою емоційною примітивністю зовсім не володіють вольовою регуляцією. Їм властиві неконтрольовані ваблення, холодна жорстокість, хаотичні дії, відсутність розкаяння після насильницьких дій. Особам такого типу переважно властива емоційно-моральна звироднілість, а виховні дії за типом батога або пряника особливих позитивних результатів не приносять. Цей психологічний дефект виникає досить рано, і з часом коригується лише в незначній мірі» [19, с. 161].

В. В. Рибалка розглядає почуття відповідальності перед власною совістю як необхідний компонент честі і гідності, котрі, у свою чергу, утворюють певний ціннісний потенціал особистості [141].

В дослідженні Л. П. Татомир надані результати експериментального вивчення особливостей розвитку відповідальності, визначається його «зона найближчого розвитку» в підлітковому і ранньому юнацькому віці. Доведено, що при переході від підліткового до раннього юнацького віку відбуваються якісні зрушення в мотивації відповідальної поведінки. Розвиток мотивів йде в напрямі від актуальності зовнішніх спонукань до появи власних внутрішніх спонукань. Цікаво те, що при переході від підліткового до раннього юнацького віку відбувається поступова інтеріоризація інстанції відповідальності. Відповідальність «для інших», на думку автора, перетворюється у відповідальність «для себе», стає внутрішньою якістю особистості. З віком відбувається розширення обов'язків, доручень, які реалізує особистість. Отже, відповідальність підлітків розвивається у напрямі розвитку їх як суб'єктів діяльності. Характерними для них типами відповідальності є: внутрішня відповідальність, зовнішня (виконавська) відповідальність, ситуативна відповідальність, прагматична відповідальність, безвідповідальність [170].

Вивчення відповідальності у зв'язку з подоланням життєвих проблем підлітками 13-16 років було здійснено О. В. Алексеевою. Розрізняючи, вслід за Л. І. Дементій, відповідальність у сенсі нормативності, слухняності, соціального обов'язку (зовнішня відповідальність) та відповідальність як причетність до подій, відповідальність, перш за все, перед самим собою (внутрішня відповідальність), автор показує, що перший тип відповідальності щільно пов'язаний з феноменом конформізму, який у реальному житті підлітків може виявлятися як у прагненні злиття з групою (включаючи неформальні та кримінальні молодіжні угруповання), так і у формі дисциплінованості, слухняності, старанності. Одним з механізмів зовнішньої відповідальності є екстернальний локус контролю [4].

Для особистості з внутрішньою відповідальністю, життєва необхідність перестає бути вимушеною. Навпаки, реалізація необхідності витікає з логіки усвідомленого вибору - як життєвого шляху в цілому, так і окремих вчинків, - й саме тому стає внутрішньою, інтеріоризованою потребою. Тут відповідальність тісно переплітається зі свободою [1, 169]. Можна сказати, що в даному випадку механізмом відповідальності є інтернальний локус контролю.

Особливо цінним для нашого дослідження являється те, що в якості особистісних корелятів відповідальності у роботі О. В. Алексєєвої фігурували фактори опитувальника Р. Кеттелла. Було припущено, що найбільш повно відповідальність може проявитися через фактори G (нормативність, обов'язковість, дотримання вимог) та Q3 (усвідомленість та довільність у дотримванні соціальних норм). Їх співвідношення використовувалось для виділення груп підлітків з різними видами відповідальності. В якості додаткових засобів дослідження даного феномену також використовувались фактори E (домінантність), Q2 (самодостатність), Н (сміливість), F (безпечність), С (сила Я), О (схильність до почуття провини), деякі компоненти Я-концепції та показники локусу контролю. Отримані у дослідженні дані дозволили зробити розуміння відповідальності більш диференційованим і виділити чотири типи відповідальності, що проявляються у боротьбі з труднощами: самостійна, самодостатня, конформістська та дезорієнтована. Автор наводить основні психологічні особливості підлітків, що характеризуються перевагою того чи іншого виду відповідальності. Підлітки, що виявляють «самостійну відповідальність», характеризуються диференційованим ставленням до соціальних норм та правил, відповідальним та усвідомленим відношенням до життя з опорою на внутрішні цінності та самостійністю у прийнятті рішень. Високий рівень внутрішньої відповідальності сприяє зменшенню числа виборів соціоорієнтованих стратегій подолання, що пов'язане не з боязкістю або засмученістю, а, скоріше, з впевненістю та самостійністю. Підлітки, що виявляють «дезорієнтовану відповідальність», характеризуються відсутністю внутрішніх орієнтирів та неприйманням

зовнішніх норм, виявляють низький рівень нормативності та самоконтролю. Для них характерне перекладання на соціум відповідальності за виникнення особистих проблем. Зниження довільності відповідальності породжує сумління та невизначеність, несміливість, невпевненість, коливання емоцій, імпульсивні зриви, відчуття безпорадності, стомленості та неспроможності впоратися з життєвими труднощами. Підлітки з домінуванням «самодостатньої відповідальності» демонструють конструктивну поведінку, що, перш за все, забезпечується стійкістю Я- концепції, сильними сторонами якої є самоповага, самостійність, інтернальність. Почуття самоцінності допомагає підлітку довіряти себе, своїм здібностям, тобто почувати себе достатнє довільним та компетентним. Проте, таким підліткам необхідно розвивати комунікативну компетентність, нестача якої нерідко призводить до формування відповідальності «самодостатнього типу». Однією з інтегральних характеристик особистості підлітків, чия відповідальність може бути названа «конформістською», за даними автора, є інтернальне подолання. Воно викликане невпевненістю у собі, низькою соціальною компетентністю, недостатнім вмінням вибудувувати взаємини та брати на себе відповідальність за можливі зміни. Наявність проблем у міжособистісній сфері, страх відторгнення, невпевненість у власних силах та незадоволеність собою (порівняно з ровесниками), що виявляється у сумнівах відносно цінності власної особистості, - все це блокує конструктивну активність підлітка, штовхає його до використання захисних стратегій. Для таких респондентів важливий зовнішнє благополучний образ «Я для інших». Для них вкрай важко виявитися «неправильним» в очах оточуючих. Незважаючи на перевагу шукати допомоги у зовнішньому оточенні, занепокоєність внутрішньо особистісними проблемами викликає у підлітків з «конформістським» типом відповідальності почуття безпорадності, незадоволеності собою, зниження самооцінки. Незважаючи на постійні спроби перекласти відповідальність на інших, таким підліткам вкрай важливо, щоб їх визнали компетентними. Такі підлітки потребують психологічної допомоги у напрямку підвищення самооцінки,

розвитку автономності, самоповаги, впевненості в собі, вміння прийняти або відторгнути соціальні очікування, навиків асертивної поведінки [4].

В дослідженні О. В. Мухлиної, яка залучала учнів дев'ятих-одинадцятих класів, було показано, що відповідальність є багатомірно-функціональною якістю особистості, а також виявлено специфіку проявів відповідальності у мотиваційно-смысловому та регуляторно-динамічному компонентах, описано нові параметри відповідальності, а саме намагання, труднощі, емпатія, прогноз та прийняття відповідальності на себе [113].

У контексті нашого дослідження представляють певну цінність дослідження М. В. Борцової [27] та Т. Ф. Іванової [60], в яких розглядається становлення відповідальності на більш ранніх етапах онтогенезу.

Так, у дисертаційному дослідженні М. В. Борцової було визначено структуру початкових форм відповідальності, яка включила поведінково-результативний, когнітивний та емоційний компоненти. Це дослідження має для нас певне значення, оскільки пов'язує становлення відповідальності з типом батьківського відношення. Виявлено відмінності у вираженості окремих параметрів поведінкового компоненту відповідальності в залежності від домінуючого типу батьківського ставлення. Серед дітей, батьки яких характеризуються перевагою конструктивного типу батьківського відношення (оптимальний контакт з дитиною, емоційно тепла атмосфера, батьки з повагою ставляться до особистості дитини) порівняно з дітьми, у батьків яких домінує деструктивний тип батьківського ставлення, значимо більше тих, хто має високий рівень вираженості таких параметрів, як самостійність, саморегуляція, дисциплінованість, ініціативність. Таким чином, становлення високих значень відповідальності пов'язано з конструктивним типом батьківського відношення, а прояви низьких значень – з деструктивним [27].

Т. Ф. Івановою показано, що внутрішніми факторами пояснюють свою вдачу, перш за все, діти, які прагнуть до успіху, зовнішніми – учні, які уникають невдачі, тобто атрибуція відповідальності виявляється тісно пов'язаною з мотивацією досягнень учнів. Будь які крайнощі: як атрибуція

відповідальності за результат всіх життєвих подій цілком інтернальними факторам (здібності, зусилля), так і приписування відповідальності виключно зовнішнім умовам (випадок, доля, збіг обставин) можуть погіршити продуктивність діяльності [60].

В одному з недавніх досліджень Л. М. Додової доведено, що на особистісне становлення підлітків впливає характеру освітнього процесу, при цьому рівень інтернальності виступає в якості маркера їх особистісної та соціальної зрілості. Одним із проявів специфіки цього впливу є випереджальне становлення особистісної зрілості підлітків кадетських шкіл-інтернатів, у яких відмічено достовірно більш високий, ніж у їх ровесників з середніх загальноосвітніх шкіл рівень загальної інтернальності та інтернальності в області досягнень [44].

В дослідженні Т. В. Шипелік виявлено, що становлення особистісної зрілості, інтернального локусу контролю як її складової, у дівчаток настає раніше, ніж у хлопчиків. Зокрема, внутрішній локус контролю високий у 81,5% дівчаток й у 51 % хлопчиків [185].

Відповідальність тісно пов'язана з багатьма психологічними процесами, явищами та рисами особистості, що утворюють її антистресовий контур. Так, інтернальність пов'язана з таким складним і вагомим утворенням, як соціальний інтерес. Соціальний інтерес є одним з основних понять в теорії особистості А. Адлера, який розглядав його як важливу передумову особистісного пристосування, взаємодії людини зі світом. В різних контекстах Адлер пов'язував соціальний інтерес з різними класами психологічних перемінних: когнітивних (розуміння, ідентифікація), емоційних (емпатія, симпатія), мотиваційних (устремління) та поведінкових (кооперація). Гіпотеза Адлера про те, що соціальний інтерес є головним фактором задоволеності життям, отримала численні експериментальні підтвердження [3].

Відповідальність особистості прямо пов'язана з наданням їй свободи в ухваленні рішень. Питання про міру свободи повинне вирішуватися з урахуванням вікових та інших конкретних особливостей і обставин. Але сам

принцип залишається непорушним. Формування відповідальності іде рука об руку з розвитком автономності особистості і забезпеченням свободи ухвалення рішень. Локус контролю також розглядається як один із провідних психологічних механізмів процесу саморегуляції поведінки у підлітковому віці, поряд із рівнем домагань, ціннісними орієнтаціями, мотивацією схвалення, потребою у досягненні успіху, визнанням та самоствердженням.

Т. В. Кириченко визначає саморегуляцію поведінки, як єдність соціальних та психологічних (рефлексивних, мотиваційних, вольових) проявів свідомості та самосвідомості індивіда. Відповідно до критеріїв психологічних механізмів саморегуляції поведінки підлітків, проявляються високий, середній, низький рівні їхньої сформованості. Показники високого рівня розвитку саморегуляції поведінки підлітків ґрунтуються на внутрішньому контролі і визначають їх прагнення до осмислення ціннісних орієнтацій, самоствердження себе серед інших, визнання у референтному оточенні. У підлітків з'являється усвідомлення важливості ствердження себе не тільки перед іншими (однолітками, батьками, вчителями тощо), але й перед самим собою. Саме таке самоствердження позбавляє комплексів, активізує розвиток самосвідомості підлітка, приносить впевненість у собі. Показники низького рівня засвідчують, що накреслені підлітком цілі не досягаються, завдання виконуються лише на основі постійного зовнішнього контролю. У підлітків спостерігається неадекватний рівень домагань, домінування мотиву уникнення невдач над мотивом досягнення успіху. Становлення механізмів саморегуляції поведінки підлітків базується на розвитку самоприйняття, самовизначення, самопізнання. Саме тому автор вважає, що одним із основних шляхів корекційної роботи з підлітками є активізація інтернального локусу контролю [68].

Як вже було наголошено, вищою формою саморегуляції є самодетермінація. За даними сучасних дослідників вона не являється природженою потребою, як це стверджують Е. Л. Десі, Р. М. Райан. Становлення самодетермінації відбувається в процесі психічного розвитку людини на підставі поступово формування та наближення один до одного

процесів прагнення до свободи (як готовності людини до активних дій) та відповідальності (як вищої форми саморегуляції) в її поведінці. Ключовим періодом в межах цього процесу виступає підлітковий вік, оскільки на даному етапі паттерни свободи та відповідальності об'єднуються, утворюючи вищий рівень саморегуляції – самодетермінацію [цит. за 46].

Підлітковий вік як перехідний період від дитинства до дорослості являє собою серію критичних змін, що забезпечують зміщення центру регуляції ззовні у середину, формування психологічних механізмів самодетермінації. Ключовими вимірами самодетермінації виступають свобода та відповідальність. В онтогенезі свобода і відповідальність розвиваються відносно незалежно одна від одної: свобода – через поступове набування спонтанною активністю ціннісного обґрунтування, особистісної доцільності та смислової регуляції, а відповідальність - через перехід від «інтер-» до «інтра-», (Л. С. Виготський), інтеріоризацію механізмів регуляції поведінки все більш високого рівня. У підлітковому віці їх шляхи перехрещуються; у деякому сенсі сутність підліткової кризи можна розглянути як раз у суперечності між активністю та регуляцією, яка відчувається суб'єктивно, та може приймати як відкрито конфліктні так і латентні форми. Розв'язанням цієї суперечності, як і всієї підліткової кризи у цілому, виступає інтеграція активності та регуляції у вільній самодетермінованій активності зрілої особистості [цит. за 46].

Дослідження, проведене К. Р. Калітєвською та Д. О. Леонтьєвим, емпірично підтвердило чотири теоретично виділених співвідношення свободи і відповідальності (внутрішньої опори і інтернальності), по-різному пов'язаних з самоставленням та батьківським ставленням у підлітковому віці: «автономний» паттерн, «симбіотичний», «імпульсивний» та «конформний». Батьківське ставлення розглядається як передумова, певною мірою прогностична, для успішного розвитку та інтеграції свободи й відповідальності. Самоставлення подається як феноменологічний індикатор взаємин особистості зі світом, непрямий показник психологічного благополуччя. Ураховуючи, що загальну інтернальність автори, з певними обмовками, розглядають як відповідальність,

для нашого дослідження особливо важливим виявився той факт, що підлітки - представники різних типів розвитку розрізняються, в тому числі, за показниками інтернальності – екстернальності [65].

В іншому дослідженні Д. О. Леонтьєва зі співавторами було відтворено цю емпіричну типологію та встановлено відмінності в усвідомленості життя та дезадаптації у підлітків, що належать до різних груп. Особливо важливим для нас є те, що в якості міри відповідальності автори використовували загальний показник інтернальності, а також показники інтернальності в області досягнень та невдач. Так, було виділено чотири групи підлітків, що значимо розрізняються за показниками усвідомленості життя, пристосованості та самоствавлення. *Перша група* характеризується надзвичайно низькими показниками усвідомленості життя, утрудненнями у процесі адаптації в сім'ї, вираженим негативним самоствавленням. У представників цієї групи - дифузний локус контролю, за виключенням вираженої екстернальності в міжособистісних взаєминах: вони відмовляють себе у здатності впливати на ставлення до себе з боку інших людей. Підлітки, що належать до цього типу, відчувають відповідальність за реалізацію цінностей, нав'язаних ним авторитарними батьками та вимушені сплачувати власною автономією за підтримку з їх боку. Характерною особливістю представників *другого типу* є виражений зовнішній локус контролю, причому екстернальність в області невдач значно перевищує екстернальність в області досягнень, що вказує на негативне самоствавлення. Цей тип співвідноситься з конформним паттерном розвитку. *Третій тип* виглядає більш благополучним. Він характеризується високими балами за шкалами САТ та за загальним показником усвідомленості життя. У цих підлітків дифузний локус контролю та, в цілому, позитивне самоствавлення: високий рівень самоприйняття й самоприхильності у сполученні з низьким самозвинуваченням та внутрішньою конфліктністю. Цей тип в цілому відповідає імпульсивному паттерну розвитку. *Четвертий тип* також виглядає благополучним з високими показниками усвідомленості життя та низькими показниками дезадаптації. Характерна особливість представників цього типу -

яскраво виражений внутрішній локус контролю. Цей тип слід пов'язувати з автономним паттерном, що об'єднує свободу і відповідальність [93].

Локус суб'єктивного контролю розглядається сучасними дослідниками також як одна з мотиваційних складових симптомокомплексу характеристик особистісної безпорадності або, навпаки, її протилежної характеристики – самостійності. За даними дослідників, мотиваційний компонент особистісної безпорадності включає в себе екстернальний локус контролю, мотивацію уникання невдачі, низьку самооцінку, низький рівень домагань, страх відторгнення. Відмічається, що формування особистісної безпорадності головним чином пов'язане з негармонійними типами сімейного виховання та особистісними особливостями батьків, що до них призводять. У випадках особистісної безпорадності у дітей найчастіше зустрічаються такі порушення виховної практики батьків, як домінуюча гіперпротекція, підвищена моральна відповідальність, жорстоке поводження та непослідовність батьків. В цілому, порушення в стилі виховання батьків з більшою вірогідністю призводять до формування особистісної безпорадності у дітей, ніж порушення у стилі виховання матерів. Особистісна безпорадність, екстернальний локус контролю як один з її мотиваційних компонентів, безпосереднє взаємопов'язана з провідною діяльністю на різних етапах вікового розвитку та набуває якісної своєрідності на кожному з них. Так, у підлітковому віці екстернальний локус контролю поєднується з у підлітків з низькою потребою у спілкуванні, утрудненнях у встановленні контактів та їх підтримуванні, низьким соціальним статусом. Для таких підлітків характерні екстрапунітивні реакції, уникання відповідальності, схильність до самозахисту. Вони рідше використовують свідому та цілеспрямовану практику регуляції власної поведінки, частіше звертаються до витіснення зі свідомості джерел переживань, знижуючи емоційну напруженість та уникаючи активного впливу на ситуацію. В репертуар поведінки таких підлітків входять менш продуктивні стратегії опанування та незрілі психологічні захисти [39, 132, 181].

З позицій нашого дослідження особливо важливим в роботах К. В. Веденеєвої представляється той факт, що, по-перше, екстернальний локус контролю виявився інваріантною складовою мотиваційного компоненту особистісної безпорадності у трьох вікових періодах: молодшому шкільному, підлітковому та юнацькому; по-друге, існує тенденція до розширення сфер домінування екстернального локусу контролю з віком. Так, якщо у підлітковому віці значимі відмінності діагностовано за шкалами інтернальності у в області досягнень, невдач та міжособистісних стосунків, то в юнацькому додаються відмінності за шкалами інтернальності в області сімейних та виробничих відношень, проте в області міжособистісних відносин відмінності не виявлені [39].

В одному з більш ранніх досліджень В. С. Магуна було обґрунтовано та перевірено на вибірці підлітків припущення про тісний взаємозв'язок психічних утворень людини, що регулюють її власну діяльність, з тими, що ураховують та спрямовують діяльність інших людей. Виявлені два види взаємозв'язків готовності підлітків до різних видів трудової активності у майбутньому та очікуваною допомогою з боку інших людей: взаємо-зворотні співвідношення між перемінними, при яких зростання однієї з них супроводжується зниженням іншої, та прямі співвідношення, коли зі зростанням однієї перемінної зростає й інша. Зворотні зв'язки між перемінними, що розглядались, дозволяють зрозуміти соціально – психологічні механізми пасивності та «лінощів», а також відмови від допомоги інших та самоізоляції. Психологічну основу взаємозв'язків, на думку автора, може бути пояснено за допомогою концепції локусу контролю Дж. Роттера, одним із аспектів якої є розрахунок людини на свою або чужу діяльність як засіб задоволення власних потреб. Стверджується, що зі зменшенням зовнішнього контролю (в тому числі й розрахунків на допомогу інших людей та обставини) зростає внутрішній (розрахунок на власну активність) [100].

Запропонована Б. Вайнером модель розгляду атрибутивного процесу доводить зв'язок між сприйманням успіхів, невдач і поведінкою, пов'язаною з

досягненнями. Важливим є питання про те, які саме причини підлітки висувають в якості таких, що визначають їх досягнення. Б. Вайнер визначив в якості таких власні диспозиції підлітків та інформацію, якою вони володіють. З його точки зору, категорія особистісних диспозицій визначається трьома підкатегоріями: особистісними схильностями, демографічним статусом, каузальними схемами. Категорія наявної інформації включає п'ять підкатегорій: власні уявлення, уявлення інших людей, примусове або самостійне прийняття задачі на досягнення, вплив з боку батьків та інших референтних осіб, вплив з боку вчителя. Особистісні диспозиції включають мотиваційні упередження відносно формування і встановлення атрибуцій, що відповідають потребам і бажанням підлітків. Вони є особливими наборами детермінант, що обумовлені своєрідністю якостей особистості, її демографічним статусом, існуючими каузальними схемами. Слід відзначити саме індивідуалізованість або персоналізованість атрибуції, адже особистість завжди конкретна, має власне унікальне само-і світосприйняття, а, отже, і своєрідну атрибуцію, без врахування якої складно розраховувати на продуктивність взаємодії [206, 207].

У дослідженні Д. Бар-Тал був встановлений зв'язок між особистісними характеристиками та своєрідністю атрибуції, наприклад, з потребою у досягненнях. Особи з високою потребою у досягненнях проявляють схильність до приписування успіхів здібностям і прикладеним зусиллям, в той час як особи з низькою потребою у досягненнях не проявляли чіткого усвідомлення атрибутивних передумов успіхів. Диференціація атрибуції була зафіксована також відносно рівня самоповаги. Особи з низькою самоповагою характеризуються більшою відповідальністю за власні невдачі, в той час як особи з високою самоповагою навпаки проявляли тенденцію до пошуку зовнішніх причин невдач [197].

Ряд досліджень було проведено стосовно впливу на атрибуцію інформації, що була у розпорядженні підлітків. Особливості атрибуції багато в чому були обумовлені їх минулим досвідом. Відповідність досягнень минулому

досвіду призводить до збільшення атрибуцій стабільними причинами (наприклад, здібностями, складністю задачі), невідповідність – до збільшення атрибуцій нестабільними причинами (наприклад, відсутністю зусиль). Володіння інформацією про досягнення інших також є дієвою причиною характеру атрибуцій. Коли власні результати відрізняються від результатів інших, це сприяє самопізнанню. Результати, подібні до результатів інших, створюють можливості для оцінки рівня складності вирішуваної задачі.

Очевидний вплив на характер атрибуцій підлітків здійснюють значимі інші. Батьки своїми оціночними судженнями цілеспрямовано або мимовільно формують в них певні каузальні схеми. Сильний вплив здійснюють і оцінки вчителів, причому, вони навіть більш дієві, ніж батьківські. Каузальна атрибуція педагога, яка може не відповідати учнівській, виступає в якості важливої детермінанти його поведінки. Багато в чому це пов'язане з очікуваннями педагогом майбутніх успіхів підлітків. У випадку стабільного повторення певних результатів підлітків у вчителя формується відповідна каузальна схема, що в кінцевому рахунку створює підґрунтя для класифікації причин, а також показників стабільності та контрольованості. На характері атрибуції вчителя може позначатися стаж його педагогічної діяльності. Ефект ореолу проявляється у формуванні стійкого ставлення до підлітка як до талановитого або бездарного. Щойно подібна схема сформована, вона приводить до визначеної інтерпретації результатів діяльності підлітка, що проявляється у більш лояльному ставленні до одних і більш критичному – до інших. Чим досвідченішим є вчитель, тим більш консервативним стає його характер атрибуції. Для розвитку в підлітків адаптивних атрибутивних моделей педагогам рекомендують звертати увагу на своєрідність атрибутивного стилю підлітків, і в будь-якому випадку доводити до їх свідомості зв'язок між прикладеними зусиллями та результатами. Ця інформація не повинна носити характер тільки зворотного зв'язку, а повинна супроводжуватися відповідною інструктивною роботою, наданням допомоги у реструктуризації та формуванні більш продуктивних атрибутивних схем [136].

Прагнення зберегти самоповагу, емоційну стабільність в умовах постійних негативних оцінок діяльності і поведінки особистості з боку оточуючих може призводити до формування зовнішнього локусу контролю, що відіграє роль захисного механізму, який, знімаючи відповідальність за невдачі з особистості, дозволяє їй адаптуватися до постійних зовнішніх негативних оцінок і зберегти самоповагу. Доведено, що більшість делінквентів у дитячому і підлітковому віці відчували емоційну депривацію і вплив несприятливого психологічного клімату сім'ї. Потреба в повазі для більшості таких підлітків також стає дефіцитарною через проблеми у навчанні. З часом такі діти починають дивитися на себе і своє майбутнє як на похмуре і безрадісне, їм не подобається у школі, що може стати поштовхом до злочинної поведінки. Висновки про захисну екстернальність делінквентів знаходять додаткове підтвердження в результатах. Доведено, що серед асоціальних підлітків 55% екстерналів і 13% інтерналів, хоча в об'єднаній групі просоціальних школярів і студентів – 30% екстерналів і стільки ж інтерналів [137].

Порівняльний аналіз рівня суб'єктивного контролю у хлопчиків і дівчаток показує, що велика частина дівчаток відноситься або до інтерналів, або до невизначеного типу. Серед хлопчиків екстерналів явно більше, хоча в області невдач відсоток екстерналів серед хлопчиків і дівчаток майже однаковий (27% хлопчиків і 26% дівчаток). Велика частина респондентів-інтерналів в області невдач виявилися також хлопчиками. Явних відмінностей, пов'язаних зі статтю, як за показниками загальної інтернальності, так і за показниками окремих субшкал на статистично значущому рівні виявити не вдалося. В той же час, виявилось незначне зростання загальної екстернальності у дівчаток і відносне зниження її у хлопчиків. За шкалою інтернальності в області невдач у хлопчиків відзначається розвиненіше почуття контролю над негативними ситуаціями (6,67). Схильність звинувачувати самих себе в прикрощах у них більше ніж у дівчаток (6,54). Для хлопчиків характерніший образ «захисника» екстерналів, тобто, людей з низькою відповідальністю і високою екстернальністю, а для дівчаток – образ «залежних послідовників» з низькою

відповідальністю і високою інтернальністю. Характерно, що в області сімейних стосунків цей образ вимальовується особливо чітко саме у дівчаток (4,53); більшою мірою відповідальними за події сімейного життя вони вважають не себе, а партнера (4,87) [191].

У дослідженні Д. О. Цирінг (2010) встановлена більша схильність дівчаток – підлітків до особистісної безпорадності порівняно з хлопчиками – підлітками. В цілому наголошується, що безпорадність більш пов'язана з фемінінністю, а самостійність – з маскулінністю та андрогенністю.

У психологічній літературі існують дані, що стосуються й вікової динаміки розвитку локус-контролю. Так, найбільш стійкі і явні тенденції відмічені у віковій динаміці як загальної інтернальності, так і її окремих складових. За шкалою загальної інтернальності спостерігається стійка тенденція: із збільшенням віку знижується рівень екстернальності. Якщо для вікової категорії 10-12 років показник загальної інтернальності складає 25,4 бали, то для 19-21 року він значно вищий (28,3). З віком росте і почуття відповідальності. За «ключовими» шкалами відзначається та ж залежність: за шкалою в області досягнень відношення до своєї поведінки з віком стає усе більш відповідальним. Якщо для «молодшої» групи цей показник дорівнює 6,9 балів, то для категорії 19-21 років – 8,2. Тенденція сходить нанівець у віковій групі 13-14 років (6,9 балів). За шкалою в області невдач – той же напрям динаміки із збоєм в групі 13-14 років. Загальний вектор залежності такий: від низьких значень цього показника в групі 10-12 років (6,4), що говорить про невисоку толерантність до переживання негативних подій; про більш зрілі позиції в категорії 19-21 рік (7,5), для якої характерна здатність брати на себе відповідальність за прикрощі замість того, щоб переносити їх на інших людей і обставини. Зауважимо, що вікова категорія 13-14 років є пороговою в зміні ставлення підлітків до різних життєвих ситуацій [34].

Необхідно відмітити, що, вивчаючи проблему мінливості і стабільності локусу контролю в підлітковому віці (14 років), Х. Кулас (H. Kulas) виявив наявність невеликих змін у локусі контролю як у хлопчиків так і у дівчаток

навіть упродовж одного року. При цьому у дівчаток зрушення відбувається у бік зовнішнього, а у хлопчиків – внутрішнього локусу контролю [61].

Як вже було наголошено, за результатами досліджень, інтернальність корелює з соціальною зрілістю і просоціальною поведінкою. У свою чергу, екстернальність пов'язана з недостатньою соціальною зрілістю і асоціальною поведінкою. Інтернали, як вже відзначалося вище, відрізняються більшою терпимістю, цілеспрямованістю, самостійністю, меншою агресивністю, доброзичливішим ставленням до оточення, ніж екстернали. За даними А. О. Реана, серед молодих делінквентів доля екстерналів складає 84 %, тоді як до інтерналів відносяться лише 16 %. В іншому дослідженні [135], де об'єктом вивчення були молоді люди, але вже з чіткою просоціальною орієнтацією, з позитивною шкалою цінностей, було виявлено абсолютно інший розподіл за типами контролю. Картина повторювалася з точністю та навпаки. У групі молодих людей з просоціальною орієнтацією, які демонструють високий для їхнього віку рівень соціальної зрілості, інтерналами виявилися 72 %, а екстерналами – лише 4 % [136].

Обговорюючи отримані дані, А. О. Реан дійшов висновку, що існують фактори, які є причиною як формування зовнішнього локусу контролю, так і делінквентної спрямованості. Серед цих факторів автор особливу увагу приділяє емоційній депривації та несприятливому психологічному клімату сім'ї. Прагнення зберегти самоповагу в умовах перманентних негативних оцінок діяльності та поведінки особистості з боку оточуючих з високою долею вірогідності може привести до формування зовнішнього локусу контролю, який, в даному випадку, відіграє роль захисного механізму, що, знімаючи відповідальність з особистості за невдачі, дозволяє їй адаптуватися до постійних зовнішніх негативних оцінок й зберегти самоповагу. Таким чином, А. О. Реан у своїх дослідженнях отримав додаткове підтвердження захисної екстернальності делінквентів [136, 137].

У роботах З. В. Спринської при вивченні агресивної поведінки підлітків та юнаків-вихованців ВТК у зв'язку з властивостями особистості (за

опитувальником FPI), показниками локусу контролю (за методикою діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера) та комунікативною установкою (за опитувальником комунікативної установки В. Бойко) встановлено, що у дівчат: інтернальність у сфері виробничих відносин пов'язана з аутоагресією, врівноваженістю, реактивною агресивністю і з таким компонентом негативної комунікативної установки як негативний досвід, неприйняття індивідуальності іншої людини; інтернальність у міжособистісній сфері корелює з вербальною агресією та з невротичністю; інтернальність у сфері невдач отримала взаємозалежності з негативізмом і з відвертою жорстокістю (компонент негативної комунікативної установки В. В. Бойко), з таким компонентом зниженої толерантності, як невміння приховувати власні неприємні почуття, що виникають при зіткненні з некомунікабельними якостями оточуючих (В. Бойко); інтернальність в сімейних відносинах корелює з роздратуванням; інтернальність у сфері невдач пов'язана з образою та прагненням зробити когось зручним для себе (показник зниженої толерантності В. В. Бойко). Щодо групи хлопців, то отримані взаємозалежності між інтернальністю у міжособистісних відносинах, показниками агресивної поведінки, негативним досвідом (компонент негативної комунікативної установки В. Бойко), з показником зниженої комунікативної толерантності, з нетерпінням до фізичного чи психічного дискомфорту партнера [2006, 2007].

Отже, результати даного дослідження, на наш погляд, по-перше, свідчать про існування різних взаємозв'язків показників локусу контролю з певними рисами особистості підлітків та юнаків (комунікативна толерантність, агресивність, товариськість, врівноваженість, негативізм, тощо), по-друге, про суперечливі дані відносно проявів саме інтернальності – деякі риси особистості характеризують більшою мірою екстернальність. Негативізм, за даними З. В. Спринської, пов'язаний з невротичністю (FPI), роздратування з емоційною лабільністю (FPI); з загальною інтернальністю, інтернальністю у міжособистісних стосунках (PCK); з невмінням приховувати власні почуття, що виникають при зіткненні з некомунікабельними якостями оточуючих та

невмінням вибачати іншим їхні помилки (низька толерантність за В. В. Бойко). Підозрілість корелює з прагненням перевиховати когось та з невідмінням вибачати іншим їхні помилки (показники зниженої толерантності В.В.Бойко); образа з інтернальністю загальною, інтернальністю у сфері досягнень та інтернальністю у виробничих відносинах – РСК [164, 165, 166].

Оскільки локус контролю є показником взаємозв'язку ставлення до себе та до світу, в контексті нашого дослідження цінними є роботи, в яких показано співвідношення самоствавлення та локусу контролю в процесі становлення особистості [79, 149, 167].

Як відмічають В. В. Столін і С. Р. Пантілеєв, такий компонент самоствавлення, як «самокерівництво» особистості свідчить про те, що основним джерелом і активності, і результатів діяльності, і власного розвитку, є сама особистість. Особа, в якій добре розвинений цей фактор, усвідомлює, що її доля знаходиться у власних руках, вона сама організує свою діяльність, контролює своє спілкування, поведінку і не посилається на зовнішні обставини. Саме цей фактор, на думку дослідників, найбільшою мірою пов'язаний із локусом контролю. Проте, якщо локус контролю виражає узагальнене уявлення суб'єкта про результати власної діяльності, то даний фактор самоствавлення відображає відчуття суб'єкта з приводу власної керованості [167, 168].

Т. М. Кочеткова доводить, що позитивне та негативне самоствавлення сприяє формуванню інтернального локусу контролю, проте при негативному самоствавленні особистість екстернальна в сфері досягнень. Амбівалентне самоствавлення у зв'язку з непослідовністю й конфліктністю відповідає екстернальному локусу контролю [79].

Проблема становлення інтернальності як інтегральної особистісної якості на протязі шкільного навчання у контексті розвитку життєвих перспектив особистості досліджувалась Г. С. Обмановою. В якості основних закономірностей формування локусу контролю розглядалися стадії інтелектуального розвитку за Ж. Піаже, що закономірно співвідносяться з процесами розвитку схем каузальної атрибуції, онтогенетичний процес

розвитку міжособистісного сприймання, який закономірно пов'язаний з пізнанням та поясненням причин поведінки іншої людини, й відповідно становленням схем каузальної атрибуції, а також становлення інтернальності закономірно співвідноситься з етапами онтогенезу. В дослідженні встановлено, що підвищення інтернальності як інтегральної особистісної характеристики супроводжується змінами навчальної мотивації та сенсожиттєвих орієнтацій. В структурі навчальної мотивації підлітків відбуваються зміни рівня вираженості окремих мотивів та їх співвідношення: суттєво знижується рівень тенденції уникання, одночасно відбувається зростання соціальної та навчальної мотивації, причому соціальна випереджає навчальну. У хлопчиків на рівні екстернального способу пояснення причин, життєві цілі ставляться на короткі відрізки часу, довге майбутнє не планується, часова перспектива при цьому звужується. Для дівчаток при такому типі атрибутування властиві високі показники за шкалою «цілі» та окремі випадки відсутності сенсу життя, коли людина живе сьогоднішнім, й випадки, коли людина фрустрована: ставлячи завищені цілі, людина перестає відчувати процес життя як позитивний [116].

У ряді досліджень локус контролю підлітків вивчався в зв'язку з окремими особистісними та соціально-психологічними характеристиками. Так, показано, що у підлітків з екстернальним локусом контролю переважаючими тактиками поведінки в конфліктних ситуаціях являються співробітництво та пристосування, у той же час підлітків з інтернальним типом локусу контролю домінує тактика суперництва [70].

У дослідженні О. В. Садокової доведено, що суб'єктивний локус контролю, поряд з такою важливішою характеристикою емоційно-особистісної сфери, як емоційний інтелект, впливає й на особливості розвитку моральної компетентності в підлітковому віці, а саме: рівень моральної компетентності позитивно корелює з інтернальністю (внутрішнім локусом контролю) [155].

Акцентуації характеру, як свідчать літературні дані, також входять в число психологічних особливостей, тісно пов'язаних з локусом контролю, зокрема в підлітковому віці. Дослідженням акцентуацій особистості на різних

етапах онтогенезу займалися такі зарубіжні та вітчизняні вчені, як Б. А. Базима, І. М. Бушай, П. Б. Ганнушкін, Н. А. Дуднікова, С. В. Кривцова, І. І. Кутько, К. Леонгард, А. Є. Личко, В. І. Моросанова, С. І. Подмазін, А. О. Реан, Є. І. Сібіль, А. В. Старовойтов, Е. Г. Ейдемільер, В. Юстицкіс та інші.

Так, Е. Г. Ейдемільер та В. Юстицкіс виділили п'ять типів акцентуацій особистості, що найчастіше зустрічаються у преморбіді: емоційно-лабільний, демонстративно-гіперкомпенсаторний, астеничний, тривожно-помисливий та інертно-імпульсивний. Авторами встановлена структура цих типів акцентуацій, яка включає шість компонентів, що знаходяться у тісному функціональному зв'язку: базисні риси; когнітивні стилі та сценарії; самооцінка та образ «Я»; психомоторика; соціальне «Я»; регресивні ролі та типи психологічного захисту. Тип локусу контролю увійшов у «базисну тріаду особистості» («базисні риси», когнітивні стилі та сценарії, самооцінка та образ Я), під якою автори розуміють такі компоненти, що мають між собою найбільш жорсткі зв'язки. Для представників всіх вищеназваних типів притаманний низький рівень суб'єктивного контролю, тобто екстернальність [190].

Проблема розвитку Я-образу акцентуєваних підлітків досліджувалась І. М. Бушай/ На думку автора, виникнення та розвиток у підлітковому віці акцентуацій характеру впливає на формування психічного новоутворення цього віку – відкриття внутрішнього «Я». Автором доведено, що Я-образи підлітків – акцентуантів формуються із специфічними якостями, які проявляються у загальних особливостях розвитку когнітивного, емоційно – оцінного та поведінкового компонентів. Встановлено, що однією з особливостей поведінкового компоненту Я - образу підлітків – акцентуантів є загальна тенденція до екстернального локусу контролю. Конкретно, підлітки з лабільною акцентуацією виявили домінування екстернального локусу контролю, підлітки із демонстративною акцентуацією відрізняються наявністю інтернальних тенденцій, підлітки з гіпертимною акцентуацією проявляють в однаковій мірі інтернальний та екстернальний локус суб'єктивного контролю,

підлітки з нестійкою акцентуацією виявили екстернальну тенденцію суб'єктивного локусу контролю [31].

Аналогічні результати стосовно локусу контролю у підлітків – акцентуантів були отримані в дослідженні Н. А. Дуднікової. За ступенем схожості особливостей дезадаптації були виділені групи підлітків з певними акцентуаціями характеру. Виявилось, що у підлітків з акцентуаціями характеру астено-невротичного, шизоїдного, сенситивного, циклоїдного та лабільного типів дезадаптація пов'язана, поряд з емоційним дискомфортом, з низьким прагненням до домінування, з низькою інтернальністю. У підлітків істероїдного типу акцентуації високе прагнення до домінування поєднується з внутрішнім локусом контролю, низьким прийняттям інших та нестійкою самооцінкою.

У дослідженні показана роль різних стилів сімейного виховання у формуванні акцентуацій характеру у підлітків [56].

Отже, спираючись на результати численних досліджень, ми можемо стверджувати, що локус контролю напрямки взаємопов'язаний з багатьма особистісними характеристиками підлітків. Локус контролю формується в процесі соціалізації та у підлітковому віці стає стійкою властивістю особистості. Психологічні особливості підлітків супроводжують різні прояви локусу контролю і деякі з них, певною мірою, беруть участь в детермінації його розвитку.

1.4. Стиль сімейного виховання як одна з детермінант локусу контролю підлітків

Більшість сучасних психологів не заперечують той факт, що індивідуальні особливості людини мають системне походження. Для дитини системою, що породжує сукупність особистісних особливостей, в тому числі особливостей локусу контролю, є сім'я. За М. Боуеном, кожна окрема частина системи може бути зрозумілою тільки у контексті цілого, тому й локус контролю, якщо розглядати у межах такого підходу як частину системи, як

симптом, що породжується всією системою взаємодій та взаємовпливів, необхідно вивчати не просто як індивідуальну характеристику, але як симптом, необхідний системі, виконуючий для неї певну функцію [181].

Одним із компонентів сімейної системи є стиль сімейного виховання. У психологічній літературі зустрічається декілька трактувань поняття «стиль сімейного виховання». Так, В. М. Мініяров вважає, що під стилем сімейного виховання слід розуміти найбільш характерні способи відносин батьків до дитини, що застосовують певні засоби і методи педагогічної дії, які виражаються в своєрідній манері словесного спілкування і взаємодії [110].

С. К. Нартова-Бочавер під стилем батьківського виховання розуміє спосіб дії на дітей, що характеризується рівнем контролю за їх поведінкою і емоційною теплотою відносин [114].

І. Г. Кошлань, посилаючись на О.В. Буренкову, розглядає стиль сімейного виховання як феномен, який в тій чи іншій мірі відображає емоційні, когнітивні і поведінкові характеристики батьків. Стиль сімейного виховання, на думку автора, це багатовимірне утворення, яке включає відношення батьків до дітей і переживання цього відношення (емоційний компонент), особливості сприйняття і розуміння характеру дитини, його вчинків (когнітивний компонент), поведінкові стереотипи, які практикуються по відношенню до дитини (поведінковий компонент) [80].

О. В. Лібін вважає, що стиль батьківського виховання є стійким паттерном поведінки, що базується на комбінації індивідуальних змінних (особистісні властивості, очікування і уявлення, способи дії) і виявляється в певній формі взаємодії батьків з дітьми. При цьому йому відводиться роль системотвірного чинника в становленні дитячої особистості, що впливає на всі рівні індивідуальності практично в рівній мірі [94].

Аналіз різних підходів до розгляду стилів сімейного виховання показує, що в центрі даного поняття поміщена дихотомія, яка задає подвійність або поляризацію батьківського відношення. З одного боку, головною характеристикою батьківського відношення є любов, яка визначає довіру до

дитини, радість і задоволення від спілкування з нею, прагнення до її захисту і безпеці, безумовне ухвалення і увага, ціннісне відношення до неї. З іншої – батьківське відношення характеризується вимогливістю і контролем. Саме батьки приводять дитину до реальності, є носієм суспільних норм і правил, оцінюють її дії, здійснюють необхідні санкції, які обумовлені певними батьківськими установками [16, 17, 29, 38, 47, 55, 58, 62, 65, 66, 83, 104, 107, 123, 133, 134, 150, 162, 178, 187, 188].

Саме поняття «стиль сімейного виховання», так само як і «стиль» взагалі, містить в собі диференціюючий сенс, що припускає наявність ряду варіацій в реалізації завдань сімейного виховання. Аналіз безлічі таких варіацій приводить до розробки типологій стилів сімейного виховання. Розглянемо ряд найбільш відомих і поширених в сучасній психології типологій стилів сімейного виховання.

Класичною у вивченні типології стилів сімейного виховання вважається робота С. Броуди, виконана в рамках клінічного підходу. Спостерігаючи відеомагнітофонні записи 4-х годинного спілкування матері з дитиною, дослідник виділила 4 типи материнського ставлення: *1 тип* (мати легко і органічно пристосовується до потреб дитини. Для неї характерне підтримуюча поведінка); *2 тип* (свідомо мати прагне пристосуватися до потреб дитини, але із-за напруженості і відсутності безпосередності в спілкуванні з дитиною її спроби безуспішні. Мати частіше домінує, ніж поступається); *3 тип* (у основі материнства – почуття обов'язку, у стосунках з дитиною відсутній інтерес, теплота, спонтанність); *4 тип* (мати поводить себе неадекватно зросту і потребам дитини. Її виховні дії непослідовні і суперечливі). Саме цей тип материнського відношення, на думку С. Броуди, є найбільш шкідливим для дитини, оскільки постійна непередбачуваність материнських реакцій позбавляє світ дитини стабільності і провокує підвищену тривожність [цит. за 80].

А. Болдуїн виділив два стилі батьківського виховання: демократичний і контролюючий. Демократичний стиль характеризується наступними параметрами: високий ступінь вербального спілкування між батьками і дітьми,

включення дітей в обговорення сімейних проблем, успішність дитини при готовності батьків завжди прийти на допомогу, прагнення до зниження суб'єктивності в баченні дитини. Контролюючий стиль припускає істотні обмеження поведінки дитини за відсутності розбіжностей між батьками і дітьми з приводу дисциплінарних заходів, чітке розуміння дитиною сенсу обмежень. Вимоги батьків можуть бути достатньо жорсткими, але вони пред'являються дитині постійно і послідовно і визнаються дитиною за справедливими й обґрунтованими [цит. за 187].

Сучасні дослідження більшою мірою зосереджують свою увагу не на описовій характеристиці конкретних типів, а на пошуку параметрів, що полягають в основі диференціації стилів сімейного виховання.

Так, Д. Баумрінд виділила чотири параметри батьківської поведінки, що визначають його стильову характеристику:

Батьківський контроль. При високому рівні батьки вважають за краще робити великий вплив на дітей, здатні наполягати на виконанні своїх вимог, послідовні в них. Контролюючі дії спрямовані на модифікацію проявів залежності у дітей, агресивності, розвиток ігрової поведінки, а також на більш довершене засвоєння батьківських стандартів і норм.

Зрілість вимог. Батьківські вимоги спонукають розвиток у дітей зрілості. Батьки намагаються, щоб діти розвивали свої здібності в інтелектуальній, емоційній сферах, міжособистісному спілкуванні, наполягають на необхідності і праві дітей на самостійність.

Комунікативність (способи спілкування з дітьми в ході виховних дій). Батьки прагнуть використовувати переконання з тим, щоб добитися слухняності, обґрунтовують свою точку зору і одночасно готові обговорювати її з дітьми, вислуховують їх аргументацію. Батьки з низьким рівнем частіше вдаються до криків, скарг і лайки.

Освітній ефект (емоційна підтримка). Батьки здатні виражати співчуття, любов і тепле відношення, але дії і емоційне відношення спрямовані на сприяння фізичному і духовному зростанню дітей. Вони випробовують

задоволення і гордість від успіхів дітей. Комбінація цих параметрів дозволяє виділяти три стилі сімейного виховання: дозволяючий, авторитарний та авторитетний. Визначено, що оптимальною умовою виховання є поєднання високої вимогливості і контролю з демократичністю і ухваленням. Надалі Е. Маккобі і Дж. Мартін виділили два основні вимірювання внутрішньосімейної взаємодії: рівень контролю або вимог і загальний параметр ухвалення-відторгнення. Перетин цих двох вимірювань давав вже чотири типи, додавши до попередніх нехтуючий стиль [цит. за 94].

А. С. Співаковська описує вісім типів батьківського відношення, які визначаються на основі трьох аспектів відносин, складових любові батька до своєї дитини: симпатія-антипатія, повага-знищення, близькість-віддаленість. Це дієва любов, відчужена любов, дієва жалість, любов за типом поблажливого відчуження, відторгнення, презирство, переслідування, відмова. При цьому оптимальна батьківська позиція повинна відповідати трьом головним вимогам: адекватності, гнучкості і прогностичності. Адекватність – найбільш близька до об'єктивної оцінка психічних і характерологічних особливостей дитини і побудова виховання на основі такої оцінки; динамічність – здатність змінювати методи і форми спілкування і дії у відповідності до ситуацій, що змінюються, і умов життя сім'ї; прогностичність – спрямованість виховних зусиль в майбутнє, до тих вимог, які ставить перед дитиною його подальше життя [163].

Г. Я. Варга переконливо показала, що батьківське ставлення є багатовимірним утворенням, в структурі якого виділяють чотири складових: 1) інтегральне ухвалення або відторгнення дитини; 2) міжособистісна дистанція («симбіоз»); 3) форми і напрям контролю (авторитарна гіперсоціалізація) і 4) соціальна бажаність поведінки. Кожна складова у свою чергу є поєднанням (у різній пропорції) емоційної, когнітивної і поведінкової компонент. Емоційний аспект припускає, принаймні, три складових (симпатію, пошану, близькість), поведінковий включає такі складові, як автономія, потурання, домінування, кооперація, когнітивний аспект в своєму негативному варіанті може містити параметри, які автор позначив як інфантилізація, інвалідизація і соціальна

інвалідизація. На основі різних поєднань поведінкового, емоційного і когнітивного аспектів виділяються чотири типи відношення до дитини у батьків, що зазнають труднощі у вихованні: приймаюче – авторитарне, відкидаюче з елементами інфантилізму, симбіотичне, симбіотично – авторитарне [37].

У той же час, на думку деяких авторів [81, 89, 181] найцікавішою і більш детальною представляється типологія Е. Г. Ейдемільера, в основі якої різні відхилення у вихованні і психологічні причини, що їх викликають. Стійкі поєднання різних рис виховання і представляють, за словами автора, тип негармонійного виховання. Е. Г. Ейдемільером описані наступні типи (стилі) сімейного виховання: поблажлива гіперпротекція: підліток знаходиться в центрі уваги сім'ї, і сім'я прагне максимально повно задовольнити його потреби; домінуюча гіперпротекція: підліток знаходиться в центрі уваги батьків, які віддають йому багато часу і сил, в той же час лишаю його самотійності, ставлячи численні обмеження і заборони; емоційне відторгнення: ігнорування потреб підлітка, нерідко жорстоке поводження з ним, в крайньому варіанті виховання за типом «Попелюшки»; підвищена моральна відповідальність – у вихованні поєднуються підвищені моральні вимоги до підлітка з неувагою і недостатньою турботою з боку батьків; жорстоке поводження – батьки не прагнуть задовольнити потреби дитини, але при цьому практикують жорстокі покарання за щонайменшу провину; гіпопротекція – підліток наданий сам собі, батьки не цікавляться ним і не контролюють його. До основних психологічних причин відхилень в сімейному вихованні, що включають як особливості характеру самих батьків, так і особистісні проблеми, що вирішуються ними за рахунок підлітка, відносяться наступні: розширення сфери батьківських відчуттів; перевага в підлітка дитячих якостей; виховна невпевненість батьків; фобія втрати дитини; нерозвиненість батьківських відчуттів; проекція на дитину (підлітка) власних небажаних якостей; винесення конфлікту між подружжям в сферу виховання;

зрушення в установках батьків по відношенню до дитини залежно від її (дитини) статі [190].

У психології накопичено достатньо різноманітних відомостей про вплив стилю сімейного виховання на формування характеру дитини, особливостей його ціннісно-сислової сфери, поведінкових проявів [20, 26, 119, 157, 161, 163, 194, 198, 202, 203 та ін.].

Вперше проблема стилів батьківського виховання була досліджена А. Адлером. Він описував несприятливі ситуації дитинства, пов'язані з батьківським вихованням, на підставі яких дитина формує помилкові уявлення про життя. До них належать поблажливість і вседозволеність, емоційне відторгнення і нехтування дитини. Ці деструктивні стилі ставлення до дитини перешкоджають розвитку у неї соціального інтересу, або кооперації – здатності цікавитися іншими людьми і брати участь в житті. А. Адлер підкреслює, що поблажливість і вседозволеність з боку батьків призводить у дитини до розвитку неадекватних уявлень про саму себе, про навколишній світ, про способи конструктивної взаємодії з іншими людьми. При емоційному відторгненні, нехтуванні батьками діти недооцінюватимуть власні сили, перебільшуватимуть труднощі життєвих завдань, у них можуть бути труднощі в міжособистісних стосунках. Обраний стиль ставлення до дитини залежить від життєвого стилю батьків, тобто від значення, яке людина надає світу і самій собі, її цілей, спрямованості її спрямувань і тих підходів, які вона використовує при вирішенні життєвих проблем. А стиль батьківського ставлення, у свою чергу, чинить безпосередній вплив на формування стилю життя дитини, оскільки життєвий стиль формується до п'яти років [2, 3].

Багато досліджень присвячено питанню детермінації вибору батьками стилю ставлення до дитини. Так, Г. Я. Варга в якості детермінанти батьківського ставлення до дитини разом з клініко-психологічними особливостями дитини, соціокультурними і сімейними традиціями, етіологічним чинником раннього контакту дитини з матір'ю, особливостями спілкування дорослих членів сім'ї, виділяє особливості особистості батьків [36].

Дж. Боулбі та І. С. Шефер вважають, що різноманітність батьківської поведінки диктується різноманітністю потреб і конфліктів особистості. Спілкуючись з дитиною, батьки відтворюють свій досвід переживань раннього дитинства. У стосунках з дітьми батьки програють свої власні конфлікти [28].

У той же час прийнято вважати, що стиль сімейного виховання певною мірою є похідним від індивідуально-психологічних особливостей особистості дитини, а з іншого боку, він виступає найважливішим чинником їх розвитку і формування [80].

Дуже важливою для нашого дослідження є позиція реципрокного детермінізму: середовище та поведінка взаємозалежні, що підтверджується величезною масою емпіричних досліджень [98, 157, 158 та ін.].

Таким чином, стиль виховання, використовуваний батьками, на думку таких психологів, як Д. Белски, О. В. Буренкова, Г. Я. Варга та ін., є функцією від безлічі взаємозалежних чинників. Згідно Д. Белски, ці чинники потрапляють під три великі категорії:

- 1) дія батьків (особливості особистості, очікування, переконання, щодо цілей соціалізації, самої дитини і ефективних методів соціалізації);
- 2) якості дитини (особистісні характеристики і когнітивні здібності);
- 3) широкий соціальний контекст, в який поміщені батьківський-дитячі відносини, зокрема подружні відносини батьків, область їх соціальних і професійних контактів [80].

Спираючись на вищесказане ми припустили, що стиль сімейного виховання як компонент індивідуального середовища підлітків впливає на розвиток особливостей локалізації суб'єктивного контролю.

Аналіз літературних джерел [193, 65, 66,] вказує на те, що характер локусу контролю обумовлений раннім сімейним оточенням: батьки обдаровують своїх дітей теплом і любов'ю, наділяючи їх почуттям захищеності і позитивним емоційним зарядом, допомагаючи формувати ряд різноманітних умінь та навичок, сприяють тим самим розвитку у них інтернальної орієнтації. Несуперечність батьківських підкріплень, поведінки і стандартів теж пов'язана

з розвитком інтернальності у дітей. Відносно несприятливе середовище породжує почуття особистісної безпорадності і сприяє формуванню зовнішнього локусу контролю. Це говорить про те, що більше прийняття батьками дитини пов'язане з благополучним особистісним розвитком. Контролююча ж поведінка батьків, навпаки, пов'язана з високим невротизмом і низьким рівнем суб'єктивного контролю.

У своїх дослідженнях У. Бронфенбреннер намагався встановити зв'язок між домінантністю, верховенством в сім'ї одного з батьків і активністю дитини, її самостійністю. Він вважав, що у дитини формується почуття відповідальності і самостійності у тому випадку, якщо в сім'ї домінує один із батьків тієї ж статі, що і дитина. Хлопчики більш дисципліновані у тому випадку, якщо верховенство в сім'ї має батько, дівчатка активніші, якщо авторитет матері сильніший. Але найбільш сприятливі умови для розвитку активності і самостійності дітей складаються в такій сім'ї, де обоє батьків активно беруть участь у вихованні дитини, але поводяться по-різному: один бере на себе підтримуючу функцію, інший дисциплінарну [199].

При вивченні взаємозв'язків різних типів батьківського ставлення до дітей з особистісними характеристиками дітей з'ясувалося, що чинник порядку народження відіграє істотну роль. Первістки більш схильні ставати інтерналами, можливо, тому, що вони набагато частіше опиняються в позиціях відповідальності за домашні справи і власну поведінку, і їм частіше доручають наглядати за молодшими дітьми [193].

При вивченні зв'язку внутрішньосімейних стосунків з особистісними характеристиками сиблінгів, виявлені розбіжності між старшими і молодшими дітьми за характером взаємозв'язків рис особистості з особливостями сиблінгових і дитячо-батьківських стосунків. Було доведено, що у разі, коли батьки проявляють велику емоційну близькість до одного з дітей, то це сприятливо впливає на особистісні характеристики старшого сиблінга, і негативно – на характеристики молодшого сиблінга. Характер сиблінгових стосунків виявився безпосередньо пов'язаним з такими якостями старшого

сиблінга, як екстраверсія і рівень суб'єктивного контролю. Якщо старша дитина в сім'ї має високий рівень суб'єктивного контролю, то молодша дитина більш прив'язана до сиблінгу, частіше ревнує до нього і вважає, що сиблінг про нього більше піклується [71].

Локус контролю необхідно вивчати не просто як індивідуальну характеристику, а й як симптом, необхідний системі, виконуючий для неї певну функцію. Оскільки екстернальний локус контролю, пов'язаний з особистісною безпорадністю, дефіцитом власних внутрішніх ресурсів для вирішення проблем різного рівня, робить людину залежною від інших людей, обставин, для батьків він надає можливість проявити надмірну опіку, підкріплює їх упевненість в тому, що їх допомога завжди необхідна дитині [181].

Таким чином, безпорадність з більшою вірогідністю формується в сім'ях, де є чотири типи негармонійного сімейного виховання: домінуюча гіперпротекція, підвищена моральна відповідальність, жорстоке поводження та непослідовність виховної практики. У дослідженні встановлено, що вплив батьківського та материнського стилю виховання на формування безпорадності й самостійності суттєво відрізняється. Як що матері безпорадних дітей більш схильні до потурання, ніж у самостійних, прагнуть до максимального та некритичного задоволення потреб дитини, то батьки, навпаки, менш схильні до некритичного задоволення потреб дитини, ніж батьки самостійних дітей.

І матерям, і батькам безпорадних дітей частіше властива проєкція на дитину власних небажаних якостей, що, як відмічають Е. Г. Ейдемільер та В. Юстицкіс, обумовлює емоційне відторгнення, жорстоке поводження. Батьки безпорадних дітей більш заохочують у них зберігання дитячих якостей (безпосередність, наївність, грайливість), переживають страх або небажання дорослішання дітей. Це дозволяє батьку відчувати себе значимим, а дитині - любимою. Такі системні взаємодії обумовлюють формування безпорадності. Безпорадність формується у дітей, чиї батьки мають менш розвинені батьківські почуття. Такий категорії батьків властивий поверхневий інтерес до справ своїх дітей, небажання спілкуватися з ними. У цілому, батько відіграє

більш важливу роль в формуванні особистісної безпорадності і самостійності дітей. Позитивні взаємини з батьком роблять дитину більш впевненою в собі, оптимістичною, адаптивною, том гармонійний стиль виховання батька є ефективною профілактикою безпорадності [190].

Добре узгоджуються з уявленнями про механізми особистісного розвитку підлітків дані, отримані у згаданому вище дослідженні К. Р. Калітєвської, Д. О. Леонтєва [66]. Авторами було доведено, що механізми самодетермінації (зокрема співвідношення свободи та відповідальності) у підлітковому віці визначаються паттернами батьківського ставлення та самоствавлення. При цьому конструкти свободи і відповідальності представлені у дослідженні відповідно шкалами внутрішньої опори та інтернальності.

За результатами дослідження тільки «автономний» паттерн розвитку включає в себе зміщення рушійних сил розвитку в середину та формування механізмів самодетермінації. Він містить стабільне позитивне самоствавлення та внутрішню опору, засновану на особистісних цінностях та власних критичних оцінках ситуації, а також переживання підлітками персональної відповідальності за результати власних дій. Батьки емоційно приймають цих підлітків без обмежень їх автономії. «Симбіотичний» паттерн розвитку відрізняється відповідальністю за цінності, нав'язані ззовні, квазівідповідальністю. У цих підлітків формується нестабільне і в цілому негативне самоствавлення, залежне від зовнішньої, переважно батьківської оцінки. «Імпульсивний» та «конформний» паттерни розвитку виявили такі загальні риси, як дифузне нестійке самоствавлення та зовнішній локус контролю, тобто дефіцит відповідальності. Батьківське ставлення у випадку «імпульсивного» паттерну характеризується поблажливістю з боку матері, тиском та відсутністю особистісної включеності з боку батька. «Конформний» паттерн характеризується критеріями вибору, заданими ззовні, а також посиленням на зовнішні обставини при оцінці результатів діяльності. Стиль батьківського виховання нагадує приховане відторгнення, що виражається у формальному типі виховання, заснованому на стандартах «як усі». Автори

зазначають, що прийняття, або емоційна залученість; повага й підтримка ініціативи дитини; завдання структури, або чітке позначення обмежень – це ті передумови розвитку автономії та упевненості в собі, що зазначають різні дослідники, незалежно один від одного [66].

В контексті нашого дослідження особливо важливим уявляється припущення про те, що особистісні фактори можуть опосередковувати вплив інших змінних (таких, наприклад, як сприймання своєї сім'ї) на особливості особистості.

Так, А. Фернхем та П. Хейвен наводять дані досліджень, в яких зв'язок, виявлений між сприйманням батьківського стилю виховання та делінквентністю, був опосередкований локусом контролю респондентів. Іншими словами, пунітивний стиль виховання та нестача батьківської любові, були значуще пов'язані з делінквентністю. Причому цей зв'язок був опосередкований зовнішнім локусом контролю [174].

Досліджуючи вплив ірраціональних переконань батьків на ірраціональні переконання дітей до юнацького віку, Ю. О. Чупахіна відмічає той факт, що неможна однозначно стверджувати прямий зв'язок батьківських «послань» та реакцій дитини, що виникають на ці «послання». Так, на те, які саме ірраціональні переконання та в якій формі будуть «перейняті» дитиною, а які відторгнуті, впливає ряд чинників (біологічних, вікових та статевих відмінностей, оточення), серед яких й суб'єктивна картина сім'ї, що є у дитини. У даному дослідженні був встановлений зв'язок між перфекціонізмом батьків та підвищеною потребою дітей у підтримці та схваленні для досягнення ними більш високих цілей. У той же час, при поблажливому стилі виховання найвірогідніше розвиваються такі ірраціональні переконання, як «емоційна безвідповідальність», «залежність від інших», «уникання проблем», «низька фрустраційна толерантність» [184].

Вплив стилів сімейного виховання на формування індивідуально-особистісних особливостей підлітків та юнаків висвітлений у ряді робіт І. Г. Кошлань [80, 81, 82]. Так, в одному з недавніх досліджень було показано

особливості локус-контролю юнаків – представників сімей з різними стилями виховання. Юнаки із сімей зі стилем виховання «поблажлива гіперпротекція» відрізняються переважанням екстернального локусу контролю у різних сферах діяльності, крім області досягнень та міжособистісних стосунків. Юнаки – представники сімей зі стилем виховання «домінуюча гіперпротекція» виявили тенденцію до загальної екстернальності, тобто низького рівня суб'єктивного контролю. У юнаків - представників сімей зі стилем виховання «гіпопротекція» виражені інтернальність в області досягнень і сімейних стосунків та екстернальність в області міжособистісних відносин. У юнаків - представників сімей зі стилем виховання «підвищена моральна відповідальність» виявлений екстернальний локус контролю за всіма показниками, крім області здоров'я.

Таким чином, теоретичний аналіз літератури дозволив розширити знання з проблематики розвитку локусу контролю, розвинути й доповнити уявлення про психологічну сутність локусу контролю підлітків, означити вікові особливості локалізації контролю підлітків, що виявляються у нерівномірному і неодночасному розвитку його окремих показників, виділити спектр психологічних властивостей підлітків, які пов'язані з характеристиками локусу контролю і можуть, певною мірою, виконувати функцію його детермінації, показати роль стилю сімейного виховання як найважливішої детермінанти розвитку локус-контролю у підлітковому віці.

Встановлено, що на формування особистості і поведінки підлітка має вплив стабільність сімейного середовища, «якість» сім'ї, її виховна здатність. Сім'я, що нездатна виховувати, призводить до серйозних порушень в процесі соціалізації дитини. У той же час емпіричних даних про вплив різних стилів сімейного виховання на розвиток локус-контролю підлітків явно недостатньо, що потребує проведення досліджень та поповнення теоретичних та емпіричних знань з цієї проблеми в психології.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

В цілому аналіз проведених досліджень дозволяє зробити наступні висновки.

1. В уявленні сучасних психологів локус контролю є глибинним, стійким елементом структури саморегуляції особистості, що безпосередньо впливає на конструктивність її соціальної поведінки. Локус контролю є одним з найважливіших механізмів, які визначають здатність і вміння людини долати життєві труднощі, забезпечуючи тим самим можливість її саморозвитку та самореалізації. Локус контролю – це стійка властивість індивіда, яка формується при його соціалізації, це психологічна якість людини, що характеризує її схильність приписувати відповідальність за події, що відбуваються з нею, зовнішнім силам або власним здібностям і зусиллям.

2. Виділяють два полярні способи приписування причинності і відповідальності. В одному випадку причинність і відповідальність приписується самій діючій особі (її зусиллям, здібностям, бажанням) – ця стратегія називається інтернальною (інтернальний локус контролю); в іншому випадку відповідальність покладається на чинники, незалежні від особи, зовнішні обставини, випадковості, везіння, містичний чинник долі, фатальну дію спадковості тощо. Другий спосіб називається екстернальним локусом контролю. Локус контролю не визначає реальність контролю зовнішніми чи внутрішніми причинами, а лише суб'єктивне його сприйняття.

3. Інтернальність або екстернальність – це не окрема особистісна риса, а певний особистісний паттерн, цілісна особистісна комбінація. Конструкт «інтернальність-екстернальність» слід розглядати як континуум, що має на одному кінці виражену «екстернальність», а на іншому – «інтернальність». Більшості людей одночасно властиві в тій або іншій мірі і інтернальність і екстернальність, а межа між ними є рухливою – в одних випадках домінує інтернальний, в інших екстернальний локус контролю.

4. Локус контролю особистості підлітка є її важливою інтегральною характеристикою, показником взаємозв'язку між ставленням людини до самої

себе і до навколишнього світу, який формується виключно в умовах, адекватних спрямуванню особистості, першою ланкою якого є сімейне виховання. Стиль сімейного виховання вважається психологами важливішою детермінантою розвитку особистості дитини, елементом єдиної сімейної системи. Саме стиль сімейного виховання розглядається нами як одна з найважливіших детермінант розвитку особливостей локалізації контролю підлітків. Під стилем сімейного виховання розуміють багатовимірне утворення, що включає когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти.

5. У дослідженні локалізації контролю підлітків доцільно опиратися на типологію стилів сімейного виховання Е. Г. Ейдемільера, який виділяє: поблажливу гіперпротекцію, емоційне відторгнення, гіпопротекцію, домінуючу гіперпротекцію, підвищену моральну відповідальність, жорстоке поводження.

6. Встановлено, що на формування особистості і поведінки підлітка має вплив стабільність сімейного середовища, «якість» сім'ї, її виховна здатність. Сім'я, що нездатна виховувати, призводить до серйозних порушень в процесі соціалізації дитини. У той же час емпіричних даних про вплив різних стилів сімейного виховання на розвиток локус-контролю підлітків явно недостатньо, що потребує проведення досліджень та поповнення теоретичних та емпіричних знань з цієї проблеми в психології.

7. Аналіз літературних даних дозволив виділити властивості підлітків, що супроводжують прояви різних особливостей локусу контролю і певною мірою беруть участь в його детермінації. Серед них вказуються такі психологічні характеристики, як акцентуації характеру, особливості самоствавлення, впевненість-невпевненість у собі, домінантність, наполегливість, сила «Я», відповідальність тощо.

Матеріали, що викладені в даному розділі, представлені в наступних публікаціях автора:

1. Дмишко О. С. Детермінанти та психологічні особливості локусу контролю особистості / О. С. Дмишко // Наука і освіта. – 2008. – № 8-9. – С.47-51

2. Дмишко О. С. Інтернальність як чинник спрямованості особистості в юнацькому віці / О.С. Дмишко : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. молодих науковців [«Проблеми психологічної адаптації особистості в різних видах життєдіяльності»], (Одеса, 13 квітня 2009 р.) / МОН України, ПДПУ імені К.Д.Ушинського. – Одеса: СМІЛ, 2009. – С.140-

3. Дмишко О. С. Самодетермінація особистості як чинник загальних життєвих орієнтацій / О. С. Дмишко: матеріали звітної наукової конференції філософського факультету ЛНУ імені Івана Франка [відп. за випуск проф. В. Мельник] / МОН України, Львівський національний ім. Івана Франка. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. – 2010. – С.291 – 293.

4. Дмишко О. С. Психологічні особливості локусу контролю в юнацькому віці / О. С. Дмишко: матеріали звітної наукової конференції філософського факультету ЛНУ імені Івана Франка [відп. за випуск проф. В. Мельник] (Львів, 15 травня 2009 р.) / МОН України, Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – С. 202 – 204.

5. Дмишко О. С. Атрибуція відповідальності у підлітків з різними особливостями Я-орієнтацій / О. С. Дмишко: матеріали звітної наукової конференції філософського факультету ЛНУ імені Івана Франка [відп. за випуск проф. В. Мельник] / МОН України, Львівський національний ім. Івана Франка. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. – 2011. – С.206 – 209.

РОЗДІЛ II.

ПРОГРАМА ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛОКУСУ КОНТРОЛЮ ПІДЛІТКІВ ТА ЙОГО ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ

У даному розділі визначені основні напрями і принципи емпіричного дослідження, викладена його програма і шляхи організації. Обґрунтовується вибір групи досліджуваних підлітків, обґрунтовується підбір психодіагностичних методик, спрямованих на діагностику певних властивостей особистості, гіпотетично пов'язаних з локалізацією контролю. Наводиться авторська процедура дослідження показників локусу контролю підлітків і етапи розробки «Опитувальника показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків» та результати його апробації.

2.1. Організація емпіричного дослідження та обґрунтування вибірки досліджуваних

Реалізація поставлених у роботі завдань потребувала дослідження таких психологічних характеристик, як акцентуації характеру, особливості самоствалення, впевненість в собі та інших властивостей підлітків з сімей з різними дитячо-батьківськими стосунками. Саме сім'я розглядається нами як одна з найважливіших детермінант розвитку особистості дитини, у тому числі, і особливостей локалізації контролю підлітка.

У нашому емпіричному дослідженні приймали участь декілька груп підлітків. Це пов'язано, з одного боку, із складністю емпіричної програми – досить велика кількість етапів та методик дослідження, з іншого – з суб'єктивною неспроможністю дітей приймати участь у всіх наших дослідженнях.

Основний контингент досліджуваних складався з учнів 5-10-х класів шкіл м. Львова. Безпосередньо на різних етапах в емпіричному дослідженні взяло

участь 669 дітей у віці від 11 до 16 років. Отже, загальна група досліджуваних включає:

1) групу підлітків, які брали участь у дослідженні, що мало на меті *стандартизацію* «Опитувальника показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків» (N=214) – результати викладено у розділі II;

2) групу підлітків, які брали участь у дослідженні *співвідношення показників локусу контролю, емоційного відгукування, рівня домагань та соціально-психологічної адаптації* (N=212);

3) групу підлітків, які брали участь у дослідженні *співвідношення показників локусу контролю з: акцентуаціями характеру, факторами особистості за Р. Кеттеллом, самоствавлення і типами сімейного виховання* (N=243).

4) від 455 досліджуваних підлітків (які приймали участь у етапах А і Б) виділена група підлітків (n =128), які досліджувались за принципами лонгітуду – *локус контролю підлітків вивчався пролонговано* – на протязі 2-х років (3 емпіричних зрізи, кожний вересень).

Результати цих етапів дослідження представлено у розділі III.

Емпіричне дослідження було покликане розв'язати такі завдання:

- вивчення особливостей локалізації контролю підлітків;
- вивчення широкого спектру властивостей особистості, які, за даними літературних джерел, пов'язані з характеристиками локусу контролю підлітка і можуть виконувати функцію його детермінації;
- виявлення типів сімейного виховання як однієї із психологічних детермінант локусу контролю підлітків;
- вивчення особливості динаміки локусу контролю підлітків в процесі розвитку його особистості.

Описані завдання визначили загальні етапи емпіричного дослідження: перший етап пов'язаний з розробкою програми і організацією емпіричного дослідження; з визначенням групи досліджуваних підлітків і їх сімей; з підбором психодіагностичних методик, спрямованих на діагностику певних

властивостей особистості підлітка; з розробкою і апробацією оригінальної методики, спрямованої на діагностику локусу контролю підлітків. Результати цього етапу емпіричного дослідження представлені в даному розділі; на другому етапі здійснювалася безпосередня діагностика всіх показників, що вивчаються в нашому дослідженні, за допомогою створеного банку психодіагностичних методик і процедур; на третьому етапі здійснювалася обробка отриманих даних методами кількісного (за допомогою комп'ютерної програми SPSS 13.0. for Windows [77] і якісного (метод «асів» і метод «профілів» [160] аналізу даних.

Кількісний аналіз складається з кореляційного і факторного аналізу.

Якісний аналіз спрямований на групування досліджуваних за особливостями локусу контролю з подальшим пошуком рис особистості (в рамках позначеного простору ознак), властивих екстерналам і інтерналам; на групування досліджуваних за особливостями внутрішньо-сімейних стосунків з подальшим пошуком специфіки локалізації контролю підлітків, представників сімей з різними типами виховання; на вивчення динаміки показників локалізації контролю підлітків.

Крім того, здійснювався також порівняльний аналіз отриманих результатів, вивчалася динаміка показників локалізації контролю підлітків, яких ми спостерігали впродовж 2-х років. З цією метою ми використали метод поперечних зрізів (три етапи) і застосували t-критерій Ст'юдента для пошуку значущих відмінностей в розвитку окремих показників локусу контролю одних і тих же підлітків (128 чоловік). Результати кількісного і якісного аналізу даних та їхня інтерпретація будуть надані у розділі III.

2.2. Короткий огляд деяких методик, що діагностують інтернальність – екстернальність особистості

1. Методика діагностики парціальних позицій інтернальності – екстернальності особистості (Е. Ф. Бажин, Е. О. Голинкіна, О. М. Еткінд). Тест-

опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю» (УСК) на основі концепції локусу контролю Дж. Роттера [24].

Шкали: загальна інтернальність, інтернальність досягнень, інтернальність невдач, інтернальність сімейних стосунків, інтернальність виробничих стосунків, інтернальність міжособистісних стосунків, інтернальність у галузі здоров'я і хвороби. Методика призначена для дослідження парціальних шкал локусу контролю. На профілі суб'єктивного контролю пряма лінія, що проходить через 5,5 стени, відповідає нормі. Відхилення вгору за окремими шкалами свідчить про інтернальний тип контролю над відповідними ситуаціями, відхилення донизу – про екстернальний тип контролю. Отже, може бути оцінений як загальний тип контролю, так і співвідношення показників за окремими шкалами між собою.

Загальна інтернальність. Високий показник за цією шкалою відповідає високому рівню суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями та ситуаціями. Такі люди вважають, що більшість важливих подій в їхньому житті було результатом їхніх власних дій, що вони можуть ними керувати, і, відповідно, почувають власну відповідальність за ці події і за те, як складається їхнє життя загалом. Низький показник за цією шкалою відповідає низькому рівню суб'єктивного контролю. Такі досліджувані не бачать зв'язку між власними діями і значимими для них подіями життя, не вважають себе здатними контролювати їхній розвиток і вважають, що більшість подій є результатом випадку або дій інших людей.

Інтернальність досягнень. Високі показники за цією шкалою відповідають високому рівню суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями та ситуаціями. Такі люди вважають, що самі досягли всього доброго, що було і є в їхньому житті, і що вони здатні успішно переслідувати свої цілі і в майбутньому. Низькі показники за цією шкалою свідчать про те, що людина приписує свої успіхи, досягнення і радості зовнішнім обставинам – везінню, щасливій долі або допомозі інших людей.

Інтернальність невдач. Високі показники за цією шкалою говорять про розвинуте почуття суб'єктивного контролю стосовно негативних подій і ситуацій, що проявляється у схильності звинувачувати себе самого у різноманітних невдачах, неприємностях і стражданнях. Низькі показники свідчать про те, що досліджуваний схильний приписувати відповідальність за подібні події іншим людям або вважати їх результатом невезіння.

Інтернальність у сімейних стосунках. Високі показники означають, що людина вважає себе відповідальною за події сімейного життя. Низький показник вказує на те, що суб'єкт вважає не себе, а своїх партнерів причиною значимих ситуацій, що виникають в його сім'ї.

Інтернальність виробничих стосунків. Високий показник свідчить про те, що людина вважає свої дії важливим фактором в організації власної виробничої діяльності, у стосунках, що складаються в колективі, в своєму службовому просуванні тощо. Низький показник вказує на те, що досліджуваний схильний приписувати більш важливе значення зовнішнім обставинам – керівництву, колегам по роботі, везінню або невезінню.

Інтернальність міжособистісних стосунків. Високий показник свідчить про те, що людина вважає себе здатною контролювати свої неформальні стосунки з іншими людьми, викликати до себе повагу та симпатію. Низький показник, навпаки, вказує на те, що вона не вважає себе здатною активно формувати своє коло спілкування і схильна вважати свої стосунки результатом дій своїх партнерів.

Інтернальність у галузі здоров'я – хвороби. Високі показники свідчать про те, що досліджуваний вважає себе багато в чому відповідальним за своє здоров'я: якщо він хворий, то звинувачує в цьому самого себе і вважає, що одужання багато в чому залежить від його дій. Людина з низьким показником вважає здоров'я і хворобу результатом випадку і сподівається на те, що одужання настане в результаті дій інших людей, перш за все лікарів.

2. Тест смисложиттєвих орієнтацій був створений Д. А. Леонт'євим у 1992р. як адаптована версія опитувальника «Мета життя» Д. Крамбо і

Л. Махолика, розробленого на основі положень екзистенційної психотерапії (логотерапії) В. Франкла. Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) визначає загальний показником осмисленості життя та містить п'ять субшкал, які відображають: 1) цілі в житті; 2) результативність життя; 3) процес; 4) локус контролю «Я»; 5) локус контролю життя.

Цілі в житті. Показник за цією шкалою характеризує наявність в житті людини ідей майбутнього та цілей, які надають життю осмисленість, спрямованість і часову перспективу. Низькі бали за цією шкалою навіть при високому рівні ОЖ можуть свідчити, що людина живе сьогоднішнім чи вчорашнім днем. Високі бали за цією шкалою свідчать про цілеспрямованість людини; проте високі показники за цією шкалою можуть виявлятися у «прожектерів», які декларують плани і не здійснюють їх фактично.

Процес або емоційна насиченість життя. Показник за цією шкалою свідчить про те, чи сприймає людина процес свого життя як цікавий, емоційно насичений і сповнений змісту. Низький бал – ознака незадоволеності своїм життям в теперішньому, але сенс життя може бути пов'язаним із спогадами про минуле або спрямованістю в майбутнє; високі бали за цією шкалою і низькі за іншими свідчать про гедонізм і прагнення жити сьогоднішнім днем.

Результат (Результативність життя або задоволеність самореалізацією). Бали за цією шкалою свідчать про задоволеність самореалізацією, самооцінку результативності та осмисленості життя. Низькі бали свідчать про незадоволеність власним життям; високі бали за цією шкалою і низькі за іншими – про відсутність бачення перспектив у майбутньому, коли людина оцінює, що доживає своє життя і лише минуле надає її життю сьогоднішній сенс.

Локус контролю – «Я» (я – господар життя). Високі бали відповідають уявленню про себе як про сильну особистість, яка має свободу вибору, вільна і спроможна будувати своє життя, відповідно власним цілям і уявленням про сенс життя; низькі бали – зневіра у спроможності контролювати події власного життя.

Локус контролю – життя (керованість життям). Високі бали свідчать про переконання у власній здатності контролювати своє життя, вільно приймати рішення і втілювати їх в життя; низькі бали – фаталізм, переконання в ілюзорності свободи вибору і не відсутності сенсу планувати майбутнє.

3. Опитувальник атрибутивного стилю ASC пропонує вибір ряду причин відносно гіпотетичної ситуації, в якій присутній або позитивний або негативний висновок в таких площинах як інтелектуальна компетентність, міжособистісні стосунки, ситуації морального вибору, а також ситуації, пов'язані з настроєм. В кожній ситуації пропонується чотири варіанти причин: внутрішня стабільна, внутрішня нестабільна, зовнішня стабільна і зовнішня нестабільна. Особи з високим рівнем самоповаги реагували на позитивний висновок, орієнтуючись на внутрішні причини, а у випадку негативного висновку – на зовнішні причини. Особи з низьким рівнем самоповаги рідше орієнтувалися на внутрішні причини у випадку позитивного завершення і частіше обирали внутрішні причини у випадку негативного завершення. Виявлені відмінності у когнітивних стратегіях пов'язані з поведінковими відмінностями. В цілому, в дослідженнях встановлена тенденція людей з низьким рівнем самоповаги до підтримки негативного образу самих себе. Інформація, що суперечить негативному самоставленню або ігнорується, або змінюється в такий спосіб, щоб відповідати загальному негативному образу.

4. Методика соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда призначена для визначення особливостей соціально-психологічної адаптації і пов'язаних з цим рис особистості. Ця методика складається з 101 твердження, сформульованого в третій особі однини, а досліджуваний повинен оцінити, наскільки кожне твердження відповідає дійсності стосовно нього, тобто наскільки вірно кожне твердження описує психологічні особливості досліджуваного. Ця методика дозволяє виміряти характеристики, що відповідають образу адаптованої людини, а саме емоційний комфорт (спокійний, врівноважений стан, коли людина всім задоволена, оптимістична, щиро виражає свої почуття, вільна від страху і тривоги), самоприйняття

(людина розуміє і цінує себе, добре ставиться до самої себе), прийняття інших (має добрі взаємини з оточуючими, здатна до встановлення з ними теплих, добрих стосунків, толерантна до інших), інтернальність (почуття контролю над власним життям, людина активна, відповідальна, здатна приймати рішення і наполегливо досягати поставлених цілей), домінування на противагу до підкорення (незалежна, прагне бути серед кращих, думати і діяти самостійно), адаптивність (інтегральна характеристика, що включає в себе емоційний комфорт, загальне позитивне ставлення до себе, людей і світу, самоконтроль і почуття влади над своїм життям, разом з прийняттям правил і вимог суспільства) [156].

5. Шкала для визначення рівня відчуття загальної самоефективності. Цю шкалу розробили Р. Шварцер та М. Єрусалем з метою вивчити індивідуальні особливості долаючої поведінки в ситуації буденних проблем і за умов різних та різнопотужних стресових ситуацій. Концепція загальної самоефективності, яку опрацював Р. Шварцер, трактує цей конструкт як прагнення до реальної та незмінної особистої компетентності для ефективного подолання мінливості й стресовості обставин, загальне переконання щодо власної спроможності відповідати будь-яким вимогам обставин чи подолати непередбачуваність нової ситуації. Рівень самоефективності визначають шляхом підрахунків балів відповідей на 10 запитань. Кожне із запитань стосується окремих аспектів долаючої поведінки, передбачаючи внутрішньо стабільну атрибуцію успіху. Шкалу можна застосовувати для визначення здатності успішно адаптуватися до життєвих змін, що дає змогу розглядати самоефективність як індикатор якості життя в певний період. Шкалу загальної самоефективності адаптувала українською мовою І. Галецька у Львівському національному університеті імені Івана Франка.

Концепція базових переконань, що стосуються доброти і розумності оточуючого світу, доброзичливості або ворожості людей і цінності власного Я розроблялася на основі висловлювань людей про себе, оточуючих людей і про те, як вони розуміють устрій світу.

6. Шкала базових переконань (Янов-Булман) містить 8 субшквал: доброта оточуючого світу; доброзичливість людей; справедливість світу; контрольованість світу; випадковість, як принцип розподілу подій, що відбуваються; цінність власного «Я»; міра самоконтролю; міра везіння.

Первинні категорії переконань можуть також оцінюватися як три узагальнених напрямки ставлень: загальне ставлення до доброти оточуючого світу: середнє арифметичне між добротою світу і доброзичливістю людей; загальне ставлення до осмисленості світу, тобто контрольованості і справедливості подій: середнє арифметичне між справедливістю, контрольованістю і оберненою випадковістю; переконання відносно власної цінності, здатності керувати подіями і везіння: середнє арифметичне між показниками цінності власного Я, самоконтролю і везіння.

Життестійкість (hardiness) являє собою систему переконань про себе, про світ, про стосунки із світом. Це диспозиція, що включає в себе три порівняно автономних компоненти: залучення, прийняття ризику, контроль.

7. Опитувальник життестійкості був створений С. Мадді та адаптований Д. Леонтьєвим та О. Рассказовою [93]. Вираженість цих компонентів та життестійкості в цілому перешкоджає виникненню внутрішнього напруження в стресових ситуаціях за рахунок стійкого оволодіння (hardy coping) стресами і сприймання їх як менш значимих.

Залучення (commitment) визначається як «переконаність в тому, що залучення у те, що відбувається навколо дає максимальний шанс знайти дещо вартісне і цікаве для особистості». Людина з розвинутим компонентом залучення отримує задоволення від власної діяльності. На противагу до того, відсутність подібного переконання породжує почуття відкинутості, переживання себе «поза життям». «Якщо ви відчуваєте впевненість в собі і в тому, що світ великодушний, вам притаманне залучення» (С. Мадді).

Контроль (control) являє собою переконання в тому, що боротьба дозволяє вплинути на результат подій, що відбуваються, нехай навіть цей вплив не абсолютний і успіх не гарантований. Протилежним до цього є почуття

власної безпорадності. Людина з сильно розвинутим компонентом контролю відчуває, що обирає власну діяльність, свій шлях.

Прийняття ризику (challenge) – переконання людини в тому, що все, що з нею трапляється, сприяє її розвитку за рахунок знань і досвіду – несуттєво, позитивного чи негативного. Людина, яка розглядає життя як спосіб набуття досвіду, готова діяти при відсутності надійних гарантій успіху, на свій страх і ризик, вважаючи прагнення до простого комфорту і безпеки таким, що збіднює життя особистості. В основі прийняття ризику лежить ідея розвитку через активне засвоєння знань з досвіду і наступне їх застосування.

Як свідчить короткий огляд методик, у даний момент не існує інструменту, за допомогою якого можна було б вивчити особливості локалізації контролю саме у підлітків. Методики, що існують, розраховані на дорослу популяцію, і, як свідчать теоретичні джерела і власні попередні дослідження, не є придатними для дослідження підлітків.

Саме тому виникає необхідність розробити методику, яка спроможна надати адекватні результати, щодо локалізації контролю підлітків. Результатам апробації такого опитувальника і присвячений наступний підрозділ.

2.3. Етапи розробки «Опитувальника показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків» та результати його апробації

«Опитувальник показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків» (ЛСК-П) створювався за вимогами психометрики [6, 7, 21, 30, 69], що передбачало розв'язання таких традиційних завдань: на засаді теоретичних положень розробити конструкт оригінальної психодіагностичної методики, спрямованої на вивчення показників локалізації контролю, розробити процедуру тестування і обробки даних, підготувати стимульний матеріал; провести первинну перевірку змістовної валідності тест-опитувальника, за необхідності, скоректувати формулювання неясних тверджень; провести апробацію розробленого оригінального опитувальника, скласти характеристики

показників тест-опитувальника для інтерпретації тестових даних, зібрати відомості про валідність та надійність.

Відповідно до означених питань, створення оригінального тест-опитувальника проводилось за такими, традиційними для таких випадків, етапами:

1. Перший етап – теоретичний. Зміст цього етапу полягає в концептуалізації психологічного феномена локусу контролю. На підставі опису параметрів, розроблені шкали тест-опитувальника.

2. На другому етапі – на основі проведених теоретико-емпіричних досліджень здійснюється змістовне наповнення відібраних характеристик – системи показників, що репрезентують (представляють) феноменологічне поле властивості особистості, яка діагностується.

3. Задача третього етапу полягала в конструюванні питань (стимульний матеріал) про прояви локусу контролю. На даному етапі також формулювалася інструкція для досліджуваних, створювався бланк для відповідей на питання, що представлений у додатках.

4. Четвертий етап полягав в емпіричній корекції стимульного матеріалу методики. На цьому ж етапі розробляється «ключ» для обробки отриманих результатів.

5. П'ятий етап – перевірка конструкту тесту – підтвердження (або корекція) правильності групування індикаторів для діагностики конкретних показників (шкал) і уточнення «ключів».

Структуру методики складають: стандартна інструкція для досліджуваних, 80 стверджень (по 8 на кожен шкалу); бланк для одного з двох варіантів відповідей: «так», або «ні» (Версія 1), і «А» або «Б» (Версія 2). Результати надаються в балах. Максимально висока оцінка за кожним показником складає 16 балів, мінімальна – 0 балів.

Останнім, *шостим етапом* роботи із створення оригінальної методики, стало проведення процедури апробації остаточного варіанту опитувальника:

перевірка його надійності і валідності. Результати даного етапу розробки оригінального опитувальника викладені нижче.

2.3.1. Компонентний склад і специфіка проявів показників локусу контролю підлітків

Аналіз літературних джерел, а також наші попередні емпіричні дослідження надали нам можливості експлікувати та описати компоненти (показники) локалізації контролю за подіями в житті підлітків.

1. Інтернальність у сфері досягнень. *Високі показники* за цією шкалою відповідають високому рівню суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями та ситуаціями. Такі підлітки вважають, що усього доброго, що було і є в їхньому житті, вони досягнули самі і, що вони здатні успішно переслідувати власні цілі і в майбутньому. *Низькі показники* за шкалою досягнень свідчать про те, що підліток приписує власні успіхи, досягнення та радості зовнішнім обставинам – везінню, щасливій долі або допомозі інших людей.

2. Інтернальність у сфері невдач. *Високі показники* за цією шкалою говорять про розвинуте почуття суб'єктивного контролю, відносно негативних подій та ситуацій, що виявляється у схильності звинувачувати самого себе в різноманітних невдачах, неприємностях та стражданнях. *Низькі показники* свідчать про те, що досліджуваний схильний приписувати відповідальність за подібні події іншим людям або вважати їх наслідком невезіння.

3. Інтернальність у сфері сім'ї і стосунків з батьками. *Високий показник* свідчить про те, що підліток вважає свої дії важливим фактором формування сімейних стосунків, відчувається здатним суттєво впливати на сімейну ситуацію та визначати власний особистісний розвиток в умовах сімейного виховання. *Низький показник* свідчить, що досліджуваний не схильний брати на себе відповідальність за сімейну атмосферу, за те, як складаються стосунки з батьками, якою людиною він зростає під впливом виховних зусиль батьків.

4. Інтернальність у навчальній діяльності і стосунках з учителями. *Високий показник* свідчить про те, що підліток відчувається здатним

контролювати ситуацію власної шкільної успішності та спілкування з вчителями. *Низький показник* виявляється в осіб, які схильні перекладати відповідальність за результати власної навчальної діяльності та стосунки з учителями на зовнішні обставини та вчителів.

5. Інтернальність у сфері спілкування та стосунків з однолітками. *Високий показник* свідчить про те, що досліджуваний почувається спроможним контролювати власні неформальні стосунки з іншими людьми, викликати до себе повагу та симпатію, заводити друзів, тощо. *Низький показник* указує на те, що підліток не вважає себе здатним активно формувати власне коло спілкування і схильний уважати свої стосунки результатом дій своїх партнерів або випадковості.

6. Інтернальність у галузі здоров'я і хвороб. *Високий показник* свідчить про схильність підлітка брати на себе відповідальність за стан власного здоров'я та захворювання, власні здорові та шкідливі звички, спосіб життя. *Низький показник* відображає уявлення підлітка про нездатність до свідомого контролю стану власного здоров'я, власної поведінки стосовно здоров'я, несхильність брати на себе відповідальність за хвороби та одужання.

7. Інтернальність у сексуальній сфері. *Високий показник* виявляється у підлітків, які вважають себе відповідальними за початок статевого життя, його перебіг та наслідки. *Низький показник* свідчить про схильність приписувати відповідальність за особливості власних сексуальних стосунків випадковим обставинам, тиску оточуючих, умовам сімейного виховання та іншим зовнішнім чинникам.

8. Інтернальність у сфері внутрішнього світу. *Високий показник* свідчить про схильність підлітка свідомо контролювати власні емоційні переживання, зміст внутрішньої реальності, світогляд та духовний розвиток. *Низький показник* є відображенням уявлення підлітка про його нездатність контролювати ситуацію у внутрішньому світі, невміння керувати власними емоціями та приписування відповідальності за зміст та узгодженість власних душевних та духовних переживань зовнішнім факторам, впливам інших людей.

9. Інтернальність у галузі життєвої перспективи (майбутнього). *Високий показник* відображає позицію відповідального ставлення підлітка до формування картини бажаного майбутнього, постановки і досягнення життєвих цілей. *Низький показник* засвідчує уявлення підлітка про власну неспроможність визначати ситуацію власного майбутнього, зняття з себе відповідальності за планування і досягнення запланованого на користь зовнішніх обставин, які перебувають поза сферою свідомого контролю та впливу підлітка.

10. Інтернальність у галузі розваг і захоплень (дозвілля). *Високий показник* відповідає активній позиції підлітка відносно проведення дозвілля, здатність до самостійного та відповідального планування власного дозвілля, цікавого та насиченого проведення вільного часу. *Низький показник* відображає неохочість досліджуваного до свідомого контролю способів проведення дозвілля та відповідального вибору захоплень та розваг.

Інтегральні показники (додаткові):

11. Загальна інтернальність. Представляє собою середнє арифметичне значення балів усіх десяти представлених вище шкал і вираховується за формулою: $(\text{шк. 1} + \text{шк. 2} + \dots + \text{шк. 10}) : 10$

Високий показник за цією шкалою відповідає високому рівню суб'єктивного контролю над будь-якими значимими ситуаціями. Підлітки з високим показником вважають, що більшість важливих подій в їхньому житті було результатом їхніх власних дій, що вони можуть ними керувати, отже, відчують свою власну відповідальність за ці події і за те, як складається життя загалом. *Низький показник* відповідає низькому рівню суб'єктивного контролю. Такі досліджувані не бачать зв'язку між власними діями і значимими для них подіями їхнього життя, не вважають себе здатними контролювати їхній розвиток і вважають, що більшість подій є результатом випадкового збігу обставин або дій інших людей.

12. Показник схильності до самозвинувачення обраховується шляхом вилучення показника інтернальності в галузі досягнень від показника

інтернальності в галузі невдач. Оптимальним для даної шкали є нульове значення (бал). Чим далі цей показник від нуля в додатній бік, тим більш виражена схильність підлітка до того, щоб звинувачувати себе в усьому поганому, що з ним трапляється або може трапитися. Чим далі цей показник від нуля у від'ємний бік, тим менш ймовірними є прояви самозвинувачення.

Отже, стимульний матеріал остаточного варіанту тест-опитувальника містить 80 питань і діагностує шкали: 1. Інтернальність у сфері досягнень (Ідос); 2. Інтернальність у сфері невдач (Іневд); 3. Інтернальність у сфері сім'ї і стосунків з батьками (Ісім); 4. Інтернальність у сфері навчання і стосунків з вчителями (Інавч); 5. Інтернальність у сфері спілкування і стосунків з однолітками (Іспіл); 6. Інтернальність у сфері здоров'я і хвороби (Іздор); 7. Інтернальність у сексуальній сфері (Ісекс); 8. Інтернальність у сфері внутрішнього світу (Івнс); 9. Інтернальність у сфері майбутнього (Імайб); 10. Інтернальність у сфері вільного часу, розваг і захоплень (Ірозв). Крім того, діагностуються дві додаткові шкали: 11. Загальна інтернальність (ЗагІ); 12. Показник схильності до самозвинувачення (Сзвн).

Стимульний матеріал і бланк авторської методики (варіан 1 і варіант 2) представлені у додатках А і Б.

2.3.2. Результати перевірки методики на надійність і валідність

Одним із завдань створення «Опитувальника показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків» була перевірка його остаточного варіанту на надійність і валідність. З цією метою ми використовували традиційний підхід: метод розщеплювання, тобто розподілу тесту навпіл, метод паралельного і повторного тесту [6, 7].

Перед цим, у табл. 2.1. надані інтеркореляції між показниками локусу контролю. Ця процедура проводиться для перевірки внутрішньої узгодженості тесту.

Як бачимо з таблиці 2.1, майже всі показники локусу контролю пов'язані між собою додатно на рівні 1%, за винятком показника Інавч (інтернальність у сфері навчання і стосунків з вчителями), що пов'язаний додатно з показниками

Ісекс (інтернальність у сексуальній сфері) та Івнс (інтернальність у сфері внутрішнього світу) на рівні 5%.

Таблиця 2.1

Інтеркореляції між показниками локусу контролю

№	Показники локусу контролю										
		Іневд	Ісім	Інавч	Іспіл	Іздор	Ісекс	Івнс	Імайб	Ірозв	ЗагІ
1	Ідос	473**	441**	328**	414**	397**	360**	280**	560**	318**	702**
2	Іневд		405**	370**	369**	405**	342**	394**	580**	455**	738**
3	Ісім			376**	255**	353**	289**	262**	500**	359**	650**
4	Інавч				315**	277**	165*	152*	384**	276**	570**
5	спіл					288**	253**	265**	390**	292**	582**
6	Іздор						376**	376**	509**	377**	661**
7	Ісекс							354**	427**	293**	577**
8	Івнс								352**	439**	581**
9	Імайб									503**	808**
10	Ірозв										657**

Примітка, тут і надалі по всьому тексту, у всіх таблицях: 1). Нулі та коми опущені. 2). * - $\rho < 0,05$; ** - $\rho < 0,01$; 3). Позначення показників: 1. Ідос - інтернальність у сфері досягнень; 2. Іневд - інтернальність у сфері невдач; 3. Ісім - інтернальність у сфері сім'ї і стосунків з батьками; 4. Інавч - інтернальність у сфері навчання і стосунків з вчителями; 5. Іспіл - інтернальність у сфері спілкування і стосунків з однолітками; 6. Іздор - інтернальність у сфері здоров'я і хвороби; 7. Ісекс - інтернальність у сексуальній сфері; 8. Івнс - інтернальність у сфері внутрішнього світу; 9. Імайб - інтернальність у сфері майбутнього; 10. Ірозв - інтернальність у сфері вільного часу, розваг і захоплень; 11. ЗагІ - загальна інтернальність;

Крім того, до цієї таблиці не ввійшла додаткова шкала 12. Сзвн (показник схильності до самозвинувачення) тому, що не виявлено його зв'язків з означеними показниками. Проте, слід зазначити наявність тенденцій до

кореляційних від'ємних зв'язків з усіма показниками локусу контролю, що свідчить про схильність саме екстерналів (від'ємний полюс інтернальності) до самозвинувачення. У табл. 2.2 представлені результати перевірки оригінального опитувальника на надійність і валідність.

Таблиця 2.2

**Значення коефіцієнтів кореляції при перевірці на надійність і валідність
«Опитувальника показників локалізації суб'єктивного контролю
підлітків»**

Шкали теста ЛСК-П, версія 1	Способи перевірки на надійність і валідність опитувальника			
	Надійність еквівалентних половин тесту ($x_I - x_{II}$), n=214	Тест-ретест- надійність ($y_I - y_{II}$) (n=81)	Надійність паралельних форм (n=214)	
			Методика ЛСК-П, версія 2	«Розміщ. на шкалі ЛСК»
1. Ідос	564**	910**	522**	310**
2. Іневд	456**	290**	456**	290**
3. Ісім	378**	283*	478**	383**
4. Інавч	389**	321**	589**	378**
5. Іспіл	410**	330**	477**	388**
6. Іздор	411**	232*	318**	332**
7. Ісекс	401**	246*	401**	233**
8. Івнс	378**	247*	538**	232**
9. Імайб	459**	232*	549**	228**
10. Сзвн	543**	330**	580**	378**
11. ЗагІ	381**	241*	388**	221**
12. Сзвн	370**	301**	342**	230**

Примітка: 1). Позначення $x_I - x_{II}$ вказує на значення кореляції між двома частинами однойменних показників тесту. 2). Позначення $y_I - y_{II}$ вказує на значення кореляції між результатами першого і повторного тестування. 3). Позначення показника додаткової шкали: 12. Сзвн - Показник схильності до

самозвинувачення.

У цій таблиці також наводяться коефіцієнти кореляції між однойменними показниками локусу контролю, що отримані за допомогою різних методик, які переконують про достатню надійність і валідність оригінального тесту. Дана таблиця є результатом останньої стандартизації методики. До групи підлітків, які брали участь у дослідженні, що мало на меті стандартизацію «Опитувальника показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків», увійшли 214 підлітків, з них для перевірки тест-ретест надійності – 81 підліток. Аналіз таблиці дозволяє зробити висновок про те, що більшість однойменних показників пов'язані між собою на високому рівні.

На рис 2.1 надано розподіл значень тільки загального показника локусу контролю підлітків вибірки стандартизації «Опитувальника показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків».

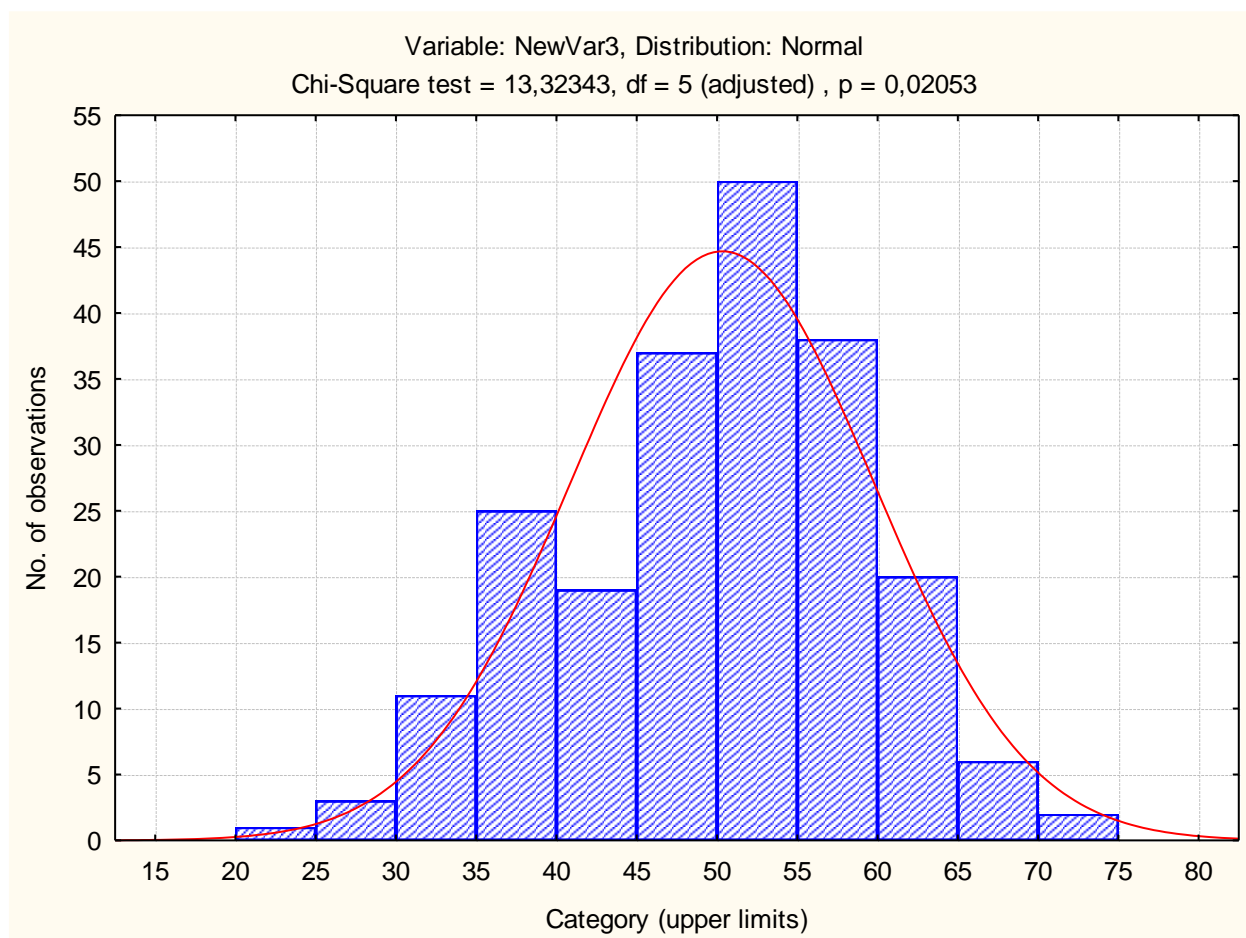

Рис. 2.1. Розподіл значень загального показника локусу контролю усієї вибірки підлітків.

Аналіз графіків, що відображають розподіл значень всіх інших показників локалізації контролю (див. додаток В), що отримані за допомогою оригінального опитувальника, свідчить проте, що майже за усіма показниками, розподіл їхніх значень прагне до нормального розподілу. Це може свідчити про достатню спроможність кожної шкали опитувальника до диференціації. Загалом, можна констатувати, що оригінальний опитувальник показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків ЛСК-П, версії 1 і 2, є надійним і валідним психодіагностичним інструментом, за допомогою якого можна вивчати ступінь інтернальності-екстернальності підлітків.

Для надання стислої інформації про дану авторську психодіагностичну методику ми використали схему – «мануал», що був запропонований О. П. Санніковою [159, 160], що надана у табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Опис (мануал) «Опитувальника показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків» (ЛСК-П)

Основні позиції	Характеристики методики
I. Загальні відомості про методику	Назва: «Опитувальник показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків» ЛСК-П, версії 1 і 2. Автор – Дмишко Олександра Степанівна
II. Діагностична область використання	Діагностує показники: 1. Інтернальність у сфері досягнень; 2. Інтернальність у сфері невдач; 3. Інтернальність у сфері сім'ї і стосунків з батьками; 4. Інтернальність у сфері шкільного життя і стосунків з вчителями; 5. Інтернальність у сфері спілкування і стосунків з однолітками; 6. Інтернальність у сфері здоров'я і хвороби; 7. Інтернальність у сексуальній сфері; 8. Інтернальність у сфері внутрішнього світу; 9. Інтернальність у сфері майбутнього; 10. Інтернальність у сфері розваг і захоплень (вільний час). Крім того, діагностуються дві додаткові шкали: 11. Шкала

	загальної інтернальності; 12. Показник схильності до самозвинувачення.
III. Цільове призначення	Для диференційного діагнозу, для наукового дослідження
IV. Стислий опис методики (комплектність)	Стандартна інструкція для досліджуваних, 80 стверджень (по 8 на кожен шкалу); бланк для одного з двох варіантів відповідей: «так», або «ні» (версія 1), і «А» або «Б» (версія 2). Результати надаються в балах.
V. Стандартизація	Стандартизація шкал проводилась на групі 214 чол. Результати перевірки методики на надійність високі ($p < 0.01$).
VI. Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог, спеціаліст-суміжник при відповідній підготовці.
VII. Популяція	Для підлітків від 11 до 16 років.
VIII. Часові характеристики	Витрачений час від 20 до 30 хвилин. Не використовується в стресогених умовах (ситуація екзамену, емоційні події в житті досліджуваних).
IX. Ситуація дослідження	Для практичних цілей бажана ситуація «клієнта». В наукових цілях можлива ситуація «експертизи».
X. Наявність паралельних тестів	Метод парних порівнянь; модифікований варіант методики Дембо – Рубінштейн «Розміщення себе на умовній шкалі локусу контролю»; версії 1 і 2 даного авторського опитувальника відносно один одного; методика діагностики парціальних позицій інтернальності-екстернальності особистості (Ф. Бажин, Е. О. Голинкіна, О. М. Еткінд [11]).

Ця схема дає можливість охопити найважливіші характеристики методики, її комплектності і зорієнтуватися відносно теоретичного конструкта методики, показників феномену, що вивчається, необхідності і

доцільності використання даного психодіагностичного інструменту в певних ситуаціях дослідження («клієнта» або «експертизи») та одержати інформацію відносно наявності односпрямованих методик (паралельних форм).

2.3.3. Дослідження показників локалізації контролю підлітків за допомогою процедури «Розміщення себе на умовній шкалі локусу контролю»

Для розробки оригінальних методик, спрямованих на вивчення показників локусу контролю, на основі аналізу теоретичних і емпіричних досліджень експліковано і описано дані показники. Кожний з параметрів є біполярним континуумом, на полюсах якого розташовуються мінімально низькі і максимально високі значення показників. Значення кожного з параметрів, домінування того або іншого компоненту в індивідуальній структурі локусу контролю, відображає її якісну своєрідність і виявляється в особливостях відповідальності та вибору способів поведінки особистості в різних ситуаціях.

Для дослідження показників локусу контролю ми застосували відому процедуру «Розміщення себе на умовній шкалі локусу контролю», в основу якої було покладено методика Дембо-Рубінштейн. Ця процедура вперше була застосована у 1970 році С.Я. Рубінштейном для дослідження деяких рис особистості за допомогою самооцінки. В ній використовувався прийом Т. Дембо, за допомогою якого виявлялась уява досліджуваного про своє щастя. Суть методики полягає в тому, що досліджуваний визначає своє місце на шкалі, наприклад, здоров'я, яка представляє собою вертикальний відрізок, наданий на аркуші паперу. Верхня частина – це максимальний прояв, а нижня – мінімальний. Дана процедура дослідження останнім часом широко застосовується в психології. На цій основі за допомогою самооцінки і експертної оцінки вивчаються різноманітні риси особистості (емоційність, товариськість, емпатія, психологічна проникливість, комунікативна креативність, адаптивність, схильність до ризику тощо [81, 87, 119, 159 та ін.].

Ми також використали цю процедуру в даній роботі для дослідження показників локусу контролю підлітків і у якості паралельного тесту при

перевірці оригінального опитувальника показників локусу контролю підлітків. Відповідно до вимог даної методики, досліджуваним був наданий опис кожного показника локусу контролю (високі і низькі значення, що відповідає або інтернальності, або екстернальності), що був представлений умовною шкалою (вертикальним відрізком). Такий опис необхідний для того, щоб не було розходжень в уявленнях досліджуваних про ті властивості, які вони будуть оцінювати у себе. Характеристики показників представлені вище, стимульний матеріал (інструкція і бланки для відповідей) надані у додатку Д.

2.4. Методичне забезпечення емпіричного дослідження кола рис особистості підлітка, що вивчаються у співвідношенні з показниками локусу контролю

Перед усім, слід зазначити, що підбір психодіагностичного інструментарію здійснювався на підставі таких критеріїв: концептуальна обумовленість методики, валідність, надійність та можливість порівняння отриманих результатів з результатами інших авторів.

І. Модифікований тест-опитувальник емпатичних тенденцій, розроблений Я. Мехрабіаном і Н. Епштейном [122, с.88].

Модифікований тест-опитувальник емпатичних тенденцій діагностує індекс емпатійності (або емпатичних тенденцій) досліджуваного. Індекс емпатійності відображає емоційну чутливість на хвилювання інших, яка в психології називається емпатією. Емпатія у формі співчуття або переживання, чи то співрадість чи співсмуток, пов'язана з умінням людини «проникати» в чуттєвий світ інших. У різноманітних життєвих ситуаціях емоційна чутливість залежить від адекватності сприймання переживань людей і емоцій тварин, а також від уявлення про причини, які їх викликали

При виборі даної методики, ми припустили, що інтерналі і екстернали можуть по-різному реагувати на переживання і інших людей і виявляти різний рівень індексу емпатійності, або емпатичних тенденцій. Пошук відмінностей

між екстерналами і інтерналами, що виявляється в особливостях емпатії, може доповнити психологічний портрет представників означених груп.

II. Моторна проба Шварцландера, що спрямована на вивчення рівня домагань [122, с.174].

У цій методиці рівень домагань визначається за цільовим відхиленням, тобто за різницею між тим, що людина намітила виконати за визначений час, і тим, що вона насправді виконала. Мета обробки результатів – отримання середньої величини цільового відхилення, на основі якого визначають рівень домагань. Конкретно за результатами методики цільове відхилення – це різниця між кількістю графічних елементів (хрестиків), які досліджуваний намітив поставити, і кількістю реально розставлених елементів. Цільове відхилення підраховують за формулою, наданою автором методики.

III. Методика діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс, Р. Даймонд) [128].

Для діагностики показників внутрішньої соціально-психологічної адаптації ми обрали методику діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда, яка містить шкали «адаптивність» і «дезадаптивність». Дана методика нас привабила тому, що вона дозволяє розрізняти зовнішній і внутрішній аспекти адаптованості особистості до умов мікросоціальної взаємодії [146, 156]. *Зовнішня адаптованість* пов'язана з успішністю в діяльності і спілкування і виражається у відповідності вибраних засобів соціальної поведінки, спілкування, що відповідають вимогам і нормам конкретної групи, що забезпечує ухвалення особистості групою, інтеграцію особистості і середовища. Формальним показником зовнішньої адаптованості є соціальною статус особистості. *Внутрішній* аспект соціально-психологічної адаптованості пов'язаний з суб'єктивним відчуттям самототожності. К. Роджерс в роботах, присвячених проблемі становлення особистості, відзначав, що саме стан внутрішньої адаптованості є первинним і найбільш стабільним. Він виявляється у відчутті внутрішньої духовної гармонії, в самоухваленні і самоповазі, в ухваленні інших, внутрішній упевненості і усвідомленні

відповідальності [201].

Дана методика діагностує наступні параметри, або інтегральні показники адаптованості: ескапізм – його відсутність, або соціально-психологічна адаптивність – дезадаптивність (Адап); прийняття інших – неприйняття інших (ПрІн); внутрішній контроль – зовнішній контроль (ІАдп); самоприйняття – неприйняття себе (Спр); емоційний комфорт – емоційний дискомфорт» (ЕКмф); домінування – відомість (Домн). Методика містить 101 твердження, кожне з яких випробовуваному пропонується оцінити за шкалою від 0 до 6 балів відповідно до того, якою мірою даний вислів відображає психологічні особливості самого випробовуваного. Оцінка параметрів, що діагностуються, проводиться шляхом підрахунку «сирих» балів відповідно до ключа. У методиці пропонуються тестові норми, на підставі яких можна зробити висновок про рівень розвитку характеристик особи, що вивчаються, тобто про кількісні параметри адаптивності і дезадаптивності.

IV. Опитувальник самоствавлення [167, с. 123-130].

Аналіз досліджень, представлений у попередньому розділі, вказує на наявність можливих взаємозв'язків між характеристиками локусу контролю і самоствавленням. Саме тому для вивчення самоствавлення ми обрали опитувальник дослідження самоствавлення В. В. Століна і С. Р. Пантілєєва. Опитувальник побудований відповідно до розробленої В. В. Століним ієрархічної моделі структури самоствавлення, яка дозволяє виявити три рівні самоствавлення різного ступеня узагальненості: рівень глобального самоствавлення; рівень самоствавлення, яке диференційоване в самоповазі, аутосимпатії, самоінтересі і очікуваннях відповідного ставлення до себе; рівень конкретних дій (готовності до них) у ставленні до свого «Я». Опитувальник включає такі основні шкали, як шкала глобального самоствавлення; шкала самоповаги; шкала аутосимпатії; шкала очікуваного ставлення від інших, шкала самоінтересу. Крім того, опитувальник містить також сім шкал, направлених на вимірювання вираженості установки на ті або інші внутрішні дії в адресу «Я» досліджуваного – це самовпевненість, ставлення інших, самоухвалення, самокерівництво, самопослідовність,

самозвинувачення, самоінтерес і саморозуміння. Задля обґрунтування вибору самоствалення як риси особистості у зв'язку з локусом контролю, а також для обґрунтування психодіагностичного вибору саме опитувальника самоствалення В. В. Століна, С.Р.Пантілеєва слід більш ретельніше проаналізувати змістовне наповнення шкал, які містять означений опитувальник самоствалення.

Отже, показники *«самоповага»*, або *«самоприйняття»*, визначає перевагу однієї з двох тенденцій: або домінування критичності, що виявляється в глибокому усвідомленні себе, внутрішньої чесності і відвертості, з одного боку, або перевагу некритичності, яка характеризується конформністю, вираженою мотивацією соціального схвалення. Фактично в цій шкалі виражене глибоке або поверхнєве проникнення в себе, відкрите або закрите ставлення до себе. При цьому, високі значення шкали говорять про нездатність або небажання усвідомлювати і видавати значущу інформацію про себе. Низькі значення шкали свідчать про глибоку усвідомленість «Я», підвищену рефлексивність і критичність [167]. Можна припустити, що з інтернальністю швидше буде пов'язаний додатній полюс даного континууму, а екстернальність, найімовірніше, знайде зв'язок з від'ємним полюсом.

Щодо показника *«самовпевненість»* важливо відзначити, що він містить в собі такі характеристики, які дають непряму інформацію і про інтернальність. Так, наприклад, даний чинник задає ставлення до себе як до упевненої, самостійної, вольової і надійної людини, якій є за що себе поважати (позитивний полюс) [167]. Високе ставлення до себе, відчуття сили свого «Я», яким характеризується даний полюс показника *«самовпевненість»*, виявляються і в інтернальності. У той же час, негативний полюс пов'язаний з незадоволеністю своїми можливостями, почуттям власної слабкості, сумнівом в здатності викликати пошану.

Наступна шкала *«самокерівництво»* відображає уявлення про те, що основним джерелом і активності, і результатів діяльності, і власного розвитку, є сама особа. Ця інформація також дає підстави припускати наявність зв'язків з локусом контролю. При цьому, високий бал за шкалою характеризує людину,

яка виразно усвідомлює, що її доля знаходиться в її власних руках, що вона сама організує свою діяльність, спілкування і поведінку. Протилежний полюс свідчить про залежність особи від зовнішніх обставин. Важливо відзначити, що і автори методики [167] і інші дослідники [86] відзначають зв'язок цього особистісного фактора з локусом контролю. Проте, якщо локус контролю виражає узагальнене уявлення суб'єкта про результати власної діяльності, то даний фактор самоствавлення відображає, перш за все, відчуття суб'єкта з приводу керованості і передбачення власного «Я». Це специфічне вимірювання, близьке за змістом одному з аспектів локусу контролю, ряд авторів виділяють як «особистий контроль» [167]. Щодо зв'язків показників локусу контролю з іншими факторами (шкалами) самоствавлення особистості саме підлітка, то їх пошук і буде здійснений у нашому емпіричному дослідженні.

V. Тест-опитувальник Шмішека (H. Schmieschek) [144, с. 236 – 240].

Аналіз літератури дає основу для припущення про те, що особливості локалізації контролю підлітків можуть бути детерміновані певною акцентуацією характеру, яка утворює «грунт», на якому легше або важче формуються різні психічні властивості, зокрема відповідальність і показники локалізації контролю. Для діагностики типів акцентуацій характеру у підлітків нами був вибраний опитувальник Шмішека.

Дана методика була створена в 1970 році на основі розробленої Леонгардом (K. Leonhard) у 1964 - 1968 роках концепції «акцентуованих особистостей». Ця методика була розрахована на дорослих осіб. Патохарактерологічний діагностичний опитувальник (ПДО) був розроблений А. Е. Личко у 1970 році на основі психологічної теорії відносин. Він був розрахований для дослідження підлітків 14-18 років, але практика його використання підтвердила можливість тестування підлітків і більш раннього віку, тобто, 11-12 років [136]. Існують дані про співставлення результатів тестування за цими двома методиками, тому ми вважаємо правомірним, вибрати для нашого дослідження методика саме Шмішека, як найбільш зручну і для підлітків і для обробки результатів опитування. За формою методика є

опитувальником, що складається з 88 питань і припускає два варіанти відповідей – «так», «ні». При підрахунку балів враховується підсумковий показник. Критичне значення для діагностики типу лежить в межах 14-16 балів. Результати можуть бути представлені графічно профілем акцентуації особистості [136]. У результаті використання даної методики діагностуються 10 типів акцентуації характеру: гіпертимний, застрягаючий, педантичний, емотивний, тривожний, циклотимний, збудливий, дистимний, демонстративний, екзальтований.

Підставою для вибору даної методики у зв'язку з дослідженням локусу контролю підлітків є описи даних типів акцентуації характеру. Зокрема, враховуючи, що центральною особливістю демонстративної особистості є потреба і постійне прагнення справити враження, привернути до себе увагу, бути в центрі уваги, можна припустити, що підліток орієнтований на навколишнє оточення, тобто, більшою мірою схильний до екстернального типу локусу контролю.

Відсутність інтернальності, імовірно, може спостерігатися і у збудливої особистості, особливістю якої є виражена імпульсивна поведінки. Вся манера спілкування і поведінки значною мірою залежить не від логіки, не від раціонального оцінювання своїх вчинків, а обумовлена імпульсом, вабленням, неконтрольованими спонуками.

Що стосується педантичного типу, то в літературі є інформація про те, що разом із сумлінністю, постійністю такі люди характеризуються нерішучістю і надмірною обережністю, небажанням і нездатністю до швидких змін, до ухвалення рішень, до покладання на себе відповідальності, що говорить на користь екстернального типу локусу контролю.

Боязкість, іноді з проявом покірності, постійна настороженість перед зовнішніми обставинами, невпевненість у власних силах, підвищена тривожність, неспокій з приводу можливих невдач, неспокій за свою долю і долю близьких характеризує тривожний тип особистості, що також викликає сумнів з приводу його інтернальності.

До особливостей застрягаючого типу особистості належить хвороблива образливість цих людей, яка, як правило, добре помітна оточуючим людям. «Застрягаючі» особистості чутливі і легко уразливі з високою стійкістю афекту, тривалістю емоційного відгуку, переживань. Такі люди орієнтовані на тих, хто їх оточує, що теж може відобразитися на їх внутрішньому локусі контролю.

Щодо зв'язків показників локусу контролю з іншими типами акцентуацій характеру особистості підлітка (гіпертимний, емотивний, циклотимний, дистимний, екзальтований), то їх пошук буде здійснений у нашому емпіричному дослідженні і відображений у третьому розділі.

VI. Опитувальник Айзенка [144, с. 188].

В основі розробки опитувальника лежить факт повторювання подібних загальнопсихологічних типів в різних авторських класифікаціях (Р. Кеттелл, К. Леонгард, Г. Айзенк, А. Є Личко та інші) Опитувальник Г. Айзенка (підлітковий варіант) містить класифікацію, в залежності від співвідношення результатів шкали нейротизму і шкали інтроверсії, вербальний опис особливостей кожного типу і особливості тактики взаємостосунків з підлітками кожного типу. Дана методика розрахована на контингент досліджуваних у віці від 12 до 17 років. Відповідно, може використовуватись: при формуванні класних колективів; при знайомстві вчителя чи вихователя з новими підлітками, які прийшли у клас чи групу; в діяльності працівників «служби зайнятості» і відділів кадрів при прийомі на роботу підлітків; у професійному відборі молоді на різні типи професій (зокрема, на професії типу «людина-людина»); у спортивній практиці при підборі команд; у педагогічній практиці з метою корекції взаємостосунків у системах: «учень – вчитель» і «учень – клас».

VII. 14-факторний опитувальник Р. Кеттелла (HSPQ – варіант для підлітків) [144, с. 246].

Одним із засобів експрес діагностики базових рис особистості є 16-PF опитувальник Р. Кеттелла. Він використовується в усіх ситуаціях, коли необхідні досить повні уявлення про індивідуально-психологічні особливості

особистості, зокрема, в профорієнтації, профвідборі тощо. В даній роботі для вивчення властивостей особистості підлітка ми використовували варіант 14-факторного опитувальника Р Кеттелла – HSPQ [144, 145, 148]. Він є системою, що складається з 14 шкал – біполярних факторів, що містять різні полярні властивості особистості [108]. Даний опитувальник може застосовуватися у групі, індивідуально і в блоці з іншими методиками.

Перевагами 14-факторного опитувальника Р Кеттелла для підлітків – HSPQ є можливість отримання значної кількості психологічної інформації в одній процедурі тестування, що дозволяє певною мірою точно прогнозувати ймовірну поведінку підлітка. Це допомагає оцінити особливості особистісного розвитку підлітка та здійснити порівняльний аналіз вираженості певних рис особистості.

Цей опитувальник важливий для нас також тим, що дає якнайповніший психологічний «портрет» підлітка, встановлює широкий спектр властивостей особистості, гіпотетично пов'язаних з показниками локусу контролю. Психологічна характеристика інтерналів і екстерналів, що представлена в літературі, дає підстави для вибору даного факторного опитувальника Р. Кеттелла, що діагностує досить широкий спектр властивостей особистості, що доцільно вивчати в співвідношенні з показниками локусу контролю підлітків.

Даний підлітковий варіант опитувальника призначений для дослідження осіб від 11 років і старших. Застосування 14-факторного опитувальника Р. Кеттелла – HSPQ на досліджуваній віковій групі (11-16 років) представляється коректним, оскільки основною характеристикою, що обмежує застосування тесту, є словниковий запас, який принципово не є змінним у підлітковому віці [81, 200]. Використання даної методики може також служити одним з етапів психотерапії: бесіда за наслідками тестування підлітків, що несе психотерапевтичне навантаження, сприяє корекції відповідальності, комунікації і взаємодії всередині сім'ї [81].

Теоретико-методологічний аналіз літератури показав, що є інформація,

яка дає нам основу для припущення про зв'язок локусу контролю з такими властивостями особистості, як відповідальність або безвідповідальність, а ці якості містяться в у факторі С (сила «Я» – слабкість «Я») і факторі G (сила «зверх-Я» – слабкість «зверх-Я»); врівноваженість, стриманість, що характеризує фактор D (неспокій – врівноваженість); самостійність, незалежність або слухняність, конформність та залежність включені в протилежні полюси фактора E (домінантність – покірність, конформність); опора на здоровий глузд і логіку, схильність приймати на себе відповідальність за інших відображають зміст фактора I (м'якість – жорсткість) тощо [108].

VIII. Опитувальник «Батьків оцінюють діти» (БОД) [117].

Дана методика є модифікацією опитувальника (АСВ) «Аналіз сімейних взаєностосунків» Е. Г. Ейдемільера, В. В. Юстицькіса [190], що була виконана І. А. Фурмановим і А. А. Аладіним. Опитувальник «Батьків оцінюють діти» призначений для вивчення уявлень дитини про стиль сімейного виховання. На підставі отриманих даних можна припустити у чому полягають причини тих проблем, що виникли в сім'ї. Крім того, знайомство з результатами відповідей своїх дітей часто підсилює мотивацію батьків до змін в сімейних стосунках, викликає бажання зрозуміти дитину. Опитувальник містить 120 тверджень, які дозволяють одержати інформацію за 18 шкалами. Назви і позначення шкал, в цілях зручності зіставлення з методикою АСВ, збережені. У даній методиці відсутні дві останні шкали опитувальника АСВ. Відсутні шкали перевага жіночих якостей (ПЖК) та перевага чоловічих якостей (ПМК) [189].

Процедура проведення дослідження, обробки та інтерпретації отриманих результатів аналогічна тій, що є в методиці «Аналіз сімейних взаєностосунків» (АСВ). Важливою підставою для вибору опитувальника «Батьків оцінюють діти» є факт наявності тісного взаємозв'язку особливостей виховної дії батьків, відображений в шкальних оцінках даної методики, з основними типами виховання (за АСВ), отриманий в інших дослідженнях [38].

Шкали, що відображають міру протекції, тобто уваги батьків у ставленні до дитини:

1. *Гіперпротекція (Г+)*. Головною справою в житті батьків є дитина, вихованню якої приділяється багато сил, часу, уваги. В основі можуть лежати глибокі порушення подружніх взаємин, некомпетентність в спілкуванні.

2. *Гіпопротекція (Г-)*. Дитина знаходиться в умовах, коли батькам «не до неї». Підставою знову ж таки можуть бути невирішені проблеми в подружніх стосунках. Особистісна і моральна нерозвиненість батьків також можуть бути підставою для виховання за типом гіпопротекції.

Шкали, що відбивають міру задоволення потреб дитини:

3. *Поблажливість (У+)*. Батьки прагнуть до максимального і некритичного задоволення будь-яких потреб дитини. Причини ідентичні тим, які описувалися стосовно гіперпротекції.

4. *Ігнорування потреб дитини (У-)*. Найчастіше страждають потреба в емоційному контакті, спілкуванні з батьками, духовні потреби.

Інші шкали:

5. *Надмірність вимог-обов'язків (Т+)*. Вимоги до дитини не відповідають її можливостям, не сприяють повноцінному розвитку її особистості, створюють ризик психологічної травми.

6. *Недостатність вимог-обов'язків дитини (Т-)*. Ступінь вимог-обов'язків батьків в навчанні підлітка і домашньому побуті.

7. *Надмірність вимог-заборон (З+)*. Дитині «усе не можна». У сім'ї існує величезна кількість вимог, що обмежують свободу і пригнічують самостійність дитини.

8. *Недостатність вимог-заборон до дитини (З-)*. Дитині «усе можна». Батьки не можуть або не бажають встановити які-небудь рамки в поведінці дитини.

9. *Надмірність санкцій (С+)*. Строгі покарання за незначні порушення поведінки, жорстоке поводження з дитиною. Робота тут повинна вестися у напрямі зміни домінуючих афектів в сім'ї.

10. *Мінімальність санкцій (С -)*. Батьки віддають перевагу стосункам із дітьми або зовсім без покарань, або застосовують їх у край рідко, сподіваються на заохочення.

11. *Нестійкість стилю виховання (Н)*. Один стиль виховання змінюється іншим, що призводить до формування у дитини впертості, схильності протиставляти себе будь-якому авторитету. В даному випадку спостерігаються деякі стійкі поєднання стилів виховання, які описані вище і які можуть привести до психогенних порушень. Найбільш поширеними є такі поєднання:

Г+, У+, Т-, З-, С-, що свідчить про *поблажливу гіперпротекцію*. Сім'я прагне максимального і некритичного задоволення потреб дитини, яка знаходиться в центрі її уваги.

Г+, У+, Т+, З+, С+. Таке поєднання свідчить про *домінуючу гіперпротекцію* – дитина також знаходиться в центрі уваги батьків, які віддають їй багато сил і приділяють їй багато часу, однак в той же час позбавляють її самостійності, ставлячи численні обмеження і заборони. Можна припустити, що саме такий тип сімейного виховання може впливати на розвиток локусу контролю підлітка не зовсім належним чином.

Г+, У-, С+. В основі *емоційного відторгнення* знаходиться усвідомлюване або, неусвідомлюване ототожнення батьками дитини з будь-якими негативними моментами у власному житті. Дитина виховується за типом «Попелюшки», що може сприяти розвитку рис епілептоїдності. Емоційно-лабільні, сензитивні і астено-невротичні підлітки демонструють декомпенсацію.

Г+, У-, Т+. *Підвищена моральна відповідальність* – високі вимоги поєднуються зі зниженою увагою до реальних потреб дитини. Стимулює розвиток тривожно-недовірливої акцентуації характеру.

Г-, У-, Т-, З-. *Гіпопротекція або гіпоопіка*. Батьки не цікавляться і не контролюють дитину, яка надана сама собі. Таке виховання особливо несприятливе при акцентуації гіпертимного, конформного і нестійкого типів. Крайньою формою такого поєднання може бути *жорстоке поводження з*

дітьми – емоційне відкидання, що виявляється покараннями у формі побиття і катувань, позбавленням задоволень, незадоволенням їх потреб.

12. *Розширення сфери батьківських почуттів (РРЧ)* спостерігається при домінуючій протекції.

13. *Перевага дитячих якостей (ПДК)* обумовлена поблажливою гіперпротекцією. При цьому знижується рівень вимог до дитини.

14. *Виховна невпевненість батьків (ВН)* спостерігається при поблажливій гіперпротекції або зниженому рівні вимог. Батьки йдуть на поводу дитини.

15. *Фобія втрати дитини (ФУ)*, як правило, пов'язана з перенесеними дитиною захворюваннями, що обумовлюють страх її втрати.

16. *Нерозвиненість батьківських почуттів (НРЧ)* пов'язана з гіпопротекцією, емоційним відторгненням, жорстоким поводженням. Іноді нерозвиненість батьківських почуттів призводить до перекладання на дитину значної частини батьківських обов'язків, підвищується «моральна відповідальність», що також, на наш погляд, може відобразитися на розвитку локалізації контролю підлітка.

17. *Проекція на дитину власних небажаних якостей (ПНК)*, які батьки відчувають, але не визнають у самих себе (агресивність, схильність до лінощів, алкоголю тощо).

18. *Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання (ВК)*, як правило, є причиною суперечливого типу виховання, що сполучає в собі гіперпротекцію. Це виявляється у поблажливості одного батька і відторгненням або домінуючою гіперпротекцією другого. Кожного цікавить не стільки виховання, скільки перемога над іншим.

Результати досліджень, отримані за допомогою опитувальника БОД, дозволяють достатньо повно оцінити особливості як власне процесу виховання, так і психологічних причин його відхилень, з погляду дітей.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

1. Розроблено програму та етапи емпіричного дослідження особливостей локалізації контролю підлітків і його психологічних детермінант, яка заснована на теоретичному аналізі літератури, що здійснено в розділі I. Обґрунтовано групу підлітків, які брали участь у дослідженні, що мало на меті стандартизацію опитувальника (214 осіб) і основну групу (669 осіб).

2. Теоретичний аналіз літератури дозволив експлікувати і описати показники локусу контролю підлітків, що характерні саме для даного віку. Комплекс показників складають: інтернальність у сфері досягнень, в сфері невдач, в сфері сім'ї і стосунків з батьками, в сфері навчання і стосунків з вчителями, в сфері спілкування і стосунків з однолітками, в сфері здоров'я і хвороби, в сексуальній сфері, в сфері внутрішнього світу, в сфері майбутнього, в сфері вільного часу, розваг і захоплень. Крім того, діагностуються дві додаткові шкали: загальна інтернальність і показник схильності до самозвинувачення.

3. При аналізі наявного психодіагностичного інструментарію, методик, що діагностують експліковані показники локусу контролю підлітків, не виявлено. Відповідно до завдань даного дослідження і відповідно до вимог психометрики, було створено і апробовано оригінальний «Опитувальник показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків» – ЛСК-П (свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 33971) і модифікована процедура «Розміщення себе на умовній шкалі локусу контролю». Перевірка остаточного варіанту «Опитувальника показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків» на надійність і валідність за допомогою відомих в психодіагностиці методів розщеплювання (розподіл тесту навпіл), повторного і паралельного тестів, підтвердила можливість його застосування не тільки в суто наукових, але й в практичних цілях.

4. Здійснено підбір певного комплексу адекватних меті та завданням методик, спрямованих на вивчення обраного спектру рис особистості, які

вивчаються у співвідношенні з показниками локусу контролю. До складу цих методик увійшли: група методик, що діагностують властивості особистості підлітка, гіпотетично взаємопов'язані з локусом контролю (модифікований тест-опитувальник емпатичних тенденцій, розроблений А. Мехрабіеном і Н. Епштейном; моторна проба Шварцландера, що спрямована на вивчення рівня домагань; методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда; опитувальник самоствавлення В. В. Століна і С. Р. Пантілеєва; тест-опитувальник Шмішека на визначення акцентуацій характеру підлітків; опитувальник Г. Айзенка; 14-ти факторний опитувальник Р. Кеттелла); методика, що спрямована на діагностику дитячо-батьківських стосунків в сім'ї (опитувальник «Батьків оцінюють діти» (БОД). Дана методика є модифікацією опитувальника (АСВ) «Аналіз сімейних взаємостосунків» Е. Г. Ейдемільера, В. В. Юстицкиса, яка була виконана І. А. Фурмановим і А. А. Алад'їним.

Матеріали, що викладені в даному розділі, представлені в наступних публікаціях автора:

1. А.с. Тест-опитувальник показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків (ЛКС-П) (психодіагностична методика) / О. С. Дмишко. - № 33971; заяв. 05.07.2010.

2. Дмишко О. С. Діагностика показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків / О. С. Дмишко // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. Костюка НАПН України [за ред. С. Д. Максименка]. – 2010. – Т. II, част.4. – С. 109-118.

РОЗДІЛ III.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЛОКУСУ КОНТРОЛЮ ПІДЛІТКІВ

У даному розділі представлені емпіричні дані, які розкривають характер взаємозв'язків локусу контролю підлітків з широким спектром властивостей особистості, що супроводжують його різні прояви і які, певною мірою, їх детермінують (кореляційний аналіз); представлені особливості групування показників, що вивчаються (факторний аналіз); надані результати диференціального аналізу психологічних особливостей підлітків, які відрізняються за інтернальністю та екстернальністю (якісний аналіз).

Розглянуто особливості розвитку показників локалізації контролю у груп підлітків на протязі двох років (продовжений підхід).

3.1. Особливості взаємозв'язків локалізації контролю, рівня домагань, емоційного відгукування та соціальної адаптації

3.1.1. Кореляційний аналіз означеної групи показників

У даному підрозділі розглянуто зв'язки між показниками локалізації контролю, емоційним відгукуванням, рівнем домагань та соціально-психологічною адаптацією. Перша група значимих коефіцієнтів кореляцій, а саме, показники локусу контролю, емоційного відгукування та рівня домагань, представлені у табл. 3.1. Кореляції між показниками локусу контролю та соціально-психологічної адаптації надані у табл. 3.2.

Аналіз табл. 3.1, по-перше, дає інформацію про існування додатніх значимих зв'язків на рівні 1% між усіма показниками локусу контролю і показником цільового відхилення (РДЦв). Це свідчить про те, що саме інтернальність, як додатній полюс кожного показника локусу контролю, співвідноситься з рівнем домагань. Виняток виявляє лише показник схильності

до самозвинувачення, який з показником РДЦв, утворює від'ємний зв'язок. І цей результат є логічним.

Таблиця 3.1

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками локусу контролю, рівня домагань і емоційного відгукування (N=212)

№	Показники			
	Локус контролю	РДЦв	РДДм	Іемп
1	Ідос	317**	348**	174*
2	Іневд	344**	244**	
3	Ісім	350**	321**	
4	Інавч	234**	156*	
5	Іспіл	318**	218**	
6	Іздор	308**	208**	146*
7	Ісекс	291**	171*	173*
8	Івнс	421**	221**	
9	Імайб	314**	224**	
10	Ірозв	353**	173*	141*
11	ЗагІ	502**	332**	155*
12	Сзвн	-174*		343**

Примітка: Тут і в наступних таблицях система скорочень: інтернальність: а) Ідос - в сфері досягнень, Іневд - в сфері невдач, Ісім - в сфері сім'ї і стосунків з батьками, Інавч - в навчанні, Іспіл - в спілкуванні, Іздор - в галузі здоров'я і хвороб, Ісекс - в сексуальній сфері, Івнс - в сфері внутрішнього світу, Імайб - в галузі життєвої перспективи, Ірозв - в галузі розваг, ЗагІ - шкала загальної інтернальності, Сзвн - показник схильності до самозвинувачення; б) Іемп індекс емпатії (емоційне відгукування), в) показники рівня домагань: РДЦв - цільове відхилення, РДДм - рівень домагань.

Нагадаємо (див. розд. II), що даний показник обраховується шляхом вилучення показника інтернальності в галузі досягнень від показника інтернальності в галузі невдач. Оптимальним для даної шкали є нульове значення (бал). Чим далі цей показник від нуля в додатній бік, тим більше виражена схильність підлітка до того, щоб звинувачувати себе у всьому поганому, що з ним трапляється або може трапитися. У даному випадку від'ємний знак коефіцієнта кореляції свідчить про відсутність імовірності прояву самозвинувачення, тобто, свідчить про те, що при високому рівні домагань і інтернальності самозвинувачення не проявляється.

Тепер розглянемо зв'язки другого показника, а саме рівня домагань. Як бачимо, картина зв'язків майже повторюється, і це є логічним, тому, що кінцевий показник – рівень домагань – вираховувався на основі цільового відхилення за певною формулою [112].

I, нарешті, встановлено додатні зв'язки ($p < 0,05$) емоційного відгукування (емпатії) з такими показниками локусу контролю, як Ідос (інтернальність у сфері досягнень), Іздор (інтернальність в галузі здоров'я і хвороб), Ісекс (інтернальність в сексуальній сфері), Ірозв (інтернальність в галузі розваг), ЗаГІ (загальна інтернальність) та Сзвн (схильність до самозвинувачення) ($p < 0,01$). За нашими даними можна сказати, що емоційне відгукування більшою мірою пов'язане з інтернальністю, ніж з екстернальністю.

Тепер розглянемо табл. 3.2, в якій відображено кореляційні зв'язки між показниками локусу контролю та соціально-психологічної адаптації. Нагадаємо, що для діагностики показників внутрішньої соціально-психологічної адаптації, ми обрали методику К. Роджерса і Р. Даймонда [128]. На перший погляд, аналіз табл. 3.2. свідчить про перевагу від'ємних зв'язків між більшістю показників соціально-психологічної адаптації та локусу контролю (ЛК). Зокрема, встановлені від'ємні взаємозв'язки між показником Адап (есканізм, адаптивність) і такими показниками ЛК, як: Ісім (інтернальність у сфері сім'ї) на рівні 1%, та показниками Інавч (інтернальність у навчанні), Іспіл (інтернальність у спілкуванні), ЗаГІ (загальна інтернальність) на рівні 5%. Лише

з показником Ідос (інтернальності в сфері досягнень) показник Адап (ескапізм, адаптивність) виявив додатній зв'язок на рівні 1%.

Таблиця 3.2

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками локусу контролю і соціально-психологічної адаптації (N=212)

№	Показн. Локуса	Показники соціально-психологічної адаптації					
		Адап	ПрІн	ІАдп	Спр	ЕКмф.	Домн
1	Ідос	267**		-169*		170*	
2	Іневд			-187**	145*		-170*
3	Ісім	-254**		-257**			-153*
4	Інавч	-166*	167*	-163*			
5	Іспіл	-165*	154*				-174*
6	Івнс					193**	
7	Ірозв		145*				
8	ЗагІ	-161*		-185**			-190**
9	Сзвн				139*		

Примітка: 1) система скорочень – інтегральні показники соціально-психологічної адаптації: Адап – ескапізм, адаптивність, ПрІн – прийняття інших, ІАдп – внутрішній контроль, Спр – самоприйняття, ЕКмф - емоційний комфорт, Домн – прагнення до домінування.

Показник соціальної адаптації ПрІн (прийняття інших) додатно пов'язаний з інтернальністю у сфері навчання (Інавч), спілкування (Іспіл) та розваг (Ірозв). Показник ІАдп (внутрішній контроль) від'ємно пов'язаний із показниками Ідос (інтернальність у сфері досягнень), Інавч (інтернальність у навчаннях стосунках з вчителями) ($p < 0,05$) і Іневд (інтернальність у сфері невдач), Ісім (інтернальність у сфері сім'ї і стосунків з батьками), ЗагІ (загальна інтернальність) ($p < 0,01$). Що стосується інших показників, то встановлені такі взаємозв'язки: показник Спр (самоприйняття) додатно пов'язаний із

показниками Іневд (інтернальність у сфері невдач), і Сзвн (схильності до самозвинувачення) ($p < 0,05$); ЕКмф (емоційний комфорт) також додатно пов'язаний із показником Ідос (інтернальність у сфері досягнень), і додатно із Івнс (інтернальність у сфері внутрішнього світу); і, нарешті, показник Домн (прагнення до домінування) від'ємно пов'язаний із показником Іневд (інтернальність у сфері невдач), Ісім (інтернальність у сфері сім'ї і стосунків з батьками), Іспіл (інтернальність у спілкуванні та стосунках з однолітками) ($p < 0,05$), ЗагІ (загальна інтернальність) ($p < 0,01$).

Ці результати можуть свідчити про те, що соціально-психологічна адаптація може здійснюватися за участю і інтернальності (за рахунок самоприйняття, прийняття інших і емоційного комфорту) і екстернальності (за рахунок внутрішнього контролю, соціально-психологічної адаптації і прагнення до домінування).

Якщо звернутися до змісту методики соціально-психологічної адаптації, то загалом результати аналізу табл. 3.2 говорять про перевагу зовнішньої адаптованості особистості, яка пов'язана з успішністю в діяльності і спілкуванні і виражається у відповідності вибраних засобів соціальної поведінки, спілкування, вимогах і нормах конкретної групи, що забезпечує схвалення особистості групою, інтеграцію особистості і середовища [146, 201].

3.1.2. Результати факторного аналізу даних

Далі викладено результати факторного аналізу показників локусу контролю, емпатії, рівня домагань та соціально-психологічної адаптації. Факторний аналіз, на відміну від кореляційного аналізу, здійснює пошук сукупностей кореляцій і, деякою мірою, розкриває характер взаємозв'язків між певними групами показників. У табл. 3.3 наведено остаточний варіант – трьохфакторну модель, яка, певним чином, структурує психологічні властивості особистості, що вивчаються. Перевагами факторного виду аналізу є розгляд результатів в контексті єдності, субординації, взаємозалежності та взаємодоповнюваності. У даній роботі використовувався факторний аналіз з

подальшою ротацією (Extraction Method: Unweighted Least Squares, Principal Component Analysis and Rotation: Varimax with Kaiser Normalization).

Таблиця 3.3

Трьохфакторна модель індивідуально-психологічних властивостей особистості підлітків у просторі показників, що обрані для вивчення у співвідношенні з локалізацією контролю

№	<i>ФАКТОР I (монополярний)</i>			Вага
1	Загальна інтернальність (ЗагІ)			993
2	Інтернальність у сфері невдач (Іневд)			772
3	Інтернальність у сфері досягнень (Ідос)			722
4	Інтернальність у галузі здоров'я і хвороб (Іздор)			703
5	Інтернальність у сфері спілкування з однолітками (Іспіл)			680
6	Інтернальність в області розваг і захоплень (Ірозв)			647
7	Інтернальність у сфері сім'ї і стосунків з батьками (Ісім)			647
8	Інтернальність у сфері внутрішнього світу (Івнс)			618
9	Інтернальність у навчанні стосунках з вчителями (Інавч)			593
<i>ФАКТОР II (біполярний)</i>				
№	Додатній полюс	Вага	Від'ємний полюс	Вага
1	Індекс емпатії (Іемп)	957	Рівень домагань (РДДм)	- 453
2	Інтернальність у галузі життєвої перспективи (Імайб)	762	Інтернальність у сфері внутрішнього світу (Івнс)	- 295
3	Інтернальність у сексуальній сфері (Ісекс)	373	Цільове відхилення (РДЦв)	- 205
<i>ФАКТОР III (біполярний)</i>				
1	Адаптивність(Адап)	773	Інтернальність розваг (Ірозв)	- 316
2	Прийняття інших (ПрІн)	541	Інтернальність у сфері внутрішнього світу (Всвіт)	- 278
3	Самоприйняття (Спр)	459	Внутрішній контроль (ІАдп)	- 154
4	Емоц. комфортність (ЕКмф)	407		

Факторний аналіз здійснювався за допомогою комп'ютерної програми SPSS 13.0 for Windows. Після ротації матриці компонент серед отриманих факторних моделей була обрана трьохфакторна модель. Ця модель, на нашу думку, більшою мірою відповідає вимогам, що пред'являються до відбору факторних моделей. У даній таблиці представлені ті показники, що мають найбільшу факторну вагу. Звертає на себе увагу те, що перший фактор даної моделі є монополярним, тобто складається з одного додатного полюсу, а другий і третій – біполярними, що означає, що вони складаються з двох протилежних полюсів. Ці полюси характеризуються протилежним змістовним наповненням, яке представлено означеними показниками.

Перший фактор – монополярний, його можна назвати фактором «Загальної інтернальності», який має високу факторну вагу. Цей фактор об'єднав майже всі показники інтернальності, що діагностуються за допомогою оригінального тест-опитувальника і характеризується тим змістовним наповненням, яке міститься у даних показниках і, перш за все, почуттям підлітками своєї власної відповідальності за події у своєму житті.

Слід зазначити, що в розділі II, та в наших попередніх дослідженнях [50, 51] були експліковані та описані біполярні показники локусу контролю підлітків, на які був спрямований відповідний оригінальний тест-опитувальник. Нагадаємо, що *додатний полюс* (інтернальність) кожного показника характеризує високий рівень суб'єктивного контролю над будь-якими значимими ситуаціями. Підлітки з високим показником вважають, що більшість важливих подій в їхньому житті були результатом їхніх власних дій, що вони можуть ними керувати, отже, відчують свою власну відповідальність за ці події і за те, як складається життя загалом. Проте, *від'ємний полюс* (екстернальність) відповідає низькому рівню суб'єктивного контролю. Такі досліджувані не бачать зв'язку між власними діями і значимими для них подіями їхнього життя, не вважають себе здатними контролювати їхній розвиток і вважають, що більшість подій є результатом випадкового збігу обставин або дій інших людей.

Отже, **перший фактор** даної трьохфакторної моделі характеризується загалом високим рівнем суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями та ситуаціями; розвинутим почуттям суб'єктивного контролю відносно негативних подій та ситуацій, що проявляється у схильності звинувачувати самого себе в різноманітних невдачах, неприємностях та стражданнях; здатністю суттєво впливати на сімейну ситуацію та визначати власний особистісний розвиток в умовах сімейного виховання; здатністю контролювати ситуацію власної шкільної успішності та спілкування з вчителями; почуттям спроможності контролювати власні неформальні стосунки з іншими людьми; відчувати відповідальність за стан власного здоров'я та захворювання; відповідальністю за початок статевого життя, його перебіг та наслідки тощо.

Другий фактор є біполярним. Його можна назвати фактором «Емпатія – Рівень домагань», який характеризує емоційне відгукування, рівень емпатичних тенденцій, емоційної чутливості на хвилювання інших. Нагадаємо, що під терміном емпатія розуміється проникнення в переживання іншої людини, збагнення її емоційних станів. Тобто, емпатія у формі співчуття або переживання, чи то співрадість, чи то співсмуток, пов'язана з умінням людини «проникати» в чуттєвий світ інших. У різноманітних життєвих ситуаціях емоційна чутливість залежить від адекватності сприймання переживань людей і емоцій, а також від уявлення про причини, які їх викликали. Така чутливість стає спонукальною силою, спрямованою на допомогу іншим. У літературі є багато спроб визначити поняття «емпатія». Часто його пов'язують з проникливістю людини у ставленні до іншої в процесі буденного спілкування. *Додатний* полюс даного фактора об'єднує показники інтернальності в галузі життєвої перспективи (Імайб), інтернальності в сексуальній сфері (Ісекс). У цьому полюсі містяться властивості особистості, що свідчать про здатність досліджуваного відчувати відповідальність за своє майбутнє, за початок статевого життя, його перебіг тощо. *Від'ємний* (протилежний) полюс даного фактора складають показники рівня домагань (РДДм), цільове відхилення (РДЦв) та інтернальності в сфері внутрішнього світу (Івнс).

Третій фактор – також біполярний фактор «Соціальна адаптація-Інтернальність в галузі розваг». *Додатний* полюс цього фактора об'єднує показники соціально-психологічної адаптації (Адап), прийняття інших (ПрІн), самоприйняття (Спр) і емоційну комфортність (ЕКмф). Можна вважати, що даний фактор підтверджує дані кореляційного аналізу (що є логічним) про перевагу зовнішньої адаптованості учасників даного етапу дослідження. *Від'ємний* полюс цього фактора об'єднує інтернальність в області розваг (Ірозв) з показниками інтернальність у сфері внутрішнього світу (Всвіт). У цьому полюсі даного фактора містяться властивості особистості, що свідчать про здатність контролювати ситуацію у внутрішньому світі, вміння керувати власними емоціями та приписування відповідальності за зміст та узгодженість власних душевних та духовних переживань внутрішнім факторам, а не впливам інших людей, а також про схильність досліджуваного до свідомого контролю способів проведення дозвілля та відповідального вибору захоплень та розваг.

Отже, за допомогою кількісного аналізу даних (кореляційний і факторний) встановлені певні взаємозв'язки між показниками локалізації контролю, емоційним відгукуванням, рівнем домагань та соціально-психологічною адаптацією.

3.2. Взаємозв'язки показників локусу контролю і факторів особистості, самоставлення, акцентуацій характеру та типів сімейних стосунків

У попередніх розділах (розділи I і II) обґрунтовано коло цих рис особистості, які також, певною мірою, приймають участь у детермінації локусу контролю. У даному підрозділі розглянемо по чергово взаємозв'язки показників локалізації контролю з показниками самоставлення, акцентуаціями характеру, з факторною структурою особистості (за Р. Кеттеллом) та типами сімейних стосунків. Підґрунтям для вибору означених властивостей став аналіз літератури, який показав наявність зв'язків між деякими рисами особистості,

що входять у склад означених феноменів, які вивчаються у співвідношенні із локусом контролю і, певною мірою, приймають участь у його детермінації, та роль сімейного виховання у розвитку особистості підлітка [15, 63, 64, 72, 74, 119, 120, 121, 126, 127, 161 та ін.]. Розглянемо результати за означеним порядком.

3.2.1. Особливості зв'язків локусу контролю із самоствавленням

Нагадаємо, що для вивчення самоствавлення ми використали методіку В.В. Століна і С.Р. Пантілеєва [167], що спрямована на вивчення самокерівництва, самовпевненості, самоприйняття тощо, тобто, тих рис особистості, які за даними літератури, сприяють проявам інтернальності. У табл. 3.4 представлені кореляції між означеними показниками та показниками локусу контролю.

Таблиця 3.4

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками локусу контролю та самоствавлення (N = 243)

Л.К.	Показники самоствавлення									
	ШК.S	ШК.I	ШК.II	шк.1	шк.2	шк.3	шк.4	шк.5	шк.6	шк.7
Ідос					253**			206*		
Іневд	-381**	-284**		-221*						
Ісім			315**		179*	178*	234**			
Інавч				192*	269**		251**			
Іспіл	-175*	-239**								
Ісекс		-178*							-259**	
Імайб					258**			175*		
Ірозв						328**				-331**
ЗагІ					212*					-217*
Сзвн		-182*	-198*	-185*		-179*				

Примітка: Показники самоствавлення: узагальнені шкали: ШК. S – Інтегральний показник; ШК. I – самоповага; ШК. II – аутосимпатія; ШК. IV – самоінтерес. Диференційовані шкали: шк. 1 – самовпевненість; шк. 2 –

ставлення інших; шк. 3 – самоприйняття; шк. 4 – самокерівництво; шк. 5 – самозвинувачення; шк. 6 – самоінтерес; шк. 7 – саморозуміння.

Аналіз табл. 3.4 демонструє цікаві, в контексті наших завдань, результати: деякі показники самоствавлення і локалізації контролю на значимому рівні пов'язані додатно, деякі – від'ємно.

Так, *додатні зв'язки* виявлені між показниками: Ідос (інтернальність у сфері досягнень), з одного боку, і шк. 2 (ставлення інших) на 1% рівні та шк. 5 (самозвинувачення) на 5% рівні; Ісім (інтернальність у сфері сім'ї і стосунків з батьками) і ШК. II (аутосимпатія), шк. 4 (самокерівництво) на 1% рівні та шк. 2 (ставлення інших), шк. 3 (самоприйняття) на 5% рівні; Інавч (інтернальність у навчанні і стосунках з вчителями), з одного боку, і з іншого боку з показниками шк. 1 (самовпевненість) на 5% рівні, шк. 2 (ставлення інших), шк. 4 (самокерівництво) на 1% рівні відповідно; Імайб (Інтернальність у галузі життєвої перспективи) з показником шк. 2 ($p > 0,01$) і шк. 5 ($p \geq 0,05$).

Від'ємні зв'язки виявлені між показниками: Іневд (інтернальність у сфері невдач) і низкою показників сомаствавлення, зокрема, ШК. S (інтегральний показник), ШК. I (самоповага) на 1% рівні і шк. 1 (самовпевненість) на 5% рівні; Іспіл (інтернальність у спілкуванні та стосунках з однолітками) і узагальненими показниками самоствавлення, а саме, ШК. S – інтегральним показником ($p \geq 0,05$) і ШК. I – самоповагою ($p \geq 0,01$); Ісекс (інтернальність у сексуальній сфері) та ШК. I (самоповага) на рівні 5%, і шкалою 6 (самоінтерес) на рівні 1%; і, нарешті, показник схильності до самозвинувачення (Сзвн) виявляє від'ємні зв'язки ($p \geq 0,05$) із узагальненими шкалами – ШК. I (самоповага), ШК. II (аутосимпатія) та диференційованими шкалами – шк. 1 (самовпевненість) та шк. 3 (самоприйняття).

Крім означених зв'язків, такі показники локусу контролю, як Ірозв (інтернальність у галузі розваг і захоплень, дозвілля) і ЗагІ (загальна інтернальність) мають зв'язки із показниками самоствавлення різного знаку. Перший пов'язаний із шк. 3 (самоприйняття) додатно, а із шк. 7

(саморозуміння) від'ємно ($p \geq 0,01$); другий – додатно пов'язаний із шк. 2 (ставлення інших), та із шк. 7 (саморозуміння) від'ємно ($p \geq 0,05$).

Загалом, надані результати свідчать про те, що інтернальність у сфері досягнень, у сфері сім'ї і стосунків з батьками, у навчанні і стосунках з учителями, у галузі життєвої перспективи супроводжується позитивним самостваленням підлітків, а інтернальність у сфері невдач, у спілкуванні та стосунках з однолітками і у сексуальній сфері – негативним ставленням до себе, відсутністю самоповаги, впевненості в собі. Крім того, можна сказати, що самоінтерес і саморозуміння не супроводжують прояви інтернальності у сексуальній сфері та сфері розваг.

Окремо слід зазначити, що результати аналізу кореляцій свідчать також про те, що підлітки, схильні до самозвинувачення, не приймають себе, не почувають до себе симпатії, не поважають себе.

3.2.2. Зв'язки показників локусу контролю і акцентуацій характеру підлітків

За даними літературних джерел [45, 95 та ін.] опис більшості акцентуацій характеру містить в собі інформацію про відповідальність підлітків, про їх власну активність, про здатність до контролю за своїми емоціями та вчинками різного ступеня, про їх ставлення до захоплень, розваг, сексу, невдач та здобутків, тобто, про ті характеристики особистості, що несуть інформацію про окремі показники та прояви локусу контролю. Саме це стало для нас основою для пошуку взаємозв'язків показників локусу контролю і акцентуацій характеру підлітків.

Для вивчення акцентуацій характеру ми обрали тест-опитувальник Шмішека (H. Schmieschek). Нагадаємо, що в результаті використання даного опитувальника діагностуються наступні 10 типів акцентуації характеру: гіпертимний (Гіп), тривожний (Трв), дистимний (Дис), педантичний (Пед), збудливий (Збд), емотивний (Емт), застрягаючий (Заст), демонстративний (Дем), циклотимний (Цикл), екзальтований (Екз).

У табл. 3.5 представлені кореляції між показниками акцентуацій характеру і локусу контролю.

Таблиця 3.5

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками акцентуацій характеру та локусу контролю (N=243).

Л.К.	Акцентуації характеру								
	Гіп	Трв	Дис	Пед	Збд	Емт	Заст	Дем	Цикл
Ідос			-128*			166**			
Іневд						137*			174**
Ісім		-126*	-165*		-144*				
Інавч	-132*							-132*	
Іспіл	131*			134*		124*		-144*	124*
Іздор					-168**		-114*		
Ісекс		-134*		-130*					
Івнс									129*
Імайб	159*	-137*	-185**		-139				124*
Ірозв									160*
ЗагІ	128*		-143*						126*

Аналіз табл. 3.5., загалом, свідчить про правомірність наших припущень, що викладені у другому розділі, відносно взаємозв'язків між показниками акцентуацій характеру та локусу контролю.

Встановлена наявність певних взаємозв'язків між показників ЛК (локусу контролю) із більшістю акцентуацій характеру підлітків. Для спрощення опису табл. 3.5. нагадаємо, що показники локусу контролю є біполярними.

Це означає, що додатній знак коефіцієнту кореляції свідчить про зв'язок акцентуацій характеру саме з інтернальністю у певній галузі (додатній полюс), від'ємний – з екстернальністю (від'ємний полюс). Із цих позицій спробуємо описати отримані кореляційні взаємозв'язки.

Отже, можна констатувати, що пари показників, що вивчаються, пов'язані між собою наступним чином:

- гіпертимний (Гіп) тип акцентуації характеру пов'язаний із інтернальністю у спілкуванні (Іспіл), у сфері майбутнього (Імайб) та із загальною інтернальністю (ЗагІ), одночасно виявляє зв'язки із екстернальністю у галузі навчання та стосунків із вчителями (Інавч-);

- тривожний тип (Трв) групується лише із екстернальністю у сфері сім'ї і стосунків з батьками (Ісім), у сексуальній сфері (Ісекс) та у галузі життєвої перспективи і майбутнього (Імайб);

- дистимний (Дис) тип виявляє кореляційні зв'язки із екстернальністю у сфері досягнень (Ідос-), у сфері сім'ї і стосунків з батьками (Ісім-), у галузі життєвої перспективи і майбутнього (Імайб-) та із загальною інтернальністю (ЗагІ-);

- педантичний (Пед) тип пов'язаний із інтернальністю у сфері спілкування та із екстернальністю в сексуальній сфері (Ісекс-);

- емотивний (Емт) тип пов'язаний із інтернальністю в сфері досягнень (Ідос), невдач (Іневд), спілкування (Іспіл);

- збудливий (Збд) тип виявляє зв'язки із екстернальністю в сфері сім'ї і стосунків з батьками (Ісім-), в галузі здоров'я і хвороб (Іздор) та в сфері майбутнього;

- емотивний (Емт) тип пов'язаний із інтернальністю в сфері досягнень (Ідос), невдач (Іневд), спілкування (Іспіл);

- застрягаючий (Заст) тип демонструє наявність зв'язків із екстернальністю в галузі здоров'я і хвороб (Іздор-);

- демонстративний (Дем) тип від'ємно пов'язаний на значущому рівні із показником інтернальності в області навчання (Інавч) і спілкування (Іспіл);

- циклотимний (Цикл) тип переважно пов'язаний із інтернальністю в сфері невдач (Іневд), спілкування (Іспіл), внутрішнього світу (Івнс), в галузі життєвої перспективи і майбутнього (Імайб), розваг (Ірозв) та із загальною інтернальністю.

Взаємозв'язки, що проаналізовані у даній частині роботи, не вступають у протиріччя із описаннями психологічних портретів осіб з певним типом акцентуацій характеру [159].

3.2.3. Локус контролю і факторні характеристики особистості

З метою пошуку взаємозв'язків між показниками локусу контролю і факторними характеристиками особистості ми обрали дві відомі, надійні та валідні методики: опитувальник Г. Айзенка (підлітковий варіант), та суто підлітковий варіант 14-факторного опитувальника Р Кеттелла – HSPQ. Дані методики розрахована на контингент випробовуваних у віці від 12 до 17 років.

Підлітковий варіант опитувальника Г. Айзенка містить класифікацію типів особистостей, залежно від співвідношення результатів шкали нейротизму і шкали інтроверсії-екстраверсії.

На жаль, значимих коефіцієнтів кореляцій між означеними показниками не виявилось. Однак, цей результат лише свідчить про те, що такі явища як інтернальність не є тотожним інтроверсії, а екстернальність не слід плутати із екстраверсією.

У табл. 3.6. надані результати кореляційного аналізу між показниками локалізації контролю і факторами особистості (за Р. Кеттеллом). Загальна картина свідчить про перевагу від'ємних зв'язків між показниками, що вивчаються, тобто, або про більшу вираженість екстернальних тенденцій у співвідношенні із факторами особистості.

Конкретно це виявляється у наступному:

- інтернальність у сфері невдач співвідноситься ($p > 0,01$) із збудженістю (D+), залежність від групи (Q2-) і низьким самоконтролем (Q3 -);
- інтернальність у сфері сімейних стосунків пов'язана із конкретним мисленням (B-) на 5% рівні і врівноваженістю (D-) на рівні 1%;
- інтернальність у навчанні корелює із врівноваженістю (D-), боязкістю (H-), залежність від групи (Q2-) і низьким самоконтролем (Q3 -) як на 5%, так і на 1% рівнях. Крім того, встановлено, що

- інтернальність у галузі здоров'я (Іздор) демонструє зв'язки із показником «сила «Я» (С+) і покірністю (Е-):
- інтернальність у сфері сексу пов'язана ($p > 0,05$) із слабкістю «Я» (С-), покірністю (Е-), слабкістю «Зверх-Я» (G-), боязкістю (Н-) та підозрілістю (J+);
- інтернальність внутрішнього світу демонструє зв'язки із врівноваженістю (D-);
- інтернальність у сфері перспектив (Імайб) пов'язана із врівноваженістю (D-) та (Q2-) залежністю від групи;
- загальна інтернальність корелює ($p > 0,01$) із врівноваженістю (D-);
- показник локусу контролю схильності до самозвинувачення пов'язаний ($p > 0,01$) із схильністю до почуття провини (O+).

Таблиця 3.6

Значимі коефіцієнти кореляцій між факторами особистості та показниками локусу контролю (N=243)

14-PF	Показники локусу контролю								
	Іневд	Ісім	Інавч	Іздор	Ісекс	Івнс	Імайб	ЗагІ	Сзвн
В		-151*							
С				126*	-137*				
D	177**	-239**	-198**			-151*	-178**	-199**	
Е				-135*	-135*				
G					130*				
Н			-147*		-133*				
J					126*				
O									183**
Q2	-182**		-191**				-127*		
Q3	-176**		-156*						

Примітка: позначення біполярних факторів особистості за Р.Кеттеллом: А (афектотимія – сизотимія), В (абстрактне мислення - конкретне мислення), С

(сила «Я» - слабкість «Я»), D (збудженість – врівноваженість), E (домінантність – покiрність), F (безпечність – заклопотаність), G (сила «Зверх-Я» - слабкість «Зверх-Я»), H (смiливiсть – боязкiсть); I (м'якiсть – твердiсть), J (пiдозрiлiсть – довiрливiсть), O (схильнiсть до вiдчуття провини – самовпевненiсть), Q2 (самодостатнiсть – залежнiсть вiд групи), Q3 (високий – низький самоконтроль), Q4 (напруженiсть – розслабленiсть).

Загалом, можна констатувати, що аналіз табл. 3.6 виявляє деякі протиріччя у співвідношенні показників локусу контролю із факторами особистості Р. Кеттелла. Такі результати можна пояснити і особливостями підліткового віку, і ступенем домінування інтернальності або екстернальності, і особливостями методик та процедур дослідження.

Ми сподіваємось, що якісний аналіз даних, що буде здійснений нижче, надасть нам можливість більш чітко розкрити особливості факторної структури особистості підлітків інтерналів в порівнянні з екстерналами.

3.2.4. Співвідношення показників локусу контролю підлітків і характеристик сімейних стосунків

В табл. 3.7. надані кореляційні зв'язки між показниками локусу контролю підлітків і характеристик сімейних стосунків. Аналіз таблиці 3.7, перш за все, свідчить про наявність зв'язків різного знаку між показниками локусу контролю підлітків і характеристик сімейних стосунків, в основному, на рівні 5%. Розглянемо їх детальніше. Що стосується інтернальності у сфері невдач (Іневд), то виявляються від'ємні зв'язки із показниками У+ (поблажливість), Т- (недостатність вимог - обов'язків) і ВК (винесення конфлікту між подружжям в сферу виховання).

Можна стверджувати, що прагнення батьків до максимального і некритичного задоволення будь-яких потреб дитини (У+), поблажливість, недостатність вимог-обов'язків в навчанні і домашньому побуті (Т-), суперечливий тип виховання (ВК) призводять до поступового формування екстернальності у сфері невдач. Показник інтернальності у сфері сім'ї і

стосунків з батьками (Ісім) також від'ємно значуще на рівні 5% корелює із показниками Г (гіпопротекція) і С+ (надмірність санкцій).

Таблиця 3.7

Значимі кореляції показників локусу контролю та характеристик сімейних стосунків (за методикою «Батьків оцінюють діти» – БОД) (N=243).

БОД	Показники локусу контролю									
	Іневд	Ісім	Інавч	Іспіл	Іздор	Ісекс	Івнс	Імайб	Ірозв	ЗагІ
Г+					128*			-129*		
Г-		-153*								
У+	-141*					-134*				133*
У-			-171**							-133*
Т-	-214**									
З-					-124*	-144*	-149*		-136*	-134*
ВК	-151*									
С+		-123*	-144*					-131*	-145*	
С-							-128*			
НРЧ				152*	156*					
ПНК	-128*			136*				134*		

Примітка. Застосовано таке позначення: Г+ (гіперпротекція), Г- (гіпопротекція), У+ (поблажливість), У- (ігнорування потреб дитини), З- (недостатність вимог – заборон), С+ (надмірність санкцій), С- (мінімальність санкцій), ПДК (перевага у підлітку дитячих якостей), ВН (виховна невпевненість батька), ФУ (фобія втрати дитини), НРЧ (нерозвиненість батьківських почуттів), ВК (винесення конфлікту між подружжям в сферу виховання).

Надмірне реагування батьків навіть на незначні порушення поведінки дитини приводить до того, що дитина, щоб уникнути покарання, шукає різноманітні варіанти звинувачення когось або чогось тільки б не брати

відповідальність на себе. Така поведінка призводить до поступового формування екстернальності в області сімейних стосунків.

Показник Інавч (інтернальність у навчанні) від'ємно значуще корелює із показниками У- (ігнорування потреб дитини) і С+ (надмірність санкцій). Це свідчить про те, що *ігнорування потреб дитини* в емоційному контакті, спілкуванні з батьками та строгі покарання за незначні порушення поведінки, жорстоке поводження з дитиною не сприяє формуванню інтернальності у навчанні і стосунках з вчителями і приводить до екстернальності.

Показник Іспіл (інтернальність у спілкування та стосунках з однолітками) додатно ($p < 0,05$) пов'язаний із НРЧ (нерозвиненість батьківських почуттів) та ПНК (проекція на підлітка власних небажаних якостей батьків). Вочевидь емоційне відторгнення, жорстоке поводження, перекладання на дитину значної частини батьківських обов'язків («підвищена моральна відповідальність»), сприяють розвитку інтернальності у стосунках з однолітками.

Відносно інтернальності у галузі здоров'я і хвороб (Іздор) відмічаються додатні зв'язки із Г+ (гіперпротекція), НРЧ (нерозвиненість батьківських почуттів) і від'ємні із показником З- (недостатність вимог-заборон). Цей факт, на наш погляд, деякою мірою є протирічним. Показник локусу контролю Ісекс (інтернальність у сексуальній сфері) від'ємно значимо корелює із У+ (поблажливість), і показником З- (недостатність вимог-заборон). Це означає, що максимальне і некритичне задоволення будь-яких потреб дитини і небажання встановити певні рамки в поведінці дитини сприяють розвитку екстернальності в сексуальній сфері підлітка. Показник локусу контролю Івнс (інтернальність у сфері внутрішнього світу) від'ємно значимо корелює із З- (недостатність вимог – заборон) і з С- (мімальність санкцій). Ці зв'язки є логічними і зрозумілими тому, що вони свідчать про розвиток екстернальності в умовах вседозволеності, відсутності рамок в поведінці дитини (З-) та повної відсутності покарань, на які дитина заслуговує (С-). Показник Імайб від'ємно пов'язаний із Г+ (гіперпротекція), С+ (надмірність санкцій) і додатно із показником ПНК (проекція на дитину власних небажаних якостей) на 5% рівні. Такий результат

не можна трактувати однозначно. Вочевидь, і інтернальність, і екстернальність за таких умов розвиваються по-різному, в різних співвідношеннях. Показник локусу контролю Ірозв (інтернальність в галузі розваг і захоплень) від'ємно ($p < 0,05$) пов'язаний із характеристиками сімейного виховання З- (недостатність вимог-заборон) і С+ (надмірність санкцій). Цей факт свідчить проте, що в умовах відсутності певних рамок, заборон в поведінці дитини, з одного боку, та наявності строгих покарань за незначні порушення поведінки і жорстоке поводження з дитиною, з другого боку, підтримується екстернальність дитини у галузі розваг, захоплень і дозвілля. І, нарешті, показник ЗагІ (шкала загальної інтернальності) пов'язаний ($p < 0,05$) додатно із У+ (поблажливість), і від'ємно – із У (ігнорування потреб дитини) і З- (недостатність вимог – заборон). Це означає, що інтернальність підтримується позитивним ставленням до дитини і блокується при незадоволеності потреб в емоційному контакті, спілкуванні з батьками, незадоволеності духовних потреб і при небажаності батьків встановити будь – які рамки в поведінці дитини.

У завершені аналізу табл. 3.7 слід звернути увагу на те, що такі типи сімейного виховання, як надмірність вимог-заборон (З+) і надмірність санкцій (С+) більше за інших вносять свій внесок у формування екстернальності у таких сферах, як Ісім, Інавч, Іздор, Ісекс, Івнс, Імайб, Ірозв, ЗагІ. Отже, кореляційний аналіз дає інформацію про зв'язки локусу контролю з показниками тих властивостей особистості і типів сімейного виховання, які розглядаються у якості детермінант формування і розвитку інтернальності.

3.2.5. Групування показників психологічних властивостей, що досліджуються, методом факторного аналізу

В табл. 3.8 наведено остаточний варіант факторного аналізу (після ротації) – чотирифакторну модель, яка, певним чином, структурує такі психологічні властивості особистості, як локус контролю, самоставлення, акцентуації характеру, фактори особистості (за Кеттеллом), характеристики типів сімейного виховання.

Перше, що характеризує дану модель – це наявність у кожного фактора обох полюсів: додатного і від’ємного.

Таблиця 3.8

**Чотирифакторна модель індивідуально-психологічних властивостей
особистості підлітків**

Біполярні фактори							
I		II		III		IV	
<i>Додатний полюс</i>		<i>Додатний полюс</i>		<i>Додатний полюс</i>		<i>Додатний полюс</i>	
<i>Показн.</i>	<i>Вага</i>	<i>Показн.</i>	<i>Вага</i>	<i>Показн.</i>	<i>Вага</i>	<i>Показн.</i>	<i>Вага</i>
Пед	970	шк.1	865	Цикл	631	О	722
Імайб	794	ШК.S	798	Екз	557	ПДК	677
Іздор	763	ШК.III	778	вік	517	J	589
Ірозв	760	шк.2	702	I	492	C+	549
Іневд	648	шк.6	635	Емт	475	ПНК	521
Ісім	619	ШК.I	622	Трв	435	Г+	496
Інавч	613	ШК.II	595	шк.3	410	Q3	462
Івнс	613	ШК.IV	566	ЕксВ	408	ФУ	458
Ісекс	528	ВН	389	В	356	А	454
Ідос	519	шк.3	383	шк.5	336	НРЧ	445
Збд	435	НРЧ	312	Дис	331	ВН	367
Іспіл	310	ПНК	303	Т+	317	РРЧ	332
Дем	301	Н	293	стать	311	Нейр	311
Г+	286	Інавч	291	Ідос	165	З+	306
шк.2	287	Заст	277	Іневд	275	У+	278
А	274	шк.4	267	Заст	268	стать	250
С	229	Г-	237	ПНК	251	Т-	214
Е	212	Q2	227	Е	241	шк.5	202
В	186	З-	225	шк.2	235	Трв	177
	183	С-	220	D	192		

<i>від'ємний полюс</i>		<i>від'ємний полюс</i>		<i>від'ємний полюс</i>		<i>від'ємний полюс</i>	
Г-	-332	Дис	-394	С	-675	З-	-299
ПДК	-296	Трв	-361	У-	-465	Н-	-271
Т-	-251	Дем	-356	С+	-459	ЕксВ	-229
С+	-240	Нейр	-326	шк.7	-416	Q2	-213
шк.7	-218	Н	-319	G	-398	F	-182
Н-	-184	ФУ	-286	шк.4	-380	шк.7	-173
		Ісекс	-264	Т-	-359		
		шк.7	-263	Ісекс	-329		

Показники, що входять у кожний протилежний полюс, у даному поєднанні розкривають зміст кожного фактору, що дає нам можливість вивчити означені симптомокомплекси і передбачати вірогідність появи скритих рис при проявах тих, що входять разом із означеними рисами (показниками) до одного і того самого фактору особистості.

Отже, дана чотирифакторна модель містить такі біполярні фактори (полюси традиційно називаються показниками, що мають найбільшу факторну вагу):

Перший фактор, що є найбільш навантаженим, можна вважати за фактор «Педантичний тип акцентуації характеру – Гіпопротекція».

Додатній полюс даного фактору разом із показником Пед (педантичність) охоплює майже всі показники локалізації контролю підлітків – інтернальність у сфері майбутнього, здоров'я, розваг і захоплень, досягнень, невдач, сексу, інтернальність у навчанні і стосунках з вчителями, в сфері внутрішнього світу, в сфері сім'ї і стосунків з батьками, в спілкування та стосунках з однолітками. Вочевидь, зовнішні прояви цього типу акцентуації характеру, а саме, впорядкованість, схильність до порядку, обережність, любов до домінування, цілісність у побуті [95] властиві і інтернальності. Також у додатній полюс першого фактору увійшли такі показники, як Збд (збудливість), Дем

(демонстративність), додатні фактори особистості за Р. Кеттеллом – А+ (афектотимія), С+ (сила «Я»), Е+ (домінантність), В+ (абстрактне мислення).

Від'ємний полюс даного фактора, що названий нами за найбільш вагомими показниками – «Гіпопротекція» – об'єднує поряд із гіпопротекцією такі показники, як ПДК (перевага в підлітку дитячих якостей), Т- (недостатність вимог - обов'язків), С+ (надмірність санкцій), шк.7 (саморозуміння) і показник Н- (боязкість).

Другий фактор даної моделі – «Самовпевненість - Дистимія».

Додатній полюс даного фактора характеризується наявністю більшості показників самоствалення і таких показників, як ВН (виховна невпевненість батька), НРЧ (нерозвиненість батьківських почуттів), ПНК (проекція на підлітка власних небажаних якостей батьків), Н+ (сміливість), Інавч (інтернальність у навчанні і стосунках з учителями), Заст (застрягаючий тип), Г- (гіпопротекція), Q2+ (самодостатність), З- (недостатність вимог), С- (мінімальність санкцій).

Протилежний (від'ємний) полюс даного фактора характеризується, перш за все, таким показником, як дистимний тип акцентуації характеру. Відомо, що цей тип особистості за проявами є протилежним гіпертимному типу. Такі особи взагалі зосереджені на найтемніших, сумних аспектах життя. Це відображено в усьому: у поведінці, у сприйнятті життя, подій та інших людей. Зазвичай ці підлітки є мало активні [95]. І така характеристика підтверджується показниками, що поряд із дистимією включені у даний полюс другого фактору: Трв (тривожний тип), Дем (прояви демонстративності), Н- (боязкість) та наявність ФУ (фобія втрати дитину). Крім того, у даний полюс включений і показник нейротизму (за опитувальником Айзенка).

Третій фактор, який ми назвали «Циклотимія – Сила «Я», на додатному полюсі характеризується показниками Цикл (циклотимний тип), Екз (екзальтований тип), І (м'якість), Емт (емотивний тип), Трв (тривожний тип), шк. 3 (самоприйняття), ЕксВ (екстраверсія), В (абстрактне мислення), шк.5 (самозвинувачення), Дис (дистимний тип), Т+ (надмірність вимог – обов'язків),

Ідос (інтернальність у сфері досягнень, Іневд (інтернальність у навчанні і стосунках з вчителями), Заст (застрягаючий тип), ПНК (проекція на підлітка власних небажаних якостей батьків), Е (домінантність), шк. 2 (ставлення інших), D (збудженість). Фактично, додатній полюс цього фактору характеризує акцентуйовані риси характеру підлітків.

Від'ємний полюс даного фактора урівноважує додатній і відповідно характеризується наявністю таких показників, як С (сила «Я»), У- (ігнорування потреб дитини), С+ (надмірність санкцій), шк.7 (саморозуміння), G (сила «Зверх-Я»), шк.4 (самокерівництво), Т- (недостатність вимог - обов'язків), Ісекс (інтернальність в сексуальній сфері).

І, нарешті, **четвертий фактор** – «Схильність до почуття провини – Недостатність вимог – заборон» – на додатному полюсі характеризується комплексом показників О (схильність до почуття провини), ПДК (перевага в підлітка дитячих якостей), J (підозрілість), С+ (надмірність санкцій), ПНК (проекція на підлітка власних небажаних якостей), Г+ (гіперпротекція), Q3 (високий самоконтроль), ФУ (фобія втрати дитини), А (аффектотимія), НРЧ (нерозвиненість батьківських почуттів), Н – (боязкість), ВН (виховна невпевненість батька), РРЧ (розширення сфери батьківських почуттів), Нейр (нейротизм), З+ (надмірність вимог – заборон), У+ (поблажливість), стат, Т- (недостатність вимог - обов'язків), шк.5 (самозвинувачення), Трв (тривожний тип).

Від'ємний полюс, у свою чергу, характеризується комплексом, у який входять показники: З- (недостатність вимог – заборон), Н (сміливість), ЕксВ екстраверсія, Q2 (самодостатність), F (безпечність), шк.7 (саморозуміння).

Загалом, результати кількісного аналізу (кореляційного та факторного), що викладені у підрозділах 3.1 і 3.2 переконливо свідчать про таке:

1. Емпірично встановлено, що і показники локусу контролю, і властивості особистості, які співвідносяться із ними, не є ортогональними, а є взаємообумовленими між собою. Саме цей факт підтверджує наше вихідне

припущення щодо детермінації локусу контролю тими рисами особистості, які показали значимі взаємозв'язки із його показниками.

2. У нашій роботі, як вже було зазначено (див. розд. I), ми спираємось на системний детермінізм (залежність окремих компонентів системи від властивостей цілісної системи) [98] та на певні принципи системного підходу до вивчення проблеми детермінації, серед яких для даного випадку є і такі:

- будь-які психічні явища, їх формування та існування визначається різними типами детермінант;

- всі види детермінанти є тісно взаємопов'язаними між собою і утворюють систему, де конкретні склад і структура системи залежить від ситуації, що склалася, від людського життя; відносини між детермінантами не є стійкими: в деяких випадках одна з них виступає передумовою, в інших – причиною, чинником;

- зміни в детермінантах є логічною, природною, і є необхідною умовою для розвитку суб'єкта, його психіки, поведінки [158].

Отже, мова йде про взаємодетермінацію, з одного боку, розвиток певних властивостей особистості приводить до розвитку інтернальності або екстернальності. У такому випадку властивості особистості виступають в якості детермінант локусу контролю. З іншого боку – виникає зворотній процес – локус контролю детермінує, у певних обставинах, розвиток властивостей особистості підлітків, що пов'язані із його показниками.

3. Саме ці міркування та результати проведеного кількісного аналізу переконують нас у можливості подальшого вивчення простору обраних в роботі психологічних характеристик підлітків, які відрізняються між собою особливостями локусу контролю, тобто, підлітків-інтерналів і підлітків-екстерналів.

Для вирішення поставленого завдання ми використали якісний аналіз, а саме: метод «асів» і «профілів» [118, 156,159], результати якого представлені у наступних підрозділах.

3.3. Психологічні особливості підлітків інтерналів і екстерналів: порівняльна характеристика

У розділі 3.1 і 3.2 представлені результати кількісного (кореляційного і факторного) аналізу даних, які показали наявність ряду значимих взаємозв'язків між досліджуваними характеристиками, що підтверджує їхню порівнянність. Однак, отримані результати, як і взагалі кореляційний аналіз, не розкривають повною мірою характер встановлених взаємозв'язків, їх причинно-наслідкові зв'язки.

Цю задачу дозволяє вирішити якісний аналіз, заснований на принципово іншому угрупованні даних та на використанні специфічних процедур. За їх допомогою можна дослідити індивідуально-типологічні особливості особистості підлітків – представників груп, диференційованих за певною ознакою.

У даному підрозділі надаються результати якісного аналізу емпіричних даних за допомогою методу «асів» і «профілів». У даній роботі вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості підлітків, які мають певний тип локусу контролю (різний рівень розвитку загального показника) потребує попередніх дій, що спрямовані на пошук серед представників нашої групи означених осіб.

Отже, були сформовані групи підлітків з яскраво вираженими інтернальністю (перша група) і екстернальністю (друга група). Такі групи були сформовані серед підлітків 12-13 років і 15-16 років.

Більшість підлітків 11 та 14 років, які приймали участь у дослідженні, не виявили стійкого тяжіння до одного із полюсів континуума локусу контролю – або до інтернальності, або до екстернальності. Серед підлітків 11 і 14 років були виявлені лише поодинокі особи, які показали результати загального показника інтернальності, що досягає або високого (четвертий квартиль розподілу) або низького (перший квартиль розподілу значень) рівня. Значення їх загальних показників локусу контролю розташовані або у другому, або у

третьому квартилі розподілу, і тому груп досліджуваних серед підлітків 11 і 14 років, результати яких можна було б аналізувати за допомогою якісного аналізу, виявлено не було.

Підґрунтям для відбору таких досліджуваних були результати діагностики локусу контролю, які були тримані за допомогою оригінального, авторського тест-опитувальника [50, 51].

Відбір досліджуваних проводився за поширеним сьогодні в диференційній психології методом «асів» [93, 114, 115].

Суть цього методу полягає у виділені серед досліджуваних осіб, які мають або високі або низькі значення показників, що вивчаються (в нашому випадку показників локусу контролю). При цьому, максимальний прояв певного показника відповідає значенню, яке досягає 75 процентіля і вище, тобто, належить до четвертого квартиля розподілу, мінімальне – від нуля до 25 процентіля – перший квартиль розподілу значень. Слід наголосити, що перед тим, значення всіх показників локусу контролю досліджуваних всієї групи, яке було виражене в первинних балах, переводилися в процентілі. Це необхідно було для корекції розподілу значень показників, для наближення цього розподілу до нормального [6].

Отже, з основної групи досліджуваних були обрані підлітки з максимальним вираженням індексу локусу контролю, тобто, з максимальними значеннями його композитної оцінки (більше ніж 75 процентілей – четвертий квартиль розподілу – інтерналі), і з мінімальним вираженням локусу контролю (менше ніж 25 процентілей – перший квартиль розподілу – екстернали).

Аналіз психологічних особливостей осіб, які відрізняються між собою високим і низьким рівнем загального показника локусу контролю двох вікових категорій підлітків (12-13 і 15-16 років) представлений у наступних підрозділах. При цьому, враховуючи те, що емпіричне дослідження складалося із двох частин, де приймали участь дві підгрупи (N = 212; N = 243), процедуру пошуку «асів» ми здійснювали у кожній підгрупі окремо:

- у підрозділі 3.3.1 розглядаються особливості рівня домагань, емоційного відгукування та соціально-психологічної адаптації підлітків інтерналів і екстерналів (вихідна група $N = 212$, кількісний аналіз цих показників представлений у підрозділі 3.1);

- у підрозділі 3.3.2 розглядаються особливості самоставлення та факторна структура особистості (за Р. Кеттеллом) підлітків інтерналів і екстерналів (вихідна група $N = 243$, кількісний аналіз цих показників представлений у підрозділі 3.2);

- у підрозділі 3.3.3 розглядаються акцентуації характеру та типи сімейних стосунків підлітків інтерналів і екстерналів (вихідна група $N = 243$, кількісний аналіз цих показників представлений також у підрозділі 3.2);

Нагадаємо, що підґрунтям для вибору саме цих властивостей особистості став аналіз літератури, який показав, що означені риси особистості і сімейні стосунки, певною мірою, приймають участь у детермінації розвитку локусу контролю. Аналіз психологічних особливостей осіб, які відрізняються між собою високим і низьким рівнем загального показника локусу контролю (інтерналі та екстернали), здійснюється за допомогою методу «профілів», процедура якого і способи побудови будуть представлені нижче.

Отже, для надання стислої узагальнюючої інформації про зміст та логіку емпіричного дослідження в табл. 3.9 надано схему, що пояснює викладене вище.

В цій схемі представлено групи підлітків, які брали участь у дослідженні (вікові та кількісні характеристики вибірки), види статистичного аналізу, систему дослідницьких процедур, спрямованих на вивчення показників локусу контролю та спектру властивостей особистості, що супроводжують певні його прояви, а також етапи лонгитюдного дослідження локусу контролю підлітків 11-14 років, які були здійснені у вересні кожного року на протязі трьох 2009 – 2011 років.

Схема емпіричного дослідження локусу контролю підлітків

Складові дослідження	N	Вік	Вік						Методики
			11	12	13	14	15	16	
Стандартизація опитувальника	N = 214	11-16 років							Авторський «Опитувальник показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків» (ЛСК-П).
Блок А	N = 212	11-16 років	-	Інтерналі N = 10		-	Інтерналі N = 16		Авторський опитувальник (ЛСК-П); модифікований тест емпатичних тенденцій А. Мехрабіана і Н. Епштейна; моторна проба Шварцландера на вивчення рівня домагань; методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда.
Блок Б	N = 243	11-16 років	-	Інтерналі N = 16		-	Інтерналі N = 15		Авторський опитувальник (ЛСК-П); опитувальник самоставлення С. Р. Пантілеєва і В. В. Століна; тест-опитувальник Шмішека на визначення акцентуацій характеру підлітків; опитувальник Г. Айзенка; 14-ти факторний опитувальник Р. Кеттелла; опитувальник «Батьків оцінюють діти» (БОД) модифікація І. А. Фурманова і А. А. Аладїна.
Лонгитюд вересень кожного року.	n = 128	11-16 років	11 12 13	12 13 14	13 14 15	14 15 16	2009 рік 2010 рік 2011 рік		Авторський «Опитувальник показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків» (ЛСК-П).

3.3.1. Особливості рівня домагань, емоційного відгукування та соціальної адаптації підлітків – представників різних типів локалізації контролю

У даному параграфі роботи розглядаються усереднені профілі властивостей особистості, які мають важливе значення для розвитку локусу контролю підлітків, а значить, і для процесу соціальної адаптації і регуляції поведінки, а саме: профілі показників соціально-психологічної адаптації, профілі показників емоційного відгукування і рівня домагань.

Конкретно для вирішення завдання даного параграфу у відповідній підгрупі (N = 212) у віковій категорії 12-13 років було обрано 10 підлітків інтерналів із максимальним вираженням загального показника локусу контролю (більше ніж 75 процентілей – четвертий квартиль розподілу) і 14 осіб (екстерналів) із мінімальним вираженням локусу контролю (менше ніж 25 процентілей – перший квартиль розподілу). У віковій категорії 15-16 років було обрано 16 підлітків – інтерналів і 15 підлітків – екстерналів.

Слід особливо зазначити, що серед підлітків 11 років і 14 років не виявилось тих, хто за своїми результатами тяжіють або до полюсу інтернальності, або до полюсу екстернальності: значення їх загальних показників локусу контролю розташовані або у другому, або у третьому квартилі розподілу.

Розглянемо рівень домагань в означених групах. Рівень домагань – це досить стабільна індивідуальна якість людини, яка характеризує: по-перше, рівень складності завдань, що обираються, по-друге, вибір суб'єктом мети чергової дії, залежно від переживання успіху або невдачі у попередніх діях, по-третє, бажаний рівень. Рівень домагань є важливим структуроутворюючим компонентом особистості. За допомогою моторної проби Шварцландера визначається рівень і адекватність домагань. Рівень домагань пов'язаний з процесом цілепокладання і є ступенем локалізації мети в діапазоні труднощів. Адекватність домагань вказує на відповідність висунутої мети і можливостей людини. Неадекватність рівня домагань здатна привести до дезадаптивної

поведінки, до неефективності будь-якої діяльності, до труднощів у міжособистісних стосунках. Зниження рівня домагань, яке розвивається внаслідок дефіциту соціально значущого успіху, може викликати пониження мотивації, невпевненість і глобальну боязнь труднощів [122].

Можна припустити, що рівень домагань може бути пов'язаний із локусом контролю як чинником, так і наслідком розвитку інтернальності особистості підлітка. За методикою діагностується такий рівень домагань: нереально високий, високий, помірний, низький, нереально низький.

У табл. 3.10 представлені дані щодо усереднених значень рівня домагань підлітків – представників кожної із виділених груп.

Таблиця 3.10

Рівень домагань підлітків 12-13 років та 15-16 років

Віковий період	Тип групи	Рівень домагань
12-13 років	Інтерналі	Високий нереалістичний
	Екстернали	Високий нереалістичний
15-16 років	Інтерналі	Помірний
	Екстернали	Високий

Отже, підліткам 12-13 років і інтерналам, і екстерналам більшою мірою властивий високий нереалістичний рівень домагань. Це супроводжується фруструванням, вимогливістю до оточуючих, екстрапунітивністю. Особи з таким рівнем домагань почувають труднощі в реалізації власних життєвих планів. Такий результат, по-перше, свідчить майже про відсутність відмінностей за даною властивістю особистості, по-друге, про незрілість даної властивості особистості, що потребує врахування даних результатів при корекції рівня домагань і локусу контролю.

Нагадаємо, що результати кореляційного аналізу показують наявність додатніх зв'язків показників локусу контролю із рівнем домагань, що свідчить про те, що збільшення інтернальності супроводжується збільшенням показників цільового відхилення і, відповідно, рівня домагань, що підтверджується результатами, отриманими на групі осіб 15-16 років.

Так, групі інтерналів 15-16 років властивий помірний рівень домагань, характерний для осіб впевнених у собі, товариських, які не шукають самоствердження, налаштованих на успіх, які розраховують свої сили і співвідносять свої зусилля з цінністю досягнутого.

Групі екстерналів 15-16 років властивий високий реалістичний рівень домагань. Це свідчить про те, що ці підлітки переконані в цінності своїх дій, прагнуть до самоствердження з відповідальністю, з корекцією невдач за рахунок власних зусиль, з наявністю стійких життєвих планів.

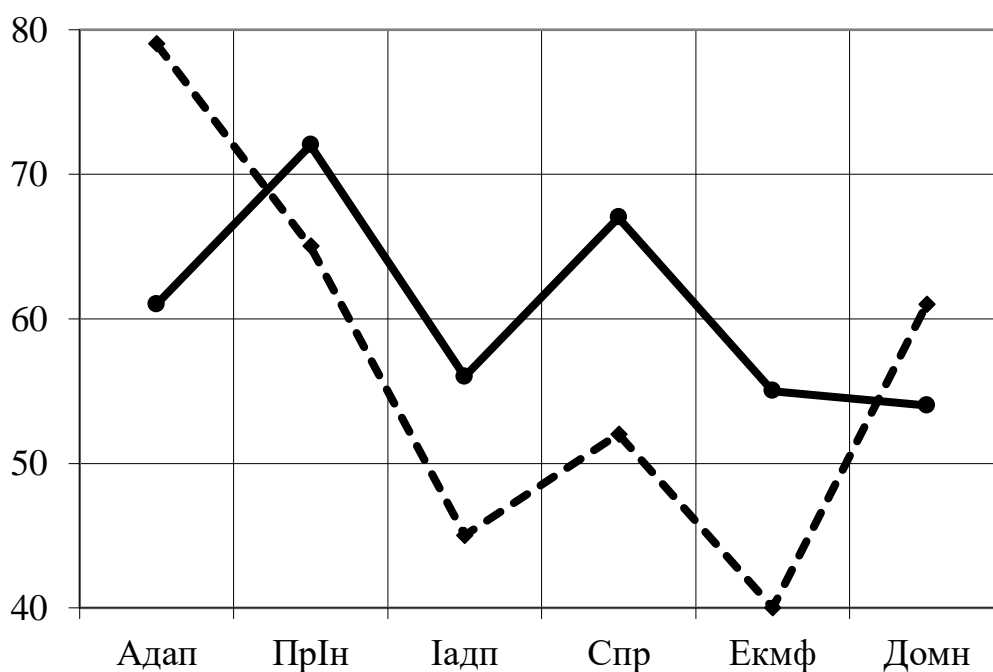
Особливості емоційного відгукування підлітків, які відрізняються за віком та специфікою локусу контролю. Як вже було зазначено у розділі II, для діагностики у підлітків емоційного відгукування (емпатії) ми застосовували модифікований тест-опитувальник емпатичних тенденцій, розроблений А. Мехрабіеном і Н. Епштейном [122] та проводили його в груповому варіанті.

Ми очікували, що схильність до інтернальності більшою мірою має супроводжуватися емпатичними тенденціями (адже результати кореляційного аналізу свідчать саме про це), проте, вивчення емпатії у представників виділених груп підлітків розкриває зовсім інший факт: групи *екстерналів* різного віку, в порівнянні із інтерналами, виявляють більшу емпатію до інших людей – у них діагностований *високий рівень емпатії*.

На наш погляд, це можна пояснити тим, що орієнтація на інших людей потребує від екстерналів певних здібностей в їхній оцінці, в розумінні їхніх станів, емоцій, думок, почуттів, адже від цих людей, певною мірою, залежить успішність спілкування, задоволення певних потреб для досягнення цілей підлітків. Тобто, підлітки екстернали мають бути більш чутливі до переживань інших людей.

А тепер розглянемо профіль показників соціальної адаптації підлітків, які відрізняються між собою за віком і специфікою інтернальності. Слід зауважити, що значення показників соціальної адаптації підлітків надані в «сирих» балах, тому усереднені профілі показників означеної властивості особистості груп досліджуваних (з високим і низьким рівнем загального показника

інтернальності різного віку), представляють собою відхилення усередненого (середньоарифметичного кожної групи) значення кожного показника від середнього ряду всієї підгрупи. Отже, профілі показників соціальної адаптації двох груп досліджуваних 12-13 років – з високим і низьким рівнем загального показника інтернальності представлені на рис. 3.1. На графіку зображені усереднені профілі показників соціальної адаптації груп досліджуваних підлітків з високим і низьким рівнем інтернальності 12-13 років.

—	Інтерн	61	72	56	67	55	54
- -	Екстерн	79	65	45	52	40	61

Рис. 3.1. Профілі показників соціальної адаптації груп підлітків 12-13 років з максимальною та мінімальною вираженістю загального показника локусу контролю.

Примітка. Тут і в наступному рисунку позначення: Адап – соціально-психологічна адаптація; ПрІн – прийняття інших; Іадп – інтернальність (внутрішній контроль); Спр – самоприйняття; Екмф – емоційний комфорт; Домн – прагнення до домінування.

Нагадаємо, що значення кожного показника на профілі є відхиленнями середньоарифметичних значень показників від середньої лінії ряду всієї групи.

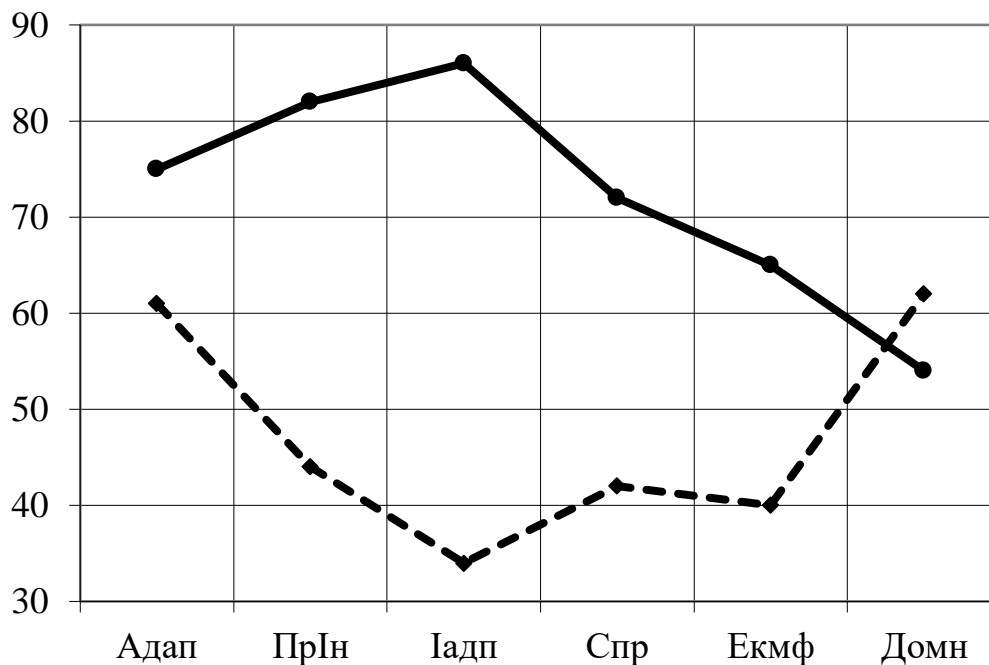
Середня лінія ряду проведена через крапку, яка дорівнює 50 балам (максимальний бал дорівнює 100). Відхилення від середньої лінії ряду у бік збільшення значень свідчить про тенденцію до додатного полюсу, у бік зменшення – до від'ємного полюсу.

При аналізі профілів, по-перше, візуально спостерігається невеликий розрив між профілями соціальної адаптації груп підлітків інтерналів в порівнянні із екстерналами, t-критерій Ст'юдента теж підтвердив наявність не значних відмінностей між означеними групами. Проте, слід звернути увагу на те, що за показниками Адап (соціально-психологічна адаптація) і Домн (прагнення до домінування) екстернали показують більші значення у порівнянні із групою інтерналів. Цікавим є також те, що і інтернали і екстернали мають порівняно низькі значення показників ІАдп – інтернальність (внутрішній контроль) і ЕКмф – емоційний комфорт. Це можна пояснити психологічними особливостями, що властиві підліткам даного віку.

Загалом, отримані результати свідчать про те, що відмінності між підлітками інтерналами і екстерналами у віці 12-13 років, які виявляються в особливостях проявів соціальної адаптації, виражені слабо (майже відсутні).

На рис. 3.2. представлені профілі показників соціальної адаптації двох груп досліджуваних 15-16 років – з високим і низьким рівнями загального показника інтернальності. У даному випадку профілі більшою мірою відрізняються між собою: профіль інтерналів розташований над середньою лінією розподілу (50 %), профіль екстерналів – переважно під нею. Конкретно, значимі розбіжності і візуально, і за t - критерієм Ст'юдента виявлені за показниками: ПрІн (прийняття інших), ІАдп (інтернальність, внутрішній контроль) і ЕКмф (емоційний комфорт), причому, у групі інтерналів значення цих показників вищі. Цей факт свідчить про те, що інтернали почувають себе більш адаптованими. Це виявляється в успішності спілкування з однолітками, у виборі порівняно адекватних засобів соціальної поведінки, що відповідають вимогам і нормам конкретної групи та забезпечує інтеграцію особистості і середовища. Суб'єктивно такі підлітки почувають самоутотожнення. Такий стан

внутрішньої адаптованості, за К. Роджерсом, виявляється у почутті внутрішньої духовної гармонії, в самосхваленні і самоповазі, в схваленні інших людей, внутрішній впевненості і усвідомленні своєї відповідальності [201].

—	Інтерн	75	82	86	72	65	68
- -	Екстерн	61	44	34	42	40	62

Рис. 3.2. Профілі показників соціальної адаптації груп підлітків 15-16 років з максимальною та мінімальною враженістю загального показника локусу контролю.

Що стосується групи екстерналів, то, незважаючи на те, що ці підлітки вважають себе адаптованими (середнє значення показника Адап – соціально-психологічна адаптивність всієї групи розташоване у додатному полюсі, тобто над середньої лінії ряду), вони виявляють низькі значення показників ПрІн (не дуже приймають інших людей), Іадп (низький внутрішній контроль), Спр (не приймають себе), що власне приводить і до емоційного дискомфорту (низькі значення показника ЕКмф).

Загалом, можна стверджувати, що соціально-психологічна адаптація групи підлітків 15-16 років більшою мірою властива інтерналам, в порівнянні з екстерналами.

3.3.2. Факторні профілі особистості та специфіка самоставлення підлітків, які відрізняються за типом локалізації контролю

Факторні профілі особистості підлітків інтерналів і екстерналів. Аналогічно описаної вище процедури (метод «асів») для вирішення завдань даного і наступного параграфу у відповідній підгрупі (N = 243), і у віковій категорії 12-13 років було обрано 16 підлітків інтерналів із максимальним вираженням загального показника локусу контролю (більше ніж 75 процентілей), і 24 осіб екстерналів із мінімальним вираженням локусу контролю (менше ніж 25 процентілей). У віковій категорії 15-16 років було обрано відповідно 15 підлітків – інтерналів і 18 підлітків – екстерналів.

Аналіз профілів факторів особистості (Р. Кеттелл) груп підлітків з високим та низьким рівнем локусу контролю. 14-факторний опитувальник Р. Кеттелла (HSPQ) дає змогу вивчити широкий спектр властивостей особистості і порівняти означені профілі екстерналів та інтерналів.

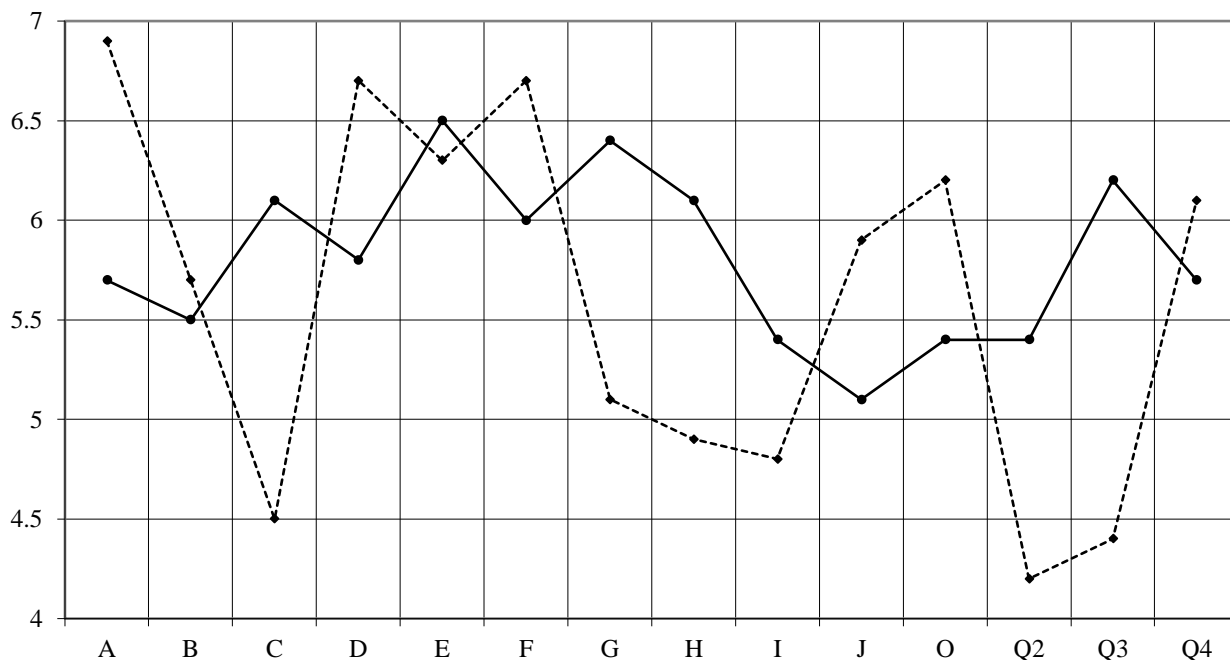
На рисунку 3.3 і 3.4 представлені профілі особистісних факторів груп осіб з максимальною та мінімальною враженістю загального показника локусу контролю двох вікових періодів, відповідно 12-13 і 15-16 років.

На осі X розміщені фактори особистості за Р.Кеттеллом (за результатами підліткової версії опитувальника), на осі Y – їх значення, що представлені в стенах. Середня лінія ряду проходить через позицію 5.5 стенив. Значення кожного показника в профілях являють собою середню арифметичну оцінку відповідного показника усіх представників кожної групи досліджуваних, які розглядаються. Значення показників, що розташовані вище середньої лінії ряду характеризують додатній полюс, значення, що розташовані під середньою лінією ряду характеризують від'ємний полюс.

На обох рисунках для характеристики профілів використовуються такі позначення: А (афектотимія – сизотимія); В (абстрактне мислення - конкретне мислення); С (сила «Я» - слабкість «Я»); D (збудженість - врівноваженість); E (домінантність - покірність); F (безпечність - заклопотаність); G (сила «Зверх-Я» - слабкість «Зверх-Я»); H (сміливість - боязкість); I (м'якість – твердість); J

(підозрілість – довірливість); О (схильність до почуття провини – самовпевненість); Q2 (самодостатність – залежність від групи); Q3 (високий – низький самоконтроль); Q4 (напруженість - розслабленість).

Стени

5,7	5,5	6,1	5,8	6,5	6,0	6,4	6,1	5,4	5,1	5,4	5,4	6,2	5,7
6,9	5,7	4,5	6,7	6,3	6,7	5,1	4,9	4,8	5,9	6,2	4,2	4,4	6,1

Рис. 3.3. Профіль показників особистісних факторів за методикою Р. Кеттелла у групах осіб 12-13 років, схильних до інтернальності (максимальна вираженість загального показника локусу контролю) і осіб, схильних до екстернальності (мінімальна вираженість загального показника локусу контролю). Примітка: тут і далі позначення: — група інтерналів, n = 16; - - - - група екстерналів, n = 24.

Аналіз профілів на кожному рисунку будемо проводити в два етапи. На першому етапі розглянемо профілі кожної групи окремо, на другому здійсимо порівняння даних профілів.

При розгляді емпіричних даних підлітків 12-13 років (рис. 3.3), перш за все, звертає на себе увагу те, що значення всіх факторів обох профілів розташовані у другому та третьому квартилях розподілу, що свідчить про неявну вираженість показників, що містяться у полюсах кожного фактора

особистості, що діагностовані. Для більш точного аналізу розглянемо домінуючі показники, тобто полюси певних факторів Р.Кеттелла. Якщо їх ранжувати не за абсолютним значенням показників, а за ступенем відхилення від середньої лінії ряду, то у *групі інтерналів* серед домінуючих факторів можна виділити фактори E+ (домінантність), G+ (сила «Зверх-Я»), Q3+ (високий самоконтроль). У *групі екстерналів*, відповідно, можна виділити Q2- (залежність від групи); Q3- (низький самоконтроль); C- (слабкість «Я»). Саме порівняно більша вираженість даних факторів у кожному профілі дозволяє скласти психологічну характеристику кожної групи: інтерналів та екстерналів 12-13 років.

Отже, *інтернали* даного вікового періоду (12-13 років) схильні до самостійності, незалежності, наполегливості. Деякою мірою характеризуються упертістю, їм властива напористість, норовливість, іноді конфліктність, агресивність, схильність до авторитарної поведінки, прагнення влади, бунтарство. Також, такі особистості відмовляються від визнання зовнішньої влади і у своїй поведінці випробовують потребу в автономії (E+). Оцінки за цим фактором з віком змінюються і залежать від статі досліджуваного.

Характеристика додатного полюсу C+ дає можливість вважати даних підлітків-інтерналів емоційно стійкими, витриманими, деякою мірою емоційно спокійними, стійкими в інтересах, працездатними. Проте, такі особистості можуть бути ригідним, орієнтованими на реальність. В літературі є інформація, що людям з високою і середньою, як у нашому випадку, оцінкою за фактором C+ властиві і вищі моральні якості [108]. На наш погляд, цей фактор більшою мірою характеризує емоційні, а не моральні якості, тому ми утримуємося від оцінки саме моральних якостей підлітків з різним типом локусу контролю.

Оцінки за фактором Q3+ свідчать про цілеспрямованість, достатню волю, уміння контролювати свої емоції і поведінку. Людина з високими оцінками за цим фактором має соціально схвалювані характеристики: високий самоконтроль, наполегливість, свідомість, схильність до дотримання етикету. Якщо врахувати, що ця група показала середні (третій квартиль розподілу), а не

високі оцінки, можна вважати, що цим підліткам все ж властива схильність до внутрішнього контролю поведінки, інтегрованість особистості, до розвитку вольових характеристик особистості. Саме тому інтернали здатні мобілізувати себе на досягнення поставленої мети всупереч внутрішнього опору і зовнішніх перешкод, можуть діяти продумано, наполегливо, вони закінчують розпочаті справи, чітко уявляють порядок виконуваних справ, планують час. Можна сподіватися, що в критичних ситуаціях такі особи будуть зберігати самовладання, виявляти здатність до регуляції зовнішніх проявів емоцій (Q3+).

Що стосується групи *екстерналів*, які показали, порівняно із іншими факторами, більшу вираженість таких факторів, як Q2- (залежність від групи), Q3- (низький самоконтроль) і С- (слабкість «Я»), то їх можна охарактеризувати таким чином. Перш за все, у підлітків – представників даної групи спостерігається схильність до певної залежності від думки і вимог групи, прагнення працювати і ухвалювати рішення разом з іншими людьми, низька самостійність, орієнтація на соціальне схвалення. Для таких підлітків дуже важливим є схвалення певної соціальної групи (Q2-).

Якщо врахувати, що ці підлітки вважають, що їм властива низька дисциплінованість (Q3-), потурання своїм бажанням, залежність від власних настроїв, невміння контролювати свої емоції і поведінку, слабку волю і поганий самоконтроль, то їхня діяльність (спілкування, навчання тощо) є нерегульованою і імпульсною. Можна сказати, що цей фактор є одним з найбільш важливих для прогнозу їхньої успішності діяльності.

Загальну картину завершує фактор С-. Його рівень свідчить про емоційну нестійкість представників даної групи, імпульсивність підлітка, який знаходиться під впливом почуттів, мінливий в настроях, легко піддається тривозі, нестійкий в інтересах, схильний до фрустрації, дратівливості, стомлюваності. Порівняння двох профілів між собою не дає чіткої протилежної картини, крім фактору Q3, який різними полюсами увійшов у структуру профілів, що оцінюються.

Тепер розглянемо емпіричні дані підлітків 15-16 років, що представлені

на рис. 3.4.

У групі *інтерналів* серед домінуючих факторів виділяються фактори О- (самовпевненість), С+ (сила «Я»), Q2+ (самодостатність), G (сила «Зверх-Я»), а у групі *екстерналів* – Q2- (залежність від групи), Е- (покірність), А+ (афектотимія) і І (м'якість).

Отже, *інтернали* даного вікового періоду (15-16 років) схильні до безпечності, безтурботності. Їм властива самовпевненість, життєрадісність, упевненість в собі і в своїх силах, хоробрість, холонокровність, спокій, відсутність розкаяння і почуття провини. Низькі оцінки за цим фактором, які діагностовані у представників групи інтерналів (О-), характеризують тих людей, які можуть долати свої невдачі, на відміну від тих, хто переживає невдачі як внутрішній конфлікт О+. Така характеристика підкріплюється фактором С+, що також домінує у профілі даної групи. Цих підлітків відрізняє емоційна стійкість, витриманість, навіть емоційна зрілість. Такий підліток спокійний, стійкий в інтересах, працездатний, може бути ригідним, орієнтований на реальність. Даний фактор направлений на вимірювання емоційної стабільності і, за даними І. П. Павлова, він у великій мірі співвідноситься з поняттями слабкої і сильної нервової системи. Психологічний портрет інтерналів 15-16 років доповнюють фактори Q2+ і G+. Таким підліткам властива незалежність (Q2+), орієнтація на власні рішення, самостійність, винахідливість, прагнення мати власну думку, сумлінність (G+), відповідальність, стабільність, врівноваженість, наполегливість.

Розвиненим почуттям відповідальності, усвідомленим дотриманням загальноприйнятих моральних правил і норм, наполегливістю в досягненні мети, цей фактор нагадує фактор С, особливо в тому, що стосується ролі саморегуляції поведінки і ставлення до інших людей. Високі оцінки часто можуть характеризувати не тільки виражені вольові риси особистості, але і схильність до співпраці і конформізму.

Групі *екстерналів*, на відміну від інтерналів, властива залежність від думки і вимог групи (Q2-), погодження з громадською думкою, прагнення

працювати і ухвалювати рішення разом з іншими людьми, низька самостійність, орієнтація на соціальне схвалення.

Ці підлітки виявляють м'якість (E-), поступливість, тактовність, люб'язність, залежність від думки інших, покірливість, послужливість, шанобливість, сором'язливість, готовність брати провину на себе, скромність, експресивність, схильність легко виходити з рівноваги.

Підлітки виявляють товариськість (A+), відвертість, природність, невимушеність, готовність до співпраці, пристосованість, увагу до людей, готовність до спільної роботи, активність в усуненні конфліктів в групі, готовність йти на компроміс. Часто підлітки-екстернали демонструють легкість у встановленні безпосередніх, міжособистісних контактів. Слід зазначити, що полюс фактора A+ іменується *affectothymia*, і він характеризує інтенсивний вираз афектів (почуттів).

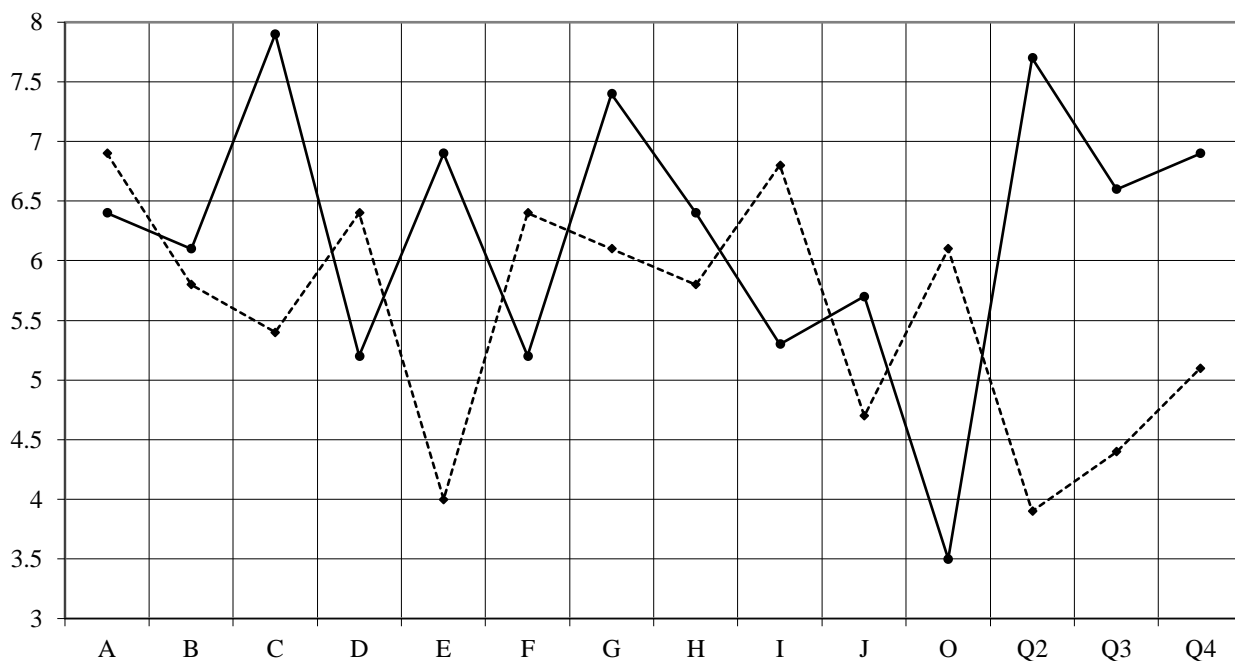
Найбільш яскравою особливістю аффеکتотимії є добродушність, веселість, інтерес до людей, емоційна сприйнятливість. Особи з полюсом A+ віддають перевагу спілкуванню з людьми, люблять соціальне схвалення, йти в ногу з часом, схильні до емпатії, співчуття, співпереживання і розуміння інших людей. Саме ці данні підтверджують результати наших досліджень стосовно особливостей емоційного відгукування (див. підрозділ 3.3.1).

У літературі вказується, що результати за цим фактором у жінок вищі, ніж у чоловіків, при цьому вони залежать від оточуючих умов і культурного рівня [108]. Це важливий для нас висновок: за нашими емпіричними результатами інтернальність від'ємно пов'язана саме із жіночою статтю, тобто, жінкам більше, ніж чоловікам властива екстернальність.

Р. Кеттелл визначав цю рису особистості як «запрограмовану емоційну чутливість», підкреслюючи тим самим прерогативу генетичного походження цієї властивості. Слід також зазначити, що на думку Р. Кеттелла, чоловіки, які мають високі результати за цим показником, найчастіше належать до художнього типу особистості і, загалом, цей фактор визначає ступінь емоційної витонченості особистості [200].

Загалом, може скластися враження, що інтернали є більш соціально схвалюваними ніж екстернали [180]. У зв'язку з цим ми хочемо зауважити, що мова йде не про значущість підлітків, які належать до різних груп, а про їхні ті психологічні особливості, які можуть або заважати, або допомагати адаптивним функціям їхньої психіки.

Стени

6,4	6,1	7,9	5,2	6,9	5,2	7,4	6,3	5,3	5,7	3,4	7,6	6,6	5,5
7,8	6,5	5,4	6,1	4,0	6,4	6,1	5,3	6,8	4,7	6,2	3,9	4,5	6,8

Рис. 3.4. Профіль показників особистісних факторів за методикою

Р. Кеттелла у групах осіб 15-16 років, схильних до інтернальності (максимальна вираженість загального показника локусу контролю) і осіб, схильних до екстернальності (мінімальна вираженість загального показника локусу контролю). Примітка: позначення: — група інтерналів, n = 15; група екстерналів, n = 18.

Взагалі, якщо порівнювати підлітків 15-16 років з підлітками 12-13 років, то можна сказати, що профілі підлітків 15-16 років стають більш рельєфними, з віком у всіх підлітків збільшується рівень фактору С+ (сила «Я»), G+ (сила «Зверх-Я») і збільшується врівноваженість D- (врівноваженість), що свідчить про тенденції до зрілості особистості.

Специфіка самоствавлення підлітків інтерналів і екстерналів.

Нагадаємо, що ставлення людини до себе впливає на прояв її соціальної активності, обумовлює її адекватність і диференційованість. Існує велика кількість досліджень, в яких встановлено тісний зв'язок між ставленням особистості до себе, як до суб'єкта життєвих відносин, та поведінкою. Відзначається, що висока самоповага особи виступає умовою її максимальної активності, продуктивності в діяльності, реалізації творчого потенціалу, впливає на свободу вираження почуття, рівень саморозкриття в спілкуванні. Стійке позитивне самоствавлення слугує основою віри людини в свої можливості, самостійність, енергійність, пов'язані з її готовністю до ризику, і обумовлюють оптимізм, відносно очікування успішності своїх дій у ситуації невизначеності [157, 159]. Люди з позитивним самоствавленням більшою мірою схильні дотримуватися моральних норм, прагнуть зберігати позитивне самоствавлення.

Негативне самоствавлення, на відміну від позитивного, є джерелом труднощів у спілкуванні, упередженості, оскільки людина з таким ставленням до себе впевнена в поганому ставленні до неї інших людей. Проблема цінності свого «Я» майже повністю поглинає увагу підлітка, у зв'язку з чим рівень його активності надмірно підвищується і ускладнює вибір адекватного способу взаємодії, його поведінка стає ригідною, агресивною і пов'язана з неадаптивними, асоціальними формами поведінки.

Загалом, аналіз літератури, здійснений у першому розділі вказує на те, що самоствавлення і локус контролю можуть виявляти взаємну детермінацію у відношенні до специфіки проявів означених явищ.

Отже, дані про зв'язок локусу контролю і самоствавлення, що отримані в ході теоретичного аналізу проблеми, а також проведеного нами кореляційного аналізу, дозволяють припустити, що індивідуально-типологічні особливості локусу контролю можуть виявлятися в специфіці ціннісного ставлення до себе. Для перевірки цього припущення розглянемо профілі самоствавлення підлітків з різним типом локусу контролю, який проводиться на тих самих групах: віковий

діапазон 12-13 років: група підлітків-інтерналів, $n = 16$ і група підлітків-екстерналів, $n = 24$ (див. рис. 3.5); віковий діапазон 15-16 років: група підлітків-інтерналів, $n = 15$ і група підлітків-екстерналів, $n = 18$ (див. рис. 3.6).

Профілі шкал самоствавлення представлені такими показниками: глобальне самоствавлення, самоповага, аутосимпатія, очікуване ставлення інших, самоінтерес, самовпевненість, ставлення інших, самоприйняття, самокерівництво, самозвинувачення, самоінтерес, саморозуміння. Зведені профілі відображають специфіку самоствавлення в групах досліджуваних, які відрізняються значеннями локусу контролю. Значення показників (шкал), що відзначені на графіку, представляють собою середнє арифметичне значень конкретного показника, що отримані усіма представниками досліджуваних груп. На осі ОХ відкладено показники (шкали) самоствавлення, на осі ОУ – стени. Середня лінія проходить через точку 5,5 стенив. Значення показників самоствавлення, що знаходяться в площині вище середньої лінії ряду, свідчать про достатню вираженість того чи іншого показника. Вище позиції 7,5 стени розташовуються значення, що характеризують високу ступінь вираженості розглянутих показників. Значення нижче середньої лінії ряду свідчать про слабку вираженість або про не вираженість (нижче 2,5 стени) відповідних шкал самоствавлення в профілі.

Аналіз отриманих профілів показав, що особливості самоствавлення виявляються як у своєрідному поєднанні показників у кожній групі досліджуваних, так і в рівнях, яких вони досягають, що підтверджується статистично. Спочатку проаналізуємо профілі підлітків 12-13 років.

Профіль інтерналів (локус контролю - тах) розташований у площині вище середньої лінії ряду, що говорить про перевагу ступеня вираженості показників самоствавлення. Профіль екстерналів, загалом, розташований неоднорідно щодо середньої лінії ряду: виділяється ряд показників, розташованих як у зоні додатних значень, так і у зоні від'ємних значень, що свідчить про певну ступінь напруженості показників самоствавлення в цій групі досліджуваних 12-13 років.

Стени

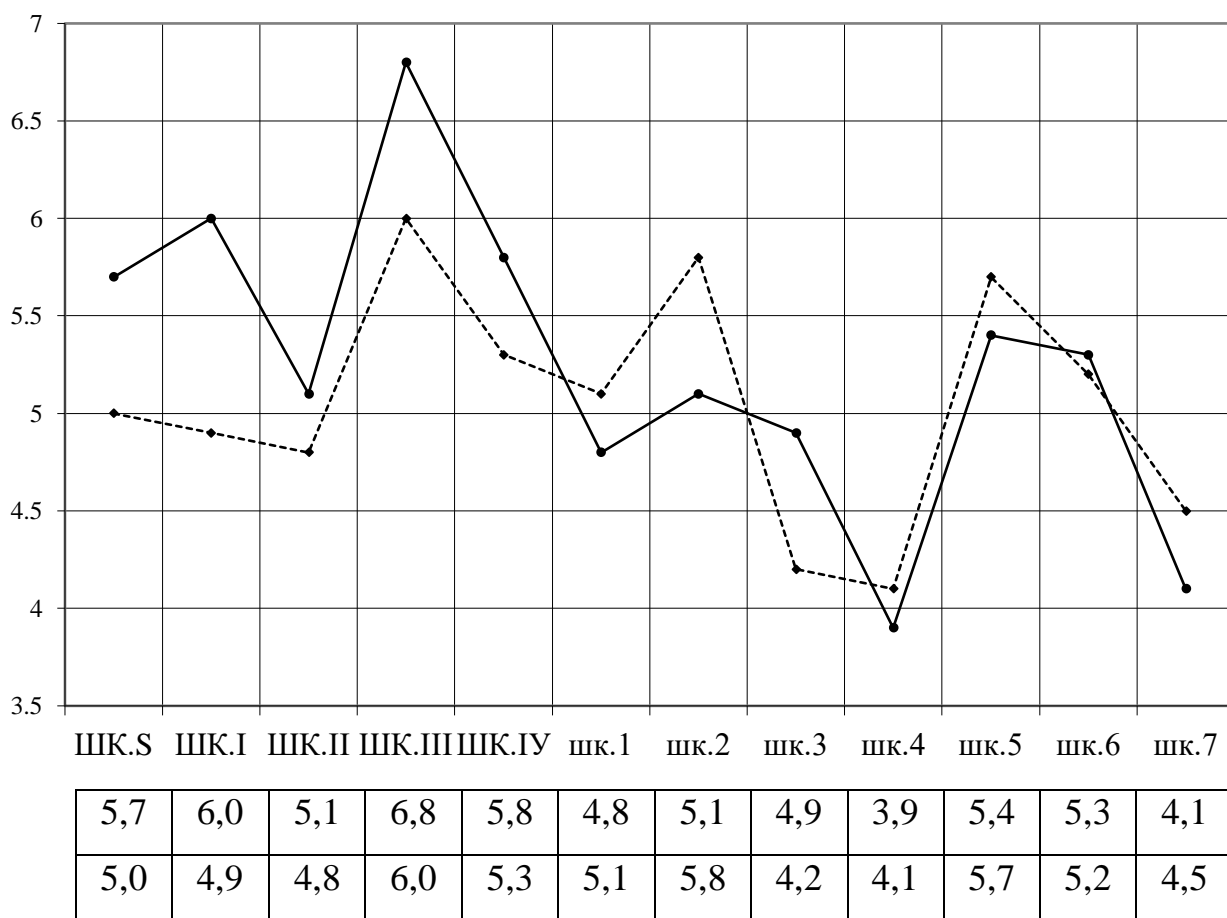

Рис. 3.5. Профіль показників самоствалення у групах осіб 12-13 років, схильних до інтернальності (максимальна вираженість загального показника локусу контролю) і осіб, схильних до екстернальності (мінімальна його вираженість). Примітка. В даній і в наступній таблиці: 1) позначення: — група інтерналів, - - - - - група екстерналів; 2) ШК.S - Інтегральний показник; ШК.I – Самоповага; ШК.II – Аутосимпатія; ШК.III - Очікування позитивного ставлення від інших; ШК.IV – Самоінтерес; шк.1 – Самовпевненість; шк.2 – Ставлення інших; шк.3 – Самоприйняття; шк.4 – Самокерівництво; шк.5 – Самозвинувачення; шк.6 – Самоінтерес; шк.7 – Саморозуміння.

Візуально відмінності виявлені між такими однойменними показниками: очікуване ставлення від інших (4), глобальний самоінтерес (5), самокерівництво (9), самоінтерес (11), причому значення цих показників у групі інтерналів, в порівнянні з екстерналами, значно вище. Розглянемо профілі показників

самоствалення у групах осіб 15-16 років, схильних до інтернальності, і осіб, схильних до екстернальності (див. рис. 3.6.)

Стени

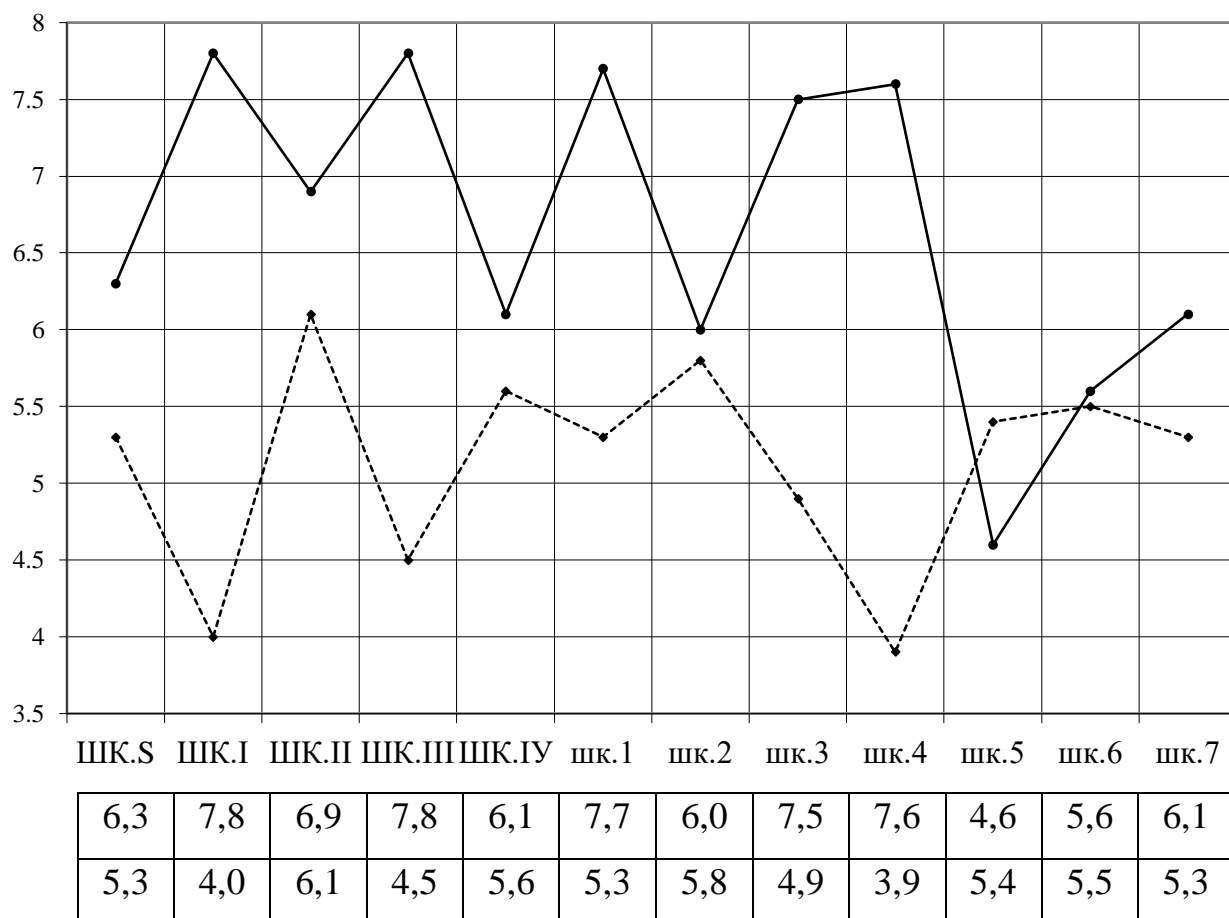

Рис. 3.6. Профілі показників самоствалення у групах осіб 15-16 років, схильних до інтернальності (максимальна вираженість загального показника локусу контролю) і осіб, схильних до екстернальності (мінімальна вираженість загального показника локусу контролю). Примітка: 1) позначення: — група інтерналів, - - - - - група екстерналів.

По-перше, візуально профілі майже «віддзеркалюють» один одного, що також, як і інтернальність, відносно екстернальності, демонструють полярність континуумів. По-друге, профіль самоствалення інтернальних підлітків (значення майже всіх його показників) розташовані у просторі додатного полюсу, а профіль самоствалення екстернальних підлітків – у просторі від'ємного полюса.

Для того, щоб відслідити особливості самоствавлення у підлітків інтерналів і екстерналів 15-16 років проранжуємо показники самоствавлення у кожному профілі за відхиленням від середньої лінії ряду і оберемо найбільш виражені (домінуючі у кожному профілі). У відповідності з поставленими завданнями в аналізі окремих профілів нас цікавлять, насамперед, найбільш виражені значення показників, за якими можна судити про самоствавлення, властивих особам досліджуваних груп.

Домінуючими показниками самоствавлення для групи інтерналів є Шк.І+ (самоповага), Шк.ІІІ+ (очікування позитивного ставлення від інших), шк.1+ (самовпевненість), шк.4+ (самокерівництво) і шк.3+ (самоприйняття). Для групи екстерналів домінуючими показниками самоствавлення стали шк.4- (відсутність, або слабе самокерівництво), шк.І- (відсутність самоповаги), і Шк.ІІІ+ (низьке очікування позитивного ставлення від інших).

Аналіз змісту означених шкал (їх полюсів) дозволить описати їх психологічну характеристику [167].

Отже, інтерналам 15-16 років властиво «самоприйняття», «самоповага», перевага критичності, глибоке усвідомлення себе, чесність і відвертість, відкрите ставлення до себе (Шк.І+). Ці особи очікують позитивного ставлення до себе з боку інших людей і вважають, що їхня особа, характер і діяльність здатні викликати в інших пошану, симпатію, схвалення і розуміння (Шк.ІІІ+); їм властиво ставлення до себе як до упевненої, самостійної, вольової і надійної людини, якій є за що себе поважати (шк.1+). Такі підлітки виразно усвідомлюють, що їхня доля знаходиться у власних руках, що вони самі організують свою діяльність, спілкування і поведінку (шк.4+); схвалюють свої плани і бажання, приймають себе такими, якими є (шк.3+).

Підліткам – представникам групи екстерналів, навпаки, властива підлеглість зовнішнім обставинам (шк.4- відсутність, або слабе самокерівництво), і Шк.ІІІ+ (низьке очікування позитивного ставлення від інших). Ці підлітки вважають, що вони не здатні викликати в інших повагу, симпатію, схвалення і розуміння, вони не задоволені своїми можливостями,

переживають власну слабкість, сумнів у здатності викликати повагу. Таке ставлення до себе при подальшому наростанні екстернальності може привести до внутрішньої дезадаптації особистості.

Отже, за результатами аналізу профілів факторів особистості (Р.Кеттелл) і показників самоставлення спостерігаються відмінності в індивідуально-психологічних особливостях між особами з високим та низьким рівнями локусу контролю.

3.3.3. Прояви локусу контролю в акцентуйованих підлітків і типи сімейних стосунків

I. Прояви локусу контролю в акцентуйованих підлітків. Як вже зазначалося, локус контролю особистості пов'язаний із багатьма аспектами її поведінки, тому представляється необхідним більш детальне вивчення акцентуацій характеру підлітків як одного із психологічних факторів розвитку типу локусу контролю.

Результати емпіричного вивчення типів акцентуацій характеру у підлітків (N = 243) за допомогою тест-опитувальника Шмішека [144] представлені в табл. 3.11.

У зв'язку із тим, що «сполучення акцентуйованих рис потребує спеціального аналізу на основі теорії К. Леонгарда» і, що є більш вагомим аргументом, не загострює, а нівелює різні прояви і особливості особистості [95]. У даній таблиці представлені тільки «чисті» типи акцентуацій характеру, які надані у порядку зменшення кількості підлітків, у яких вони діагностовані.

Як показує табл. 3.10, серед підлітків найбільш поширеними виявилися такі типи акцентуацій характеру, як емотивний, тривожний, застрягаючий, збудливий, демонстративний та педантичний.

Цікаво відзначити, що такі автори, як А. Реан [135-138] і А.Є Личко [95] в своїх роботах відмічали, що саме емотивні акцентуанти (термінологічна відповідність «емотивних» – «лабільні») особливо у групі делінквентів (за А. Реан) складають досить високу долю, близько третини. За нашими

результатами їх доля значно менша, проте, саме ці підлітки очолюють групу акцентуантів.

Таблиця 3.11

Розподіл типів акцентуацій характеру серед підлітків (N = 243 особи)

Типи акцентуацій характеру												
	Емт	Трв	Заст	Збд	Дем	Пед	Гіп	Екз	Цикл	Дис	Зм	Нев
N	21	16	12	11	11	8	2	1	1	-	19	141

Примітка: Емт – емотивний, Трв – тривожний, Заст – застрягаючий, Збд – збудливий, Дем – демонстративний, Пед – педантичний, Гіп – гіпертимний, Екз – екзальтований, Цикл – циклотимний, Дис – дистимний, Зм – змішаний тип, Нев – невизначений тип.

На рис. 3.7 представлені усереднені профілі показників локусу контролю тих підлітків, які створюють групи більш поширених типів акцентуацій характеру. На осі X відкладено шкали (показники) локусу контролю, на осі Y – їх усереднені значення, що виражені у балах. Нагадаємо, що максимальний бал даного континуума дорівнює 8 балів, мінімальний – 0 балів. Середня лінія ряду проходить через крапку 4,0 бали.

Значення, що розташовані вище середньої лінії ряду свідчать про тенденції до інтернальності, нижче – до ектернальності. Виняток складає додаткова шкала – шкала схильності до самозвинувачення – збільшення значення цього показника свідчить про більшу схильність підлітка до того, щоб звинувачувати себе у всьому поганому, що з ним трапляється або може трапитися (див. розд. II). Слід також відзначити, що перший квартиль розподілу умовно розташований у просторі від 0 до 2 балів – значення, які розташовані у даному квартилі свідчать про екстернальність, четвертий квартиль охоплює значення від 6 до 8 балів, що свідчить про інтернальність; другий (2 – 4 бали) і третій (4 – 6 балів) квартилі розподілу вказують на тенденції до ектернальності і інтернальності відповідно.

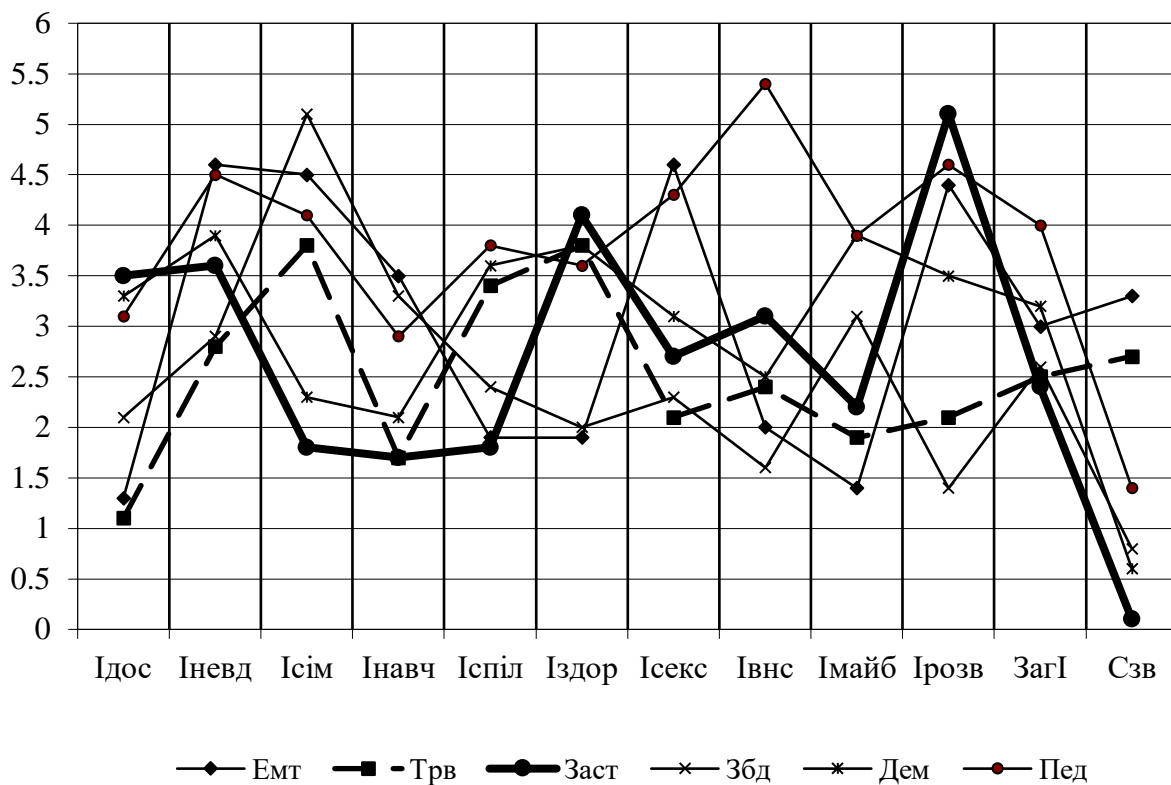

Рис. 3.7. Усереднені значення показників локалізації контролю підлітків більш поширених типів акцентуацій характеру.

Нагадаємо, що домінуючі характеристики біполярних профілів мають найбільше відхилення від середньої лінії ряду.

При аналізі профілів показників локалізації контролю, перш за все, слід відмітити загальну тенденцію – більшу схильність акцентуєваних підлітків до екстернального типу локусу контролю. Розглянемо кожний профіль окремо.

Емотивний тип (за відхиленням від середньої лінії ряду) характеризується екстернальністю в галузі досягнень (Ідос-), майбутнього (Імайб-), здоров'я (Іздор-) та спілкування (Іспіл-). Меншою мірою виявляє

тенденцію до інтернальності у сферах невдач (Іневд), сім'ї (Ісім), сексу (Ісекс), розваг (Ірозв) та тенденції до екстернальності за іншими шкалами – значення цих показників розташовані нижче середньої лінії ряду. Тут і далі будемо розглядати лише найбільш яскраві прояви локусу контролю. Отже, підліткам емотивного типу властиво приписування власних успіхів зовнішнім обставинам, везінню, або допомозі інших людей (Ідос-), нездатність до свідомого контролю стану власного здоров'я (Іздор-), нездатність формувати власне коло спілкування (Іспіл-) та контролювати майбутнє (Імайб-).

Для розуміння даного факту, і тих, що будуть описані нижче, звернемося до джерел, в яких надані характеристики акцентуацій характеру [31, 45, 56, 91, 95, 99, 111, 131, 138].

Так, підлітки емотивного типу надзвичайно емоційно чутливі і, внаслідок цього, їх настрої мінливі, вони швидко реагують на поведінку інших людей, відчують їх ставлення до себе і реагують зміною своєї поведінки. Саме емотивні підлітки потребують співчуття і співпереживання найбільшою мірою [95,138]. Часті зміни настрою об'єднуються зі значною глибиною їхнього переживання. Від настрою залежать і самопочуття, і апетит, і працездатність, і бажання побути самому або кинутися в шумну компанію. Так само міняється й ставлення до майбутнього – воно то оптимістичне, то, навпаки, похмуре. Дуже гостро, болісно переживають такі підлітки відкидання з боку емоційно значимих осіб, втрату близьких, вимушену розлуку з ними [95]. Як бачимо, прояви локусу контролю у емотивних підлітків можна пояснити рисами особистості, що їм властиві.

Тривожний тип. Представникам даної групи більше за все властива екстернальність у сфері досягнень (Ідос-), навчання (Інавч-) і майбутнього (Імайб-). Інші показники локусу контролю виявляють тенденцію до екстернальності (другий квартал розподілу). Це виявляється у тому, що підліток приписує власні успіхи та радості зовнішнім обставинам (Ідос-), відповідальність за результати власної навчальної діяльності та стосунки з вчителями перекладають також на зовнішні обставини та на вчителів (Інавч-).

Що стосується життєвої перспективи (Імаб-), то підлітки неспроможні визначати ситуацію власного майбутнього, вони знімають з себе відповідальність за планування і досягнення запланованого на користь зовнішніх обставин, які перебувають поза сферою їх свідомого контролю та впливу. Це пояснюється боязкістю підлітків, іноді з проявом покірності, постійною настороженістю перед зовнішніми обставинами, і при контактах з людьми, невпевненістю у власних силах, підвищеною тривожністю, неспокоєм з приводу можливих невдач, неспокоєм за свою долю і долю близьких їм людей [95, 135, 136]. Отже, характеристика особистості підлітка тривожного типу деякою мірою пояснює специфіку їх локалізацію контролю.

Застрагаючий тип особистості підлітка виявляє екстернальність у сфері сім'ї і стосунків з батьками (Ісім-), що виявляється у тому, що підліток не схильний брати на себе відповідальність за сімейну атмосферу, за те, як складаються в нього стосунки з батьками. В навчальній діяльності і стосунках з вчителями (Інавч-) представники даної групи також виявляють екстернальність – перекладають відповідальність за результати власної навчальної діяльності та стосунки з вчителями на зовнішні обставини. У спілкуванні такі підлітки схильні вважати свої стосунки результатом дій своїх партнерів (Іспіл-). Такі прояви локусу контролю відповідають характеристикам особистості підлітків-акцентуантів застрагаючого типу. До психологічних характеристик підлітків даного типу відноситься хвороблива образливість, яка, як правило, добре помітна оточуючим людям. «Застрагаючі» підлітки чутливі і легко уразливі з високою стійкістю афекту, тривалістю емоційного відгукування, тривалістю переживань [135, 136]. Такі люди орієнтовані на тих, хто їх оточує, що теж пояснює їх схильність до екстернального типу локусу контролю.

Збудливі підлітки також показали відсутність інтернальності. Підлітки, які відносяться до цього типу акцентуації характеру, виявили екстернальність у сфері розваг (Ірозв-), що відображує їх несхильність до свідомого контролю способів проведення дозвілля та відповідального вибору захоплень; екстернальність у сфері внутрішнього світу (Івнс-), що характеризується

нездатністю підлітків контролювати ситуацію у внутрішньому світі; та екстернальність в галузі здоров'я і хвороб (Іздор-), тобто, несхильністю брати на себе відповідальність за хвороби та одужання. Збудливим підліткам властива виражена імпульсна поведінка. Як правило, до підліткового віку в збудливих дітей відбувається падіння мотивації до навчальної діяльності, що часто об'єднується з досить високими «претензіями» до своїх оцінок. Вся манера спілкування і поведінки, значною мірою, залежить не від логіки, не від раціонального оцінювання своїх вчинків, не від внутрішнього контролю за своєю поведінкою, за своїми емоціями, а обумовлена мінливим імпульсом, вабленням, неконтрольованими спонуками, до яких підлітків заохочують інші люди та зовнішні обставини [95]. Саме наявністю таких характеристик можна пояснити специфіку їх локалізації контролю.

Демонстративні підлітки показали тенденцію до екстернальності за усіма показниками локусу контролю. Демонстративні підлітки постійно прагнуть справити враження на інших людей, жадають привернути увагу до власної персони, виявляють егоцентризм, бажання виділитися, бути в центрі уваги. Ці особливості обумовлюють саму поведінку демонстративного підлітка, що проявляється в пихатій поведінці, часто навмисно демонстративній, елементом якої є самовихваляння, розмови та розповіді про себе або про події, в яких ця особа займала центральне місце. Значна доля розповіді про себе може бути або фантазуванням, або істотно прикрашеним викладом подій [135].

Педантичний тип. Значення показників локусу контролю педантичних підлітків розташовані навколо середньої лінії ряду, що свідчить або про баланс екстернальності-інтернальності, або про невизначеність, або про високий контроль за своєю поведінкою. Звернемося до характеристик особистості таких підлітків. Добре помітними зовнішніми проявами представників цього типу є підвищена акуратність, тяга до порядку, нерішучість і обережність. Перш ніж щось зробити, підлітки довго і ретельно усе обмірковують. В літературі є інформація про те, що разом із сумлінністю, постійністю такі люди характеризуються нерішучістю і надмірною обережністю і нездатністю до

швидких змін [95]. Вочевидь, за зовнішньою педантичністю стоїть небажання і нездатність підлітків до покладання на себе відповідальності, що є притаманним особам із екстернальним типом локусу контролю.

Загалом, емпіричні результати, що наведені вище, по-перше, пояснюють і підтверджують від'ємні кореляційні зв'язки між локусом контролю і акцентуаціями характеру (див. підрозділ 3.2.2.), по-друге, переконливо свідчать про те, що акцентуації характеру можуть бути одними із важливих чинників специфіки локусу контролю підлітків, і, по-третє, підтверджують літературні дані про те, що акцентуовані підлітки схильні до екстернальності.

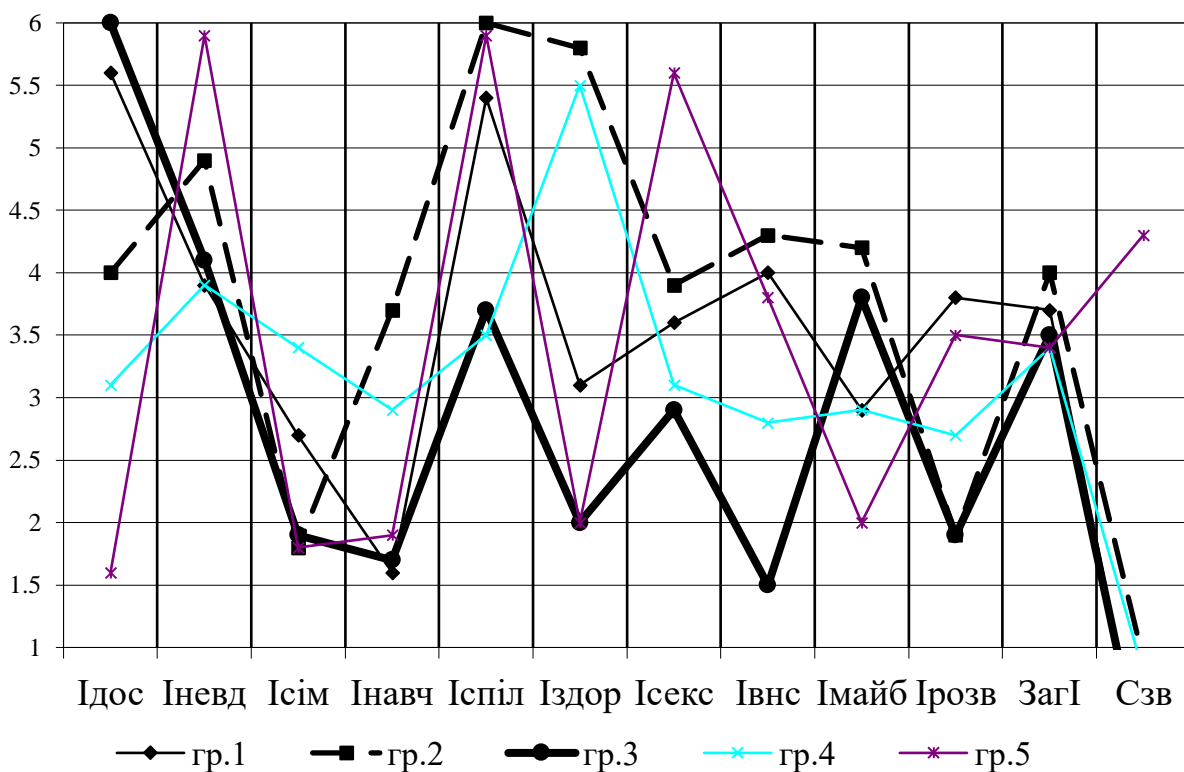
II. Локус контролю ми розглядаємо також у співвідношенні із стилями сімейного виховання. Саме сім'я є однією із найважливіших детермінант розвитку особистості дитини будь-якого віку, у тому числі і особливостей локалізації контролю підлітків. В рамках дослідження локалізації контролю підлітків, представників сімей з різними стилями сімейного виховання, як вже було зазначено, ми опирались на типологію Е.Г. Ейдемільера, який виділяє: поблажливу гіперпротекцію, емоційне відторгнення, гіпопротекцію, домінуючу гіперпротекцію, підвищену моральну відповідальність, жорстоке поведіння [189, 190]. У підлітків – представників сімей із різними стилями виховання, виявлені практично всі стилі.

На рис. 3.8, представлені профілі показників локалізації контролю підлітків із сімей із означеними стилями сімейного виховання.

А). Специфіка локалізації контролю підлітків із сімей зі стилем виховання *«поблажлива гіперпротекція»*. Так називають виховання *«кумира сім'ї»*. Батьки звільняють дитину від що найменших труднощів, потурають її бажанням, надмірно обожнюють і захоплюються її мінімальними успіхами, вимагають такого ж захоплення від інших. За даними такого типу виховання у підлітків розвивається високий рівень домагань, прагнення до лідерства при недостатній завзятості і опорі на свої сили [80, 81, 189, 190].

Наші дані у деякій мірі це підтверджують. Так, у підлітків даної групи профіль локалізації контролю, у цілому, тяжіє до екстернальності, тобто,

розміщується переважно у просторі від'ємного полюса. Це можна пояснити тим, що підліток у такій сім'ї завжди знаходиться в центрі уваги сім'ї, яка не критично задовольняє його потреби і не потребує від підлітка вияву його активності, чим сприяє формуванню саме цього (екстернального) типу локалізації контролю.

Гр.	Ідос	Іневд	Ісім	Інавч	Іспіл	Іздор	Ісекс	Івнс	Імаб	Ірозв	ЗагІ	Сзвн
1	5,6	3,9	2,7	1,6	5,4	3,1	3,6	4,0	2,9	3,8	3,7	0
2	4,0	4,9	1,8	3,7	6,0	5,8	3,9	4,3	4,2	1,9	4,0	0,9
3	6,0	4,1	1,9	1,7	3,7	2,0	2,9	1,5	3,8	1,9	3,5	0
4	3,1	3,9	3,4	2,9	3,5	5,5	3,1	2,8	2,9	2,7	3,4	0,8
5	1,6	5,9	1,8	1,9	5,9	2,0	5,6	3,8	2,0	3,5	3,4	4,3

Рис. 3.8. Усреднені профілі показників локалізації контролю підлітків із сімей із певними стилями сімейного виховання

Примітка: група 1 – підлітки із сімей зі стилем виховання поблажлива гіперпротекція; група 2 – підлітки із сімей зі стилем виховання домінуюча гіперпротекція; група 3 – підлітки із сімей зі стилем виховання гіпоопіка; група

4 – підлітки із сімей зі стилем виховання підвищена моральна відповідальність; група 5 – підлітки із сімей зі стилем виховання емоційне відторгнення.

Проте, такі підлітки не відмовляють собі у приписувані своїх успіхів та досягнень власній персоні і саме в цій сфері виявляють інтернальність (Ідос+), так само, вважають, що можуть самостійно контролювати міжособистісні стосунки із однолітками (Іспіл+). У навчанні підлітки даної групи показали виражену екстернальність (Інавч-).

Б). Специфіка локалізації контролю підлітків із сімей зі стилем виховання «домінуюча гіперпротекція» виявляється у неоднорідності прояву локалізації контролю. Значення показників локусу контролю розташовані переважно біля середньої лінії ряду. Проте виділяються чотири показники, два з яких тяжіють до полюсу інтернальності – це інтернальність в області міжособистісних відносин (Іспіл+), відносно здоров'я і хвороби (Іздор+), і два, що розташовані у просторі від'ємного знаку – це екстернальність в сімейних стосунках (Ісім-) в галузі розваг та захоплень (Ірозв-). Це можна пояснити тим, що за даними літератури домінуюча гіперпротекція проявляється не тільки в підвищеній, загостреній увазі і турботі, дріб'язковому контролі поведінки, заборонах і обмеженнях на фоні відсутності вимог до самостійності та відповідальності. Це призводить не тільки до безініціативності, невміння постояти за себе [82, 190], а й до несхильності досліджуваного до свідомого контролю способів проведення дозвілля та відповідального вибору захоплень та розваг [51].

В). У підлітків – представників сімей зі стилем виховання «гіпопротекція» профіль локалізації контролю має максимальне значення за шкалою (Ідос+) інтернальності в області досягнень (підліток вважає, що сам здобув всього, що є у його житті та і далі спроможний з успіхом досягати власних цілей), та мінімальне значення показників за такими шкалами: в області сімейних стосунків (Ісім-), здоров'я (Іздор-), в навчальній діяльності і стосунках з вчителями (Інавч-) та в сфері внутрішнього світу (Івнс-) – контроль за ситуацією у внутрішньому світі, невміння керувати власними емоціями та приписування відповідальності за зміст та узгодженість власних душевних та духовних

переживань зовнішнім факторам, впливам інших людей. Можливо, такі особливості локусу контролю пов'язані саме із відсутністю опіки і контролю. До підлітка проявляють мало уваги, немає інтересу до його справ, частими є фізична занедбаність і недоглянутість. При прихованій гіпопротекції контроль і турбота носять формальний характер, батьки не включаються в життя дитини.

Г). Профіль локалізації контролю підлітків із сімей з негармонійним стилем виховання «підвищена моральна відповідальність» за шкалою інтернальності відносно здоров'я і хвороби (Іздор+), знаходиться дещо вище середньої лінії ряду, а за іншими показниками – практично розташований нижче середньої лінії ряду, що свідчить про переважне виявлення екстернального типу локусу контролю. При такому типі виховання від дитини вимагають чесності, порядності, почуття обов'язку, на нього покладають відповідальність за благополуччя близьких, яке не відповідає її віку. Підлітку насильно приписують роль «глави сім'ї» [190]. З одного боку дитина боїться розчарувати батьків і піддається цим вимогам, з іншого – не витримує такої відповідальності, що може привести до тривожності, внутрішніх конфліктів, емоційних зривів та вираженої реакції емансипації.

Д). Нарешті, сімейне виховання за типом «емоційне відторгнення» характеризується тим, що дитиною у сім'ї обтяжуються, її потреби ігноруються, з підлітком іноді навіть жорстоко поводяться. Батьки вважають дитину тягарем і проявляють загальне невдоволення нею. Зустрічається як явне, так і приховане емоційне відкидання: батьки прагнуть завуалювати реальне ставлення до дитини підвищеною турботою і увагою до неї. За літературними даними цей стиль виховання призводить до найбільш негативної дії на розвиток дитини [81, 82, 95, 189, 190]. Профіль локусу контролю цієї групи дітей найбільш нерівномірний, різкий – високі значення одних показників існують поряд з низькими значеннями інших. Високі значення підлітки відмічають у себе за показниками: у сфері невдач (Іневд+), в спілкування та стосунках з однолітками (Іспіл+), в сексуальній сфері (Ісекс+) і схильності до самозвинувачення (Сзвн+). У той же час виявляють екстернальність, тобто

знімають з себе відповідальність, в навчанні і стосунках з вчителями (Інавч-), в галузі здоров'я і хвороб (Іздор-), в галузі досягнень (Ідос-) і життєвої перспективи, майбутнього (Імайб-) і в сфері сім'ї і стосунків з батьками (Ісімі-).

Отже, в результаті нашого дослідження виявлено специфіку локалізації контролю, що властива особам, які виховуються в сім'ях з різними стилями виховання. Певний стиль сімейного виховання співвідноситься з певними особливостями локалізації контролю, що проявляється як в специфічному поєднанні параметрів локусу контролю, так і в рівнях його показників.

3.4. Динаміка розвитку локусу контролю підлітків

І завершуємо наш аналіз даних віковими особливостями локусу контролю та динамікою їх розвитку. У табл. 3.12 представлені зв'язки показників локусу контролю з параметром віку підлітків, які приймали участь у дослідженні. Показник віку додатно на значимому рівні пов'язаний із інтернальністю у сфері досягнень (Ідос+), невдач (Іневд+), у сфері сім'ї і стосунків з батьками (Ісімі+), у навчанні і стосунках з вчителями (Інавч+), у спілкуванні та стосунках з однолітками (Іспіл+), у сексуальній сфері (Ісекс+), у сфері внутрішнього світу (Івн+), життєвої перспективи (Імайб+), у галузі розваг і захоплень (Ірозв+) та із загальною інтернальністю (ЗагІ+).

Ці дані є переконливим свідченням того, що інтернальність наростає з віком: усі зв'язки мають додатній знак (збільшення одного параметру супроводжується зростанням другого).

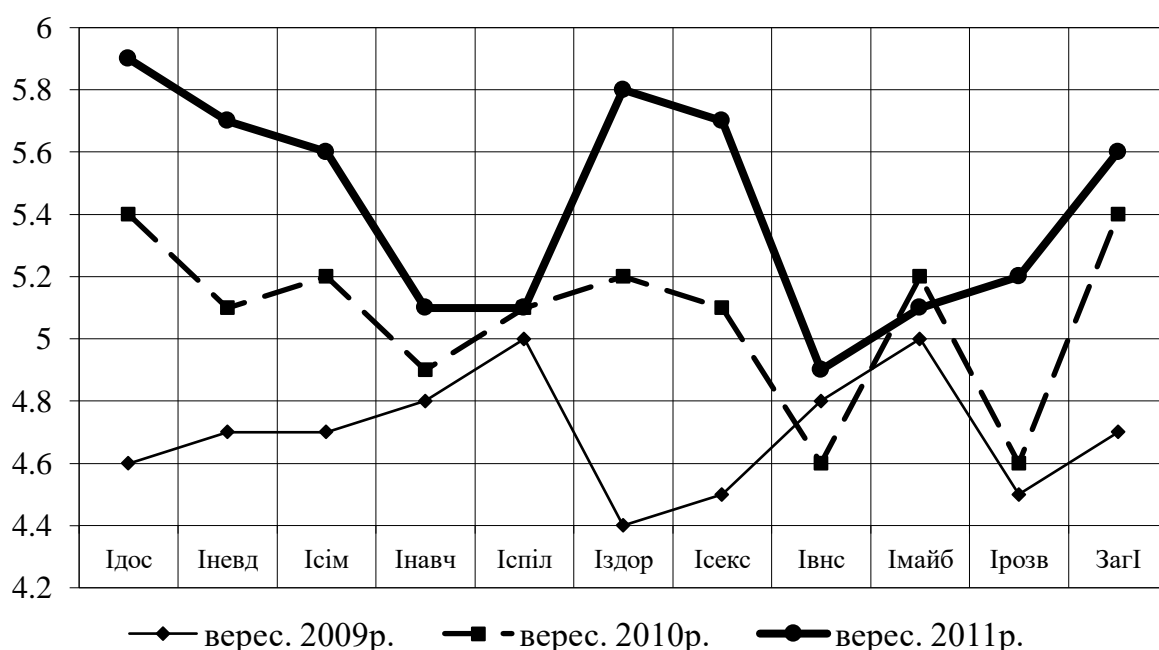
Таблиця 3.12

Значимі зв'язки показників локусу контролю з параметром віку підлітків (N = 243)

Показники локусу контролю										
	Ідос	Іневд	Ісімі	Інав	Іспіл	Ісекс	Івнс	Імаб	Іроз	ЗагІ
В.	379**	215**	244**	145*	208**	232**	139*	333**	177*	316**

Для підтвердження цього факту ми порівняли результати діагностики локусу контролю підлітків 11-14 років, які були здійснені протягом двох років (між зрізами інтервал – 1 рік): вересень 2009 року (перший зріз), вересень 2010 року (другий зріз) і вересень 2011 року (третій зріз).

На рис. 3.9 представлені усереднені профілі локалізації контролю, що були діагностовані в одних і тих самих підлітків у означені терміни (три діагностичні зрізи). Діагностика показників локусу контролю проводилася одночасно у п'яти груп підлітків різного віку протягом всього емпіричного етапу, кожен рік їх вік зростав.

І зріз	4,6	4,7	4,7	4,8	5,0	4,4	4,5	4,8	5,0	4,5	4,7
ІІ зріз	5,4	5,1	5,2	4,9	5,1	5,2	5,1	4,6	5,2	4,6	5,4
ІІІ зріз	5,9	5,7	5,6	5,1	5,1	5,8	5,7	4,9	5,1	5,2	5,6

Рис. 3.9. Усереднені профілі показників локалізації контролю підлітків на трьох етапах дослідження (N= 128).

Слід зазначити, що усі профілі розташовані у третьому квартилі розподілу – від 4 до 6 балів (максимальний бал дорівнює 8 балам), що свідчить про тенденцію до інтернальності. Загалом, ця тенденція зберігається з часом: значення показників локусу контролю на кожному діагностичному етапі

збільшується (за виключенням показників Інавч, Іспіл, Івнс, Імайб). Особливо це спостерігається стосовно показників Ідос (інтернальність у галузі досягнень), Інев (у галузі невдач), Ісім (у сфері сім'ї), Іздор (у сфері здоров'я), Ісекс (у сфері сексу) і Заг (загальна інтернальність).

Значення t-критерію Ст'юдента при порівнянні показників локусу контролю зведеної групи підлітків на трьох етапах (зрізах) дослідження (N=128), представлені у додатку Е.

Враховуючи те, що на рис. 3.9. надані зведені профілі локусу контролю підлітків різного віку (від 10 до 14 років на стартовому етапі і від 12 до 16 років на останньому етапі) у табл. 3.13 надані результати трьох зрізів підлітків всіх вікових груп).

При вивченні *кожної вікової групи* підлітків протягом двох років (три діагностичних зрізи) встановлено, що загальна інтернальність та інтернальність у сфері здоров'я у всіх групах без винятку зросли. Це свідчить про усталений розвиток цих показників, відповідно з віковим зростанням підлітків. У вікових групах 11-річних (стартовий етап) і чотирнадцятирічних деякі показники не показали такого лінійного зростання: спочатку значення показників різко зростають на другому етапі, а далі незначно зменшуються на третьому.

Значення t-критерію Ст'юдента при порівнянні показників локусу контролю кожної вікової групи підлітків на трьох етапах (зрізах) дослідження, представлені у додатку Ж.

Загалом можна уважати, що незважаючи на нерівномірність і неодночасність розвитку окремих показників локусу контролю, з віком під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників інтернальність підлітків зростає. Це означає, що підлітки починають уважати, що більшість важливих подій в їх житті, їх вибір, поведінка і вчинки є результатом власних дій. Підлітки починають відчувати свою власну відповідальність за ці події і за те, як складається їх життя в цілому.

Динаміка значень показників локусу контролю підлітків різного віку

Етапи	Дата	Вік	n	Iдос	Iневд	Iсім	Iнавч	Iспіл	Iздор	Iсекс	Iвнс	Iмайб	Iрозв	ЗагІ
I зріз	09.09	10 р.	13	3,46	4,62	3,69	4,38	4,15	4,38	4,08	4,46	4,23	4,62	4,20
II зріз	09.10	11 р.		6,23*	5,38	5,38*	4,85	5,00	5,38	5,08*	4,77	5,85*	5,45	5,29*
III зріз	09.11	12 р.		5,38	5,69*	5,69*	5,85*	5,15*	5,54*	5,54*	4,69	6,62	5,46*	5,55*
I зріз	09.09	11 р.	24	4,46	5,21	4,79	5,38	5,58*	5,17	4,75	5,42*	5,00	5,42*	5,13
II зріз	09.10	12 р.		5,71*	5,67*	5,45	4,54	5,13	5,29	5,42*	5,08	5,70*	4,82	5,21
III зріз	09.11	13 р.		5,04	5,58	5,46*	4,79*	4,83	5,38*	5,29	5,04	5,44	5,29	5,23*
I зріз	09.09	12 р.	38	4,50	4,68	4,39	4,13	4,53	4,34	4,39	4,55	4,24	4,37	4,36
II зріз	09.10	13 р.		5,74*	5,55	5,24	4,66*	4,74	5,24	4,63	4,95*	5,32	4,66	5,04
III зріз	09.11	14 р.		5,32	5,74*	5,37*	4,26	5,21*	5,45*	4,87*	4,63	5,55*	4,87*	5,12*
I зріз	09.09	13 р.	27	5,33	4,93	4,85	3,96	5,15	4,81	4,74	4,33	6,07	5,56	4,94
II зріз	09.10	14 р.		6,04	6,11	5,74*	4,89	5,59*	5,19	5,30	4,78	6,19*	5,04	5,47
III зріз	09.11	15 р.		5,74*	6,22*	5,52	4,93*	5,59*	5,85*	5,33*	5,26*	6,00	5,70*	5,61*
I зріз	09.09	14 р.	26	5,31	5,69*	5,00	4,59	5,38	4,85	5,27*	4,31	6,42*	5,49	5,13
II зріз	09.10	15 р.		5,43	5,58	5,69*	4,66	5,08	4,96	5,19	4,81	5,31	4,62	5,12
III зріз	09.11	16 р.		5,46*	5,35	5,15	4,67*	5,58*	5,12*	5,04	4,82*	5,35	5,55*	5,26*

Примітка: позначення * свідчить про найбільше значення певного показника у порівняння з його значеннями в інші діагностичні зрізи.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III

У даному розділі представлені емпіричні дані, які розкривають характер взаємозв'язків локусу контролю підлітків з широким спектром властивостей особистості, що супроводжують його різні прояви і які певною мірою їх детермінують (кореляційний аналіз); представлені особливості групування показників, що вивчаються (факторний аналіз); надані результати диференціального аналізу психологічних особливостей підлітків, які відрізняються за інтернальністю та екстернальністю (якісний аналіз).

1. При емпіричному вивченні показників емоційного відгукування, рівня домагань, соціально-психологічної адаптації у співвідношенні із локалізацією контролю, за допомогою кількісного аналізу даних (кореляційний і факторний) виявлені певні значимі взаємозв'язки між показниками, що вивчаються. Встановлена наявність переважної кількості від'ємних зв'язків інтернальності із показниками соціально-психологічної адаптації, що свідчить про те, що соціально-психологічна адаптація краще здійснюється за участю екстернальності. Виявлені додатні значимі зв'язки емоційного відгукування (емпатії) з більшістю показників локусу контролю. Цей факт переконує у тому, що емоційне відгукування більшою мірою пов'язане з інтернальністю, ніж з екстернальністю. Встановлено, що додатній полюс кожного показника локусу контролю, співвідноситься з рівнем домагань.

2. При вивченні кореляційних зв'язків показників інтернальності і самоствавлення встановлено, що інтернальність у сфері досягнень, в сфері сім'ї і стосунків з батьками, в навчанні і стосунках з вчителями, в галузі життєвої перспективи супроводжуються позитивним самоствавленням підлітків, а інтернальність у сфері невдач, в спілкування та стосунках з однолітками і у сексуальній сфері – негативним ставленням до себе, відсутністю самоповаги, впевненості в собі. Самоінтерес і саморозуміння не супроводжують прояви інтернальності у сексуальній сфері та сфері розваг.

3. Встановлена наявність певних взаємозв'язків показників локусу контролю із більшістю акцентуацій характеру підлітків: гіпертимний тип акцентуації характеру значимо додатно пов'язаний із інтернальністю у спілкуванні, у сфері майбутнього та із загальною інтернальністю, одночасно виявляє зв'язки із екстернальністю у галузі навчання та стосунків із вчителями. Тривожний тип акцентуації характеру значимо пов'язаний із екстернальністю у сфері сім'ї і стосунків з батьками, у сексуальній сфері та у галузі життєвої перспективи і майбутнього; дистимний тип виявляє кореляційні зв'язки із екстернальністю у сфері досягнень, у сфері сім'ї і стосунків з батьками, у галузі життєвої перспективи і майбутнього та із загальною інтернальністю; педантичний тип пов'язаний із інтернальністю у сфері спілкування та із екстернальністю в сексуальній сфері; збудливий тип виявляє зв'язки із екстернальністю у сфері сім'ї і стосунків з батьками, у галузі здоров'я і хвороб та у сфері майбутнього; емотивний тип пов'язаний із інтернальністю у сфері досягнень, невдач, спілкування; застрягаючий тип демонструє наявність зв'язків із екстернальністю у галузі здоров'я і хвороб; демонстративний тип від'ємно пов'язаний на значущому рівні із показником інтернальності в області навчання і спілкування; циклотимний тип пов'язаний із інтернальністю у сфері невдач, спілкування, внутрішнього світу, у галузі життєвої перспективи і майбутнього, розваг та із загальною інтернальністю.

4. З'ясовано, що загальна картина зв'язків між показниками локусу контролю і факторами особистості (за Р.Кеттелом) свідчить про перевагу від'ємних зв'язків між показниками, що вивчаються, тобто, про більшу вираженість екстернальних тенденцій у співвідношенні показників локусу контролю із факторами особистості Р.Кеттелла.

5. Встановлено наявність додатніх значимих зв'язків показника загальної інтернальності (ЗагІ) із У+ (поблажливість) і від'ємні із У- (ігнорування потреб дитини) і З- (недостатність вимог – заборон). Це свідчать про те, що інтернальність підтримується позитивним ставленням до дитини і блокується при незадоволеності потреб в емоційному контакті, спілкуванні з батьками,

незадоволеності духовних потреб і при небажаності батьків встановити будь-які рамки в поведінці дитини. З'ясовано, що такі типи сімейного виховання, як надмірність вимог-заборон (З+) і надмірність санкцій (С+) більше за інших вносять свій внесок у формування екстернальності у таких сферах, як Ісім, Інавч, Іздор, Ісекс, Івнс, Імайб, Ірозв, ЗаГІ.

6. У результаті групування показників локусу контролю, самоствавлення, акцентуацій характеру, факторів особистості (за Кеттеллом), характеристик типів сімейного виховання методом факторного аналізу обрано чотирифакторну модель. Перший біполярний фактор – це «Педантичний тип акцентуації характеру – Гіпопротекція», другий – «Самовпевненість – Дистимія», третій фактор «Циклотимія – Сила «Я», і, нарешті, четвертий фактор – «Схильність до відчуття провини - Недостатність вимог – заборон». Емпірично встановлено, що і показники локусу контролю, і властивості особистості, які співвідносяться із ними не є ортогональними, а є взаємообумовленими між собою. Саме цей факт підтверджує наше вихідне припущення щодо детермінації локусу контролю тими рисами особистості, які показали значимі взаємозв'язки із його показниками.

7. За допомогою якісного аналізу, а саме: методів «асів» і «профілів» вивчені психологічні характеристики підлітків, які відрізняються між собою крайніми проявами локусу контролю, тобто, підлітків інтерналів і підлітків екстерналів. Встановлено що:

- відмінності між підлітками інтерналами і екстерналами у віці 12-13 років, які виявляються у особливостях проявів рівень домагань та соціальної адаптації, виражені слабо (майже відсутні);

- відмінності між підлітками інтерналами і екстерналами у віці 15-16 виявлені яскравіше: соціальна адаптація підлітків більшою мірою властива інтерналам в порівнянні із екстерналами. Групі інтерналів властивий помірний рівень домагань, групі екстерналів – високий реалістичний рівень домагань.

- відносно емпатії до інших людей – групи *екстерналів* різного віку (і у віці 12-13, і у віці 15-16 років), в порівнянні із інтерналами, виявляють більш

високий рівень емпатії. Це можна пояснити тим, що екстернали орієнтовані на інших людей, що потребує від них певних здібностей в оцінках, в розумінні станів, емоцій, почуттів інших людей.

8. Аналіз факторних профілів особистості підлітків, які відрізняються за типом локалізації контролю, дозволив встановити:

- підлітки інтерналі 12-13 років схильні до самостійності, незалежності, наполегливості, навіть характеризуються упертістю, їм властива напористість, норовливість, іноді конфліктність, агресивність, схильність до авторитарної поведінки, жадання захоплення, бунтарство. Їх відрізняє стійкість в інтересах, цілеспрямованість, уміння контролювати свої емоції і поведінку;

- підлітки екстернали 12-13 років, виявляють схильність до певної залежності від думки і вимог групи, прагнення працювати і ухвалювати рішення разом з іншими людьми, низька самостійність, орієнтація на соціальне схвалення, низька дисциплінованість, потурання своїм бажанням, залежність від власних настроїв, невміння контролювати свої емоції і поведінку, поганий самоконтроль, емоційна нестійкість, імпульсивність;

- підлітки інтерналі 15-16 років схильні до безпечності, безтурботності, їм властива самовпевненість, життєрадісність, упевненість в собі і в своїх силах, не боязкість, холоднокривність, спокій, відсутність розкаяння і відчуття провини, вміння справлятися зі своїми невдачами, емоційна стійкість, витриманість, орієнтація на власні рішення, самостійність, винахідливість, прагнення мати власну думку.

- групі підлітків екстерналів 15-16 років, на відміну від інтерналів, властива залежність від думки і вимог групи, прагнення працювати і ухвалювати рішення разом з іншими людьми, низька самостійність, орієнтація на соціальне схвалення, поступливість, тактовність, люб'язність, залежність від думки інших, покірливість, послужливість, шанобливість, соромливість, готовність брати провину на себе, скромність, експресивність, схильність легко виходити з рівноваги, люблять соціальне схвалення, схильні до емпатії, емоційної чутливості.

Встановлено, що факторні профілі підлітків 15-16 років стають більш рельєфними в порівнянні із підлітками 12-13 років, з віком у всіх підлітків збільшується рівень фактору С+ (сила «Я»), G+ (сила «Зверх-Я») і збільшується врівноваженість D- (врівноваженість), що свідчить про тенденції до зрілості особистості.

9. Встановлено, що профілі самоствавлення підлітків інтерналів і екстерналів 12-13 років не мають значимих відмінностей. У підлітків 15-16 років, схильних до інтернальності і схильних до ектернальності профілі самоствавлення майже «віддзеркалюють» один одного. Профіль самоствавлення інтернальних підлітків (значення майже всіх його показників) розташовані у просторі додатного полюсу, а профіль самоствавлення екстернальних підлітків – у просторі від'ємного полюса. Інтерналам 15-16 років властиві самоприйняття, самоповага, перевага критичності, глибоке усвідомлення себе, чесність і відвертість, відкрите ставлення до себе. Підліткам екстерналам властива підлеглість зовнішнім обставинам, і низьке очікування позитивного ставлення від інших.

10. При вивченні типів акцентуацій характеру у співвідношенні із локусом контролю встановлено, що емотивні, демонстративні, збудливі, педантичні, тривожні та застрягаючі підлітки більшою мірою виявили схильність до екстернального типу локусу контролю за більшістю його компонентів.

У результаті нашого дослідження виявлено специфіку локалізації контролю, що властива особам, які виховуються в сім'ях з різними стилями виховання. Певний стиль сімейного виховання співвідноситься з певними особливостями локалізації контролю, що проявляється як в специфічному поєднанні параметрів локусу контролю, так і в рівнях, що досягають його показники.

11. Емпірично встановлено, що інтернальність наростає з віком: показник віку додатно на значимому рівні пов'язаний із інтернальністю у сфері досягнень, невдач, у сфері сім'ї і стосунків з батьками, у навчанні і стосунках з вчителями, у спілкування та стосунках з однолітками, у сексуальній сфері, у

сфері внутрішнього світу, життєвої перспективи, у галузі розваг і захоплень та із загальною інтернальністю.

Матеріали, що викладені в даному розділі, представлені в наступних публікаціях автора:

1. Дмишко О. С. Психологічні особливості осіб з різними типами локусу контролю / О. С. Дмишко // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського. – 2009. – Спецвипуск. – С. 61-68.

2. Дмишко О. С. Способи психологічної корекції локусу контролю особистості / О. С. Дмишко : матеріали наук.-практ. конф. [«Дитячі ігри – забави дорослих: психотерапія життєвих сценаріїв»], (Львів, 15 травня 2009 р.) / МОН України, Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – С.24 – 27.

3. Дмишко О. С. Сенсожиттєві орієнтації осіб з різними рівнями інтернальності/ О.С. Дмишко // Наука і освіта. – 2009. – № 6. – С. 114-117.

4. Дмишко О.С. Психологічні особливості екстернальності-інтернальності підлітків: порівняльна характеристика / О.С. Дмишко : матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару-наради [«Конфлікти та безпека»], (Одеса, 25 листопада 2010р.) / МОН України, ПНПУ імені К.Д.Ушинського. – Одеса: СМІЛ, 2010. – С. 151-155.

5. Дмишко О. С. Співвідношення показників локусу контролю, емпатії та рівня домагань: результати факторного аналізу / О. С. Дмишко // Наука і освіта. – 2010. – № 9. – С. 51-55.

ВИСНОВКИ

У роботі досліджена проблема розвитку локалізації контролю особистості підлітка та його психологічних детермінант. Розробка цієї проблеми велася на перетині двох основних напрямів дослідження. Перший напрям пов'язаний із вивченням локалізації контролю підлітків, компонентного складу показників даного феномену, їх проявів та розвитку у підлітковому віці. Другий – з дослідженням психологічних особливостей особистості, що супроводжують різні прояви локусу контролю та його психологічних детермінант. У результаті дослідження цієї проблеми отримано наступне:

1. На підставі теоретичного аналізу літератури показано, що локалізація контролю підлітків розглядається як властивість особистості, яка розвивається у процесі їхньої соціалізації. Локус контролю є важливою інтегральною характеристикою особистості, показником зв'язку ставлення до себе зі ставленням до оточуючого світу. Локус контролю – це психологічна якість людини, яка характеризує її схильність приписувати відповідальність за події, що відбуваються з нею, зовнішнім силам або власним здібностям і зусиллям. Локус контролю є глибинним, стійким елементом структури саморегуляції особистості, що безпосередньо впливає на конструктивність її соціальної поведінки.

2. Аналіз досліджень структури показників локусу контролю та психологічних особливостей, що властиві підлітковому віку, дає підґрунття для визначення специфіки компонентної структури локусу контролю підлітків. Встановлено, що крім таких показників, як загальна інтернальність, інтернальність досягнень, інтернальність невдач, інтернальність в області здоров'я і хвороби, локус контролю підлітків включає такі компоненти, як: інтернальність в сфері стосунків з батьками, інтернальність в навчальній діяльності і стосунках з вчителями, інтернальність в сфері стосунків з однолітками, інтернальність в сексуальній сфері, інтернальність в сфері внутрішнього світу, інтернальність в галузі життєвої перспективи

(майбутнього), інтернальність в галузі розваг і захоплень (дозвілля). Теоретично експліковані та описані означені компоненти локусу контролю, що властиві підлітковому віку.

3. У літературі виділяються властивості особистості підлітків, які супроводжують прояви локусу контролю різного ступеня (від високого – інтернальність, до низького – екстернальність) і беруть участь в його детермінації. Доведено, що серед детермінант розвитку локусу контролю підлітків значущими є певні риси особистості, що супроводжують прояви інтернальності, або екстернальності, а саме: рівень домагань, самовпевненість, відповідальність, сила «Я», акцентуації характеру, особливості самоставлення, соціальна адаптованість, впевненість у собі, домінантність, наполегливість тощо.

4. Теоретично виявлено і емпірично доведено, що серед детермінант розвитку локусу контролю підлітків також значущими є типи сімейного виховання. Стиль сімейного виховання традиційно в психологічній літературі розглядається як найважливіший елемент індивідуального середовища дитини. Під стилем сімейного виховання розуміють багатовимірне утворення, що включає ставлення батьків до дитини. Характеристика стилів сімейного виховання представлена «домінуючою гіперпротекцією», «потураючою гіперпротекцією», «емоційним відкиданням», «підвищеною моральною відповідальністю», «жорстоким поведінням» і «гіпопротекцією». Ця типологія включає як загальну для усіх стилів сімейного виховання складову вимог до дитини – покладання на неї певного ступеню відповідальності. Саме ця складова і дає основу для дослідження стилів виховання в якості чинника формування індивідуально-типових особливостей локусу контролю підлітків. Отже, аналіз психолого-педагогічних досліджень підтверджує існування взаємовідносин між локусом контролю і стилями сімейного виховання підлітків як елементами єдиної сімейної системи.

5. Для емпіричного вивчення розширеного спектру характеристик локусу контролю підлітків, відповідно до вимог психометрики, створений

оригінальний «Опитувальник показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків» - ЛСК-П, апробація якого показала достатню міру валідності і надійності. Крім того, була модифікована процедура «Розміщення себе на умовній шкалі локусу контролю».

6. Розроблений також комплекс традиційних психодіагностичних методик, спрямований на вивчення обраного спектру рис особистості, які вивчаються у співвідношенні з показниками локусу контролю: модифікований тест-опитувальник емпатичних тенденцій, розроблений А Мехрабіаном і Н. Епштейном; моторна проба Шварцландера, що спрямована на вивчення рівня домагань; методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда; опитувальник самоставлення С. Р. Пантілеєва і В.В. Століна; тест-опитувальник Шмішека на визначення акцентуацій характеру підлітків; опитувальник Г. Айзенка; 14-ти факторний опитувальник Р. Кеттелла (HSPQ); для вивчення стилів сімейного виховання підлітків обраний опитувальник «Батьків оцінюють діти» (БОД), модифікація І. А. Фурманова і А. А. Алад'їна.

7. Результати кількісного аналізу (кореляційного і факторного) показників локусу контролю, рівня домагань, емпатією, соціальною адаптацією, факторами особистості (в моделі Р. Кеттелла), самоставленням, показниками акцентуацій характеру та стилями сімейного виховання вказують на зв'язок між усіма рядами показників, що вивчаються та виявляють основні тенденції специфіки цих зв'язків.

8. Для емпіричного вивчення психологічних особливостей особистості, що супроводжують певні прояви локусу контролю, у рамках досліджуваної групи із застосуванням методу «асів» серед підлітків 12-13 років і 15-16 років були створені групи із стійкою вираженістю «екстернальності» або «інтернальності». Встановлено, що більшість підлітків 11 та 14 років, які приймали участь у дослідженні, не виявили стійкого тяжіння до одного із полюсів континуума локусу контролю – або до інтернальності, або до екстернальності. Серед підлітків 11 і 14 років були виявлені лише поодинокі

особи, які показали результати загального показника інтернальності, що досягає або високого (четвертий квартиль розподілу), або низького (перший квартиль розподілу значень) рівня і тому груп досліджуваних, результати яких можна було б аналізувати за допомогою якісного аналізу, виявлено не було.

9. Використання якісного аналізу (методів «асів» і профілю) дозволило вивчити специфіку самоствавлення в осіб, які відрізняються рівнем локусу контролю. Встановлено, що групи підлітків з різним типом локусу контролю (інтернальним або екстернальним), характеризуються відповідним специфічним поєднанням індивідуально-психологічних властивостей особистості.

Інтернали характеризуються яскраво вираженим самоінтересом, тобто, інтересом до власних думок та почуттів, схваленням себе загалом, самоповагою, самоприйняттям, очікування позитивного ставлення від інших, позитивною самооцінкою, а також низьким рівнем самозвинувачення. Екстерналів можна охарактеризувати, як осіб з низьким рівнем очікування позитивного або негативного ставлення до себе інших людей та самозвинувачуванням, у них досить виражена довіра до себе, схвальність власного «Я», вони бачать у собі переважно гідність, вірять у свої сили, здібності.

10. Вивчена специфіка стилів сімейного виховання в сім'ях підлітків – представників інтернального і екстернального типів локусу контролю. Доведена їх відповідність: певний тип локусу контролю і певне поєднання його показників пов'язані з певним стилем сімейного виховання. У сім'ях підлітків з негармонійними стилями сімейного виховання переважає загальний екстернальний тип локусу контролю, саме тому розвиток інтернальності підлітків буде більш успішним при корекції стилів сімейного виховання.

Встановлено, що стиль сімейного виховання як компонент унікального середовища дитини, впливає на формування та розвиток компонентів локусу контролю підлітка, підтримуючи, або гальмуючі його прояви.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми, що вивчається. Можливими перспективами подальшого дослідження є: а) розробка конкретних психологічних рекомендацій і програм, призначених для корекції дитячо-батьківських стосунків; б) розробка конкретних психологічних рекомендацій і програм, призначених для корекції локалізації контролю як безпосередньо спрямованих на розвиток його показників, так і опосередковано – через корекцію властивостей особистості, які закономірно пов'язані з локусом контролю і виступають у ролі його детермінант.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности / Ксения Александровна Абульханова-Славская // Психология формирования и развития личности. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – С. 86–102.
2. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов / Альфред Адлер. – Ростов–на–Дону, 1998. – 448 с.
3. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии: Лекции по введению в психотерапию для врачей, психологов и учителей / Альфред Адлер. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 214 с.
4. Алексеева А. Е. Преодоление трудных жизненных ситуаций и ответственность / А. Е. Алексеева // Психология современного подростка [под ред. проф. Л. А. Регуш]. – СПб.: Речь, 2005. – С. 355–365.
5. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1980. – Т.1. – 230 с., Т.2. – 287 с.
6. Анастаси А. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении / Анна Анастаси, Сюзан Урбина. – СПб: Питер, 2001. – 688 с.
7. Анастаси А. Психологическое тестирование / Анна Анастаси, Сюзан Урбина. – М: Апрель–Пресс, ЭКСМО–Пресс, 2001. – 752 с.
8. Андреева Г. М. Психология социального познания: [учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед.] / Галина Михайловна Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
9. Андреева И. Н. Предпосылки развития эмоционального интеллекта / Ирина Николаевна Андреева // Вопросы психологии. – 2007. – №5. – С. 57–65.
10. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита / Людмила Ивановна Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – № 1. – С. 3–16.

11. Бажин Е. Ф. Метод исследования уровня субъективного контроля / Е. Ф. Бажин, С. А. Голынкина, А. М. Эткинд // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5. – № 3. – С. 152–162.
12. Базыма Б. А. Цветовые предпочтения подростков с акцентуациями характера / Б. А. Базыма, И. И. Кутько // Журнал неврологии и психиатрии им. С. С. Корсакова. – 1997. – Т. 97. – № 1. – С. 24–28.
13. Балл Г. О. Про психологічний зміст особистісної свободи / Георгій Олексійович Балл // Педагогіка і психологія. – Вісник АПН України. – 1996. – № 3. – С. 18–26.
14. Балл Г. О. Психология в рациогуманистической перспективе: [избр. работы] / Георгий Алексеевич Балл. – К.: Основа, 2006. – 408 с.
15. Бейкер К. Теория семейных систем М. Боуэна / Катарина Г. Бейкер // Вопросы психологии. – 1991. – № 6. – С. 155–164.
16. Берко Д. В. Влияние стилей семейного воспитания на личностные особенности девушек: дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07. «Педагогическая психология» / Дмитрий Васильевич Берко. – Ставрополь, 2000. – 152 с.
17. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Эрик Берн; [пер. с англ.]. – СПб.: Лениздат, 1992. – 400 с.
18. Бескова Т. В. Склонность к зависти субъектов с разным типом локуса контроля / Т. В. Бескова // Социосфера. – 2011. – № 4. – С. 13–17.
19. Бех І. Д. Від волі до особистості / Іван Дмитрович Бех. – ДО, Україна – Віта, 1995. – 202 с.
20. Бодалев А. А. Личность и общение: Избр. труды / Алексей Александрович Бодалев. – М.: Педагогика, 1983. – 272 с.
21. Бодалев А. А. Общая психодиагностика / А. А. Бодалев, В. В. Столин. – СПб.: Речь, 2000. – 440 с.

22. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте: (психологическое исследование) / Лидия Ильинична Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.

23. Бойко В. В Трудные характеры подростков: развитие, выявление, помощь / Виктор Васильевич Бойко. – СПб.: Союз, 2002. – 160 с.

24. Болотова А. К. Прикладная психология: [учебн. для вузов] / А. К. Болотова, И. В. Макарова. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 383 с.

25. Большой толковый психологический словарь [под. ред. Артура Ребера (Requin)]. Том 1 (А–О) [пер. с англ.]. – М.: Вече, АСТ, 2000. – 592 с.

26. Боришевський М. Й. Психологічні механізми розвитку особистості / Мирослав Йосипович Боришевський // Педагогіка і психологія. – Вісник АПН України. – 1996. – № 3. – С. 26–33.

27. Борцова М. В. Факторы становления начальных форм ответственности личности: дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07. «Педагогическая психология» / Мирослава Владимировна Борцова. – Краснодар, 2007. – 198 с.

28. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей / [пер. с англ.] / Джон Боулби. – М.: Академический Проект, 2004. – 232 с.

29. Буренкова Е. В. Исследование взаимосвязи стиля семейного воспитания, личностных особенностей ребенка и стратегии поведения значимого взрослого»: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07. «Педагогическая психология» / Елена Валентиновна Буренкова. – Пенза, 2000. – 205 с.

30. Бурлачук Л. Ф. Словарь–справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – СПб.: Питер, 2000. – 528 с.

31. Бушай І. М. Психологічні особливості розвитку «Я-образу» акцентуїзованих підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07. «Педагогічна та вікова психологія» / Ігор Михайлович Бушай. – Київ, 2000. – 18 с.

32. Быков С. В. Социально–психологическая регуляция ответственности: дис. ... д–ра психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Сергей Владимирович Быков. – Казань, 2006. – 337 с.

33. Быков С. В. Уровень субъективного контроля и противоправное поведение подростков / С. В. Быков, О. А. Шальнова // Вестн. Волжского ун–та им. В. Н. Татищева: (Юриспруденция). – Тольятти, 2001. – Вып. 18. – С. 144–157.

34. Быков С. В. Диагностика локуса контроля личности в асоциальных подростковых группах [Электронный ресурс] / С. В. Быков, С. Ю. Алашеев // Социологический журнал. – 2003. – № 1. Режим доступа: <http://sj.obliq.ru/article/533>.

35. Бюлер Ш. Что такое пубертатный период? / Шарлотта Бюлер // Педология юности. – М.–Л., 1931. – С. 21–36.

36. Варга А. Я. Системная семейная психотерапия: [краткий лекционный курс] / Анна Яковлевна Варга. – СПб.: Речь, 2001. – 144 с.

37. Варга А. Я. Структура и типы родительского отношения: дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / А. Я. Варга. – М., 1986. – 206 с.

38. Вассерман Л. И. Родители глазами подростка: психологическая диагностика в медико-педагогической практике / Л. И. Вассерман, И. А. Горьковая, Е. Е. Ромицына. – СПб.: Речь, 2004. – 256 с.

39. Веденева Е. В. Взаимосвязь мотивационного компонента личностной беспомощности и ведущей деятельности на разных возрастных этапах [Электронный ресурс] / Екатерина Владимировна Веденева // Психология и педагогика. – 2009. – 24 февр. – С. 186–189.

40. Веденева Е. В. Мотивационный компонент личностной беспомощности на разных возрастных этапах.: дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / Екатерина Владимировна Веденева. – Челябинск, 2009. – 25 с.

41. Вікова психологія / [за ред. дійсного члена АПН СРСР Г. С. Костюка]. – К.: Радянська школа, 1976. – 269 с.
42. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Лев Семенович Выготский; [под ред. В. В. Давыдова]. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
43. Выготский Л. С. Психология / Лев Семенович Выготский. – М.: ЭКСМО – Пресс, 2000. – 1008 с.
44. Ганзен В. А. Системные описания в психологии / Владимир Александрович Ганзен. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 174 с.
45. Ганнушкин П.Б. Особенности эмоционально-волевой сферы при психопатиях / Петр Борисович Ганнушкин // Психология эмоций. Тексты; [под ред. В. К. Виллюнаса и Ю. Б. Гиппенрейтер]. – М.: Изд-во МГУ, 1984. С. 252 – 279.
46. Гордеева Т. О. Теория самодетерминации: настоящее и будущее. Часть 1: Проблемы развития теории [Электронный ресурс] // Психологические исследования. – 2010. – № 4(12). Режим доступа: <http://www.psystudy.com/index.php/alfa/11-2010/37-n4-12.html>.
47. Губа А. В. Зависимость самооценки старшеклассников от стиля взаимоотношений с родителями / А. В. Губа // Вісник Харківського Університету. – 2002. – № 550. – Ч. 1. Серія «Психологія». – С. 62–65.
48. Дементий Л. И. Ответственность личности как свойство субъекта жизнедеятельности: дисс. ... доктора психол. наук: спец. 19.00.01. «Общая психология, история психологии» / Людмила Ивановна Дементий. – М., 2005. – 357 с.
49. Дмишко О. С. Детермінанти та психологічні особливості локусу контролю особистості. Наука і освіта/ Олександра Степанівна Дмишко // . – 2008. – № 8–9. – С. 47–51.
50. Дмишко О. С. Діагностика показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків / Олександра Степанівна Дмишко // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України [за ред. С. Д. Максименка]. – 2010. – Т. II, част. 4.

– С. 109–118.

51. Дмишко О. С. А.с. Тест-опитувальник показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків (ЛКС-П) (психодіагностична методика) / Олександра Степанівна Дмишко // № 33971; заяв. 05.07.2010. – 85 с.

52. Дмишко О. С. Психологічні особливості осіб з різними типами локусу контролю / Олександра Степанівна Дмишко // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. – 2009. – Спецвипуск. – С. 61–68.

53. Додова Л. М. Особенности становления локуса контроля у подростков, получающих кадетское образование / Л. М. Додова // Психология в России и за рубежом: материалы междунар. заоч. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, октябрь 2011 г.). — СПб.: Реноме, 2011. — С. 76–79. Режим доступа: www.moluch.ru/conf/psy/archive/32/982/

54. Дольто Ф. На стороне подростка / Франсуаза Дольто; [пер. с фр.]. – Екатеринбург: У – Фактория, 2004. – 368 с.

55. Дружинин В. Н. Психология семьи / Владимир Николаевич Дружинин. – Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 208 с.

56. Дудникова Н. А. Особенности социально-психологической дезадаптации у подростков с различными типами акцентуации характера / Н. А. Дудникова // Психолог в школе. – 2001. – №1–2. – С. 138–168.

57. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: [монографія] / Лариса Петрівна Журавльова. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.

58. Захаров А. И. Происхождение детских неврозов и психотерапия / Александр Иванович Захаров. – М.: ЭКСМО – Пресс, 2000. – 448 с.

59. Захарян И. С. Эмпатия / И. С. Захарян // Журнал практического психолога. – 1998. – № 1. – С. 38–41.

60. Иванова Т. Ф. Изучение и формирование ответственности у младших школьников [Электронный ресурс] / Т. Ф. Иванова. Режим доступа: <http://www.psvportal.info/psvpage/st1.shtml>.

61. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчин и женщин / Евгений Павлович Ильин. – СПб.: Питер, 2002. – 544 с.

62. Иванов Д. І. Психологічний аналіз системи дитячо–батьківських стосунків у парадигмі глибинної психології: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Д. І. Иванов. – Одеса, 2005. – 20 с.

63. Каган В. Е. Тоталитарное сознание и ребенок: семейное воспитание / Виктор Ефимович Каган // Вопросы психологии. – 1992. – № 1. – С. 14–21.

64. Каган М. С. Системный подход и гуманитарное знание / Моисей Самойлович Каган. – Л.: ЛГУ, 1991. – 320 с.

65. Калитиевская Е. Р. Пути становления самодетерминации личности в подростковом возрасте / Е. Р. Калитиевская, Д. А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 2006. – № 3. – С. 49–55.

66. Калитиевская Е. Р. Смысл, адаптация и самодетерминация у подростков / Е. Р. Калитиевская, Д. А. Леонтьев, Е. Н. Осин, И. И. Бородкина // Вопросы психологии. – 2007. – № 2. – С. 68–79.

67. Капрара Дж, Сервон Д. Психология личности / Дж.Капрара, Д.Сервон; [пер. с англ.]. – СПб.: Питер, 2003. – 640 с.

68. Кириченко Т. В. Психологічні механізми саморегуляції поведінки підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Тетяна Василівна Кириченко. – К, 2001. – 28 с.

69. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов. Введение в психометрическое конструирование / Пол Клайн. – К.: ПАН Лтд, 1994. – 276 с.

70. Кожаева С. А. Особенности поведения в конфликтной ситуации подростков с разным типом локуса контроля [Электронный ресурс] / С. А. Кожаева, В. В. Назарова // НП Сибирская ассоциация консультантов. – Режим доступа: <http://sibac.info>

71. Козлова И. А. Особенности сиблинговых и детско-родительских отношений и характеристики личностной сферы сиблингов [Электронный ресурс] // Психологические исследования: электрон. науч. журн. / И. А. Козлова. – 2008.– № 32(2). Режим доступа: URL: <http://psystudy.ru>

72. Колесник Н. Т. Влияние особенностей семейного воспитания на социальную адаптированность детей: дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Наталья Тарасовна Колесник. – М., 1999. – 188 с.

73. Кон И. С. Отрочество как этап жизни и некоторые психолого-педагогические характеристики подросткового возраста / И. С. Кон, Д. И. Фельдшейн // В мире подростка; [под ред. А. А. Бодалева]. – М.: Медицина. –1980. –С. 16–28.

74. Костюк Г. С. Принцип развития в психологии / Г. С. Костюк // Избр. психол. тр. – М., 1988. – С. 131.

75. Кондаков И. М. Экспериментальное исследование структуры и личностного контекста локуса контроля / И. М. Кондаков, М. Н. Нилопец // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – № 1. – С. 43–52

76. Кондратьев М. Ю. Азбука социального психолога-практика / М. Ю. Кондратьев, В. А. Ильин. – М.: ПЭР СЭ, 2007. – 464 с.

77. Корнилов А. П. «Деятельностная психология личности» в концепции Г. Крампена / Александр Павлович Корнилов // Вопросы психологии. – 1990. – № 2. – С. 159–164.

78. Коссов Б. Б. Личность: Актуальные проблемы системного подхода / Борис Борисович Коссов // Вопросы психологии. – 1997. – № 2. – С. 58–68.

79. Кочеткова Т. Н. Специфика видов самоотношения личности в зависимости от выраженности эмоциональных и когнитивных компонентов: дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01. «Общая психология, психология личности, история психологии» / Татьяна Николаевна Кочеткова. – Хабаровск, 2007. – 218 с.

80. Кошлань И. Г. Психологические особенности эмоциональности

подростков и стиль семейного воспитания: дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Ирина Григорьевна Кошлань. – Одеса, 2005. – 245 с.

81. Кошлань І. Г. Види та форми агресії у підлітків–представників сімей з різним стилем виховання / Ирина Григорівна Кошлань // Наука і освіта. – 2009. – № 6. – С. 121–126.

82. Кошлань І. Г. Локалізація контролю у юнаків та його психологічні детермінанти / Ирина Григорівна Кошлань // Наука і освіта. – 2011. – № 11. – С. 94–98.

83. Крайг Г. Психология развития / Грейс Крайг. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.

84. Крюкова Т. Л. Психология совладающего поведения: [монография] / Т. Л. Крюкова – Кострома: Студия оперативной полиграфии «Авантитул», 2004. – 344 с.

85. Ксенофонтова Е. Г. Исследование локализации контроля личности – новая версия методики «Уровень субъективного контроля» / Е. Г. Ксенофонтова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 2. – С. 103–114.

86. Кузнецова Ю. С. Изучение особенностей локус контроля личности как способа принятия ответственности за свою жизнь (на примере студентов ВУЗа) [Электронный ресурс] // Журн. науч. публ. аспирантов и докторантов. – 20.08.07; Режим доступа: <http://www.jurnal.org/articles/2007/psih15.html> (20.05.10).

87. Кузнецова О. В. Соціальна адаптивність у осіб з різним локусом контролю / Оксана Володимирівна Кузнецова // Наука і освіта. – 2011. – № 9. – С. 136–139.

88. Купченко В. Е. Особенности характеристик жизненного пути у лиц с различным типом ответственности: автореф. дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Виктория Евгеньевна Купченко. – Омск, 2004. – 26 с.

89. Кучманіч І. М. Розвиток домагань підлітків у процесі внутрішньосімейних взаємин: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Ірина Миколаївна Кучманіч. – Одеса, 2010. – 210 с.

90. Лейффрид Н. В. Ответственность как личностная детерминанта представлений об успешном человеке: дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.0.01. «Общая психология, психология личности, история психологии» / Наталья Валерьевна Лейффрид. – Краснодар, 2006. – 220 с.

91. Леонгард К. Акцентуированные личности / Карл Леонгард; [пер. с нем]. – Киев: Вища школа, 1981. – 392 с.

92. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: В 2-х томах / Алексей Николаевич Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. –Т.1. 392 с.; – Т.2. 320 с.

93. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. – М.: Смысл, 2006. – 63 с.

94. Либин А. В. Дифференциальная психология: На пересечении европейских, российских и американских традиций / Александр Викторович Либин. – М.: Смысл; Per se, 2000. – 549 с.

95. Личко А. Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков / Андрей Евгеньевич Личко. – М.: ЭКСМО–Пресс, 1999. – 416 с.

96. Локус контроля / М. Ю. Кондратьев, В. А. Ильин // Азбука социального психолога-практика. – М.: ПЕР СЭ, 2007.

97. Локус контроля [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://globalteka./order/13653.html>

98. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Борис Федорович Ломов. – М.: Наука, 1984. – 443 с.

99. Лунин И. И. Влияние семьи на формирование отклоняющегося полоролевого поведения ребенка.: автореф. дис. ... канд. психол. наук. / И. И. Лунин. – Л., 1987. – 21 с.

100. Магун В. С. О взаимосвязи готовности человека к собственным усилиям и ожидаемой им помощи / Владимир Самуилович Магун // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12. – № 6. – С. 40–54.

101. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс; [пер. с англ]. – СПб.: Питер, 2000. – 688 с. (Серия «Мастера психологии»).

102. Максименко С. Д. Подросток: проблемы и перспективы / С. Д. Максименко, С. С. Ракитянская // Наука і освіта, спецвипуск. – 2000. – С. 98–99.

103. Максименко С. Д. Психологічні механізми становлення особистості: експериментально-генетичний метод / Сергій Дмитрович Максименко // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України [за ред. С. Д. Максименка]. – К.: Ніка–Центр, 2010. – Вип. 38. – С. 18–34.

104. Макушина О. П. Психологическая зависимость подростков от родителей: дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / Ольга Петровна Макушина. – М., 2001. – 143 с.

105. Маленова А. Ю. Копинг–ресурсы личности в ситуациях оценивания (на примере экзаменационной аттестации) / А. Ю. Маленова, А. А. Маленов // Научно–технические ведомости СПбГПУ. Серия «Гуманитарные и общественные науки». – 2011. – № 4 (136). – С. 150–159.

106. Маленова А. Ю. Локус контроля студентов как детерминант совладания с экзаменационными трудностями [Электронный ресурс] / Арина Юрьевна Маленова. Режим доступа: <http://конференция.com.ua/pages/view/235>.

107. Марковская И. М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми / И. М. Марковская. – СПб.: Речь, 2002. – 150 с.

108. Мельников В. М. Введение в экспериментальную психологию личности / В. М. Мельников, Л. Т. Ямпольский. – М.: Просвещение, 1985. – 319 с.

109. Мещеряков Б. Г. Большой психологический словарь / Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – 2002. – С. 243.

110. Минияров В. М. Психология семейного воспитания (диагностико–коррекционный аспект) / Валерий Максимович Минияров. – М–Воронеж: МОДЭК, 2000. – 256 с.

111. Моросанова В. И. Акцентуация характера и стиль саморегуляции у студентов / Варвара Ильинична Моросанова // Вопросы психологии. – 1997. – № 6. – С. 30–38.

112. Муздыбаев К. Психология ответственности / Куанышбек Муздыбаев. – Л.: Наука, Ленингр. отд–ние, 1983. – 240 с.

113. Мухлынина О. В. Воспитание ответственности учащихся подросткового возраста: дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Ольга Викторовна Мухлынина. – Екатеринбург, 2007. – 155 с.

114. Нартова-Бочавер С. К. Дифференциальная психология: [учеб. пособ.] / С. К. Нартова-Бочавер. – М.: Флинта, Московский психолого-социальный институт, 2003. – 280 с.

115. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных: [учеб. пособ.] / Андрей Дмитриевич Наследов. – СПб.: Речь, 2004. – 392 с.

116. Обманова Г. С. Становление интернальности как условие развития жизненных перспектив личности на этапе школьного обучения: дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Галина Сергеевна Обманова. – М., 2007. – 168 с.

117. Олифрович Н. И. Психология семейных кризисов / Н.И. Олифрович, Т.А. Зинкевич–Куземкина, Т.Ф. Велента. – СПб.: Речь, 2006. – 416 с.

118. Ольшанникова А. Е. Соотношение некоторых показателей эмоциональной сферы подростка с физиологическими показателями / Ариадна Ефимовна Ольшанникова // Проблемы дифференциальной психофизиологии. – М., 1977. – Т. 9. – С. 128–142.

119. Орищенко О. А. Дифференциально-психологический анализ эмпатии: дисс. ... канд. психол. наук.: спец. 19.00.01 «Общая психология,

история психологии» / Оксана Анатольевна Орищенко. – Одесса, 2004. – 222 с.

120. Осташева М. А. Психологические особенности развития социальной ответственности современных подростков: автореф. дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Марина Анатольевна Осташева. – М., 1989. – 23 с.

121. Пантилеев С. Р. Методы измерения локуса контроля / Сергей Рэмович Пантилеев // Общая психодиагностика / [под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина]. – СПб.: Речь, 2000. – С. 395–405.

122. Пашукова Т. І. Практикум із загальної психології / Т. І. Пашукова, А. І. Допіра, Г. В. Дьяконов; [за ред. Т. І. Пашукової]. – 2-ге вид., стер. – К.: Т-во «Знання», 2006. – 203 с.

123. Петровский А. В. Психология. Словарь / [под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского; сост. Л. А. Карпенко]. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.

124. Первитская А. М. Формирование лидерской деятельности в юношеском возрасте: автореф. дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / А. М. Первитская. – Екатеринбург, 2007. – 27 с.

125. Повякель Н. И. Теория социального научения (Дж. Роттер) [Электронный ресурс] / Надежда Ивановна Повякель // Горностай П., Титаренко Т. Психологические теории и концепции личности. Режим доступа: <http://www.psyinst.ru/library.php/library.php?part=article&id=1886>.

126. Подмазин С. И. Как помочь подростку с трудным характером / С. И. Подмазин, Е. И. Сибиль. – К.: НПЦ «Перспектива», 1996. – 160 с.

127. Подросток на перекрестке эпох (проблемы и перспективы социально–психологической адаптации подростков) / [под ред. С. В. Кривцовой]. – М.: Генезис, 1997. – 287 с.

128. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: [учеб. пособ.]. – Самара: Издат. Дом «Бахрах», 1998. – 672 с.

129. Прядеин В. П. Комплексное исследование ответственности как системного качества личности: дисс. ... доктора психол. наук: спец. 19.00.01.

«Общая психология, психология личности, история психологии» / Валерий Павлович Прядеин. – Екатеринбург, 1999. – 299 с.

130. Психология личности: Словарь справочник / [под ред. П. П. Горностая и Т. М. Титаренко]. – К.: Рута, 2001. – 320 с.

131. Психология подростка. Полное руководство / [под ред. А. А. Реана]. – СПб.: прайм – ЕВРОЗНАК, 2003. – 432 с.

132. Пузыревич Н. Л. Самоотношение как фактор рискованного поведения подростков [Электронный ресурс] / Н. Л. Пузыревич // Восточное партнерство: [науч. конф.]. – 2009. Режим доступа: http://www.rusnauka.com/23_WP_2009/Psihologia/50976.doc.htm (15.10.11).

133. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Филип Райс. – СПб.: Питер, 2000. – 656 с.

134. Раттер М. Помощь трудным детям / Майкл Раттер; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1987. – 427 с.

135. Реан А. А. Проблемы и перспективы развития концепции локуса контроля личности / Артур Александрович Реан // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19. – № 4. – С. 3–13.

136. Реан А. А. Психология и психодиагностика личности. Терия, методы исследования, практикум / Артур Александрович Реан. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2006. – 255 с. («Психология – лучшее».)

137. Реан А. А. Социальная педагогическая психология / А. А. Реан, Я. Л. Коломинский. – СПб.: Питер, 1999. – 416 с.

138. Реан А. А. Характерологические особенности подростков-делинквентов / Артур Александрович Реан // Вопросы психологии. – 1991. – № 4. – С. 139–144.

139. Ремизова А. В. Мера ответственности личности в семейной жизни и трудовой деятельности: дис... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Анна Владимировна Ремизова. – Казань, 2009. – 195 с.

140. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности / Х. Ремшмидт. – М.: Мир, 1994. – 320 с.
141. Рибалка В. В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога / Валентин Васильович Рибалка. – К.: Шк. світ, 2010. – 128 с.
142. Рибалка В. В. Особистісні проблеми старших школярів та деякі технології їх розв'язання / Валентин Васильович Рибалка // Психологічна допомога сім'ї: [посібн.] / за ред. З. Г. Кісарчук. – К., 1998. – С. 97–119.
143. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: [навч. посібн.] / Валентин Васильович Рибалка. – Одеса: Букаєв Вадим Викторович, 2009. – 597 с.
144. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога. В 2 кн. Кн. 1.: Система работы психолога с детьми разного возраста: [учеб. пособ.]. – М.: Изд-во ВЛАДОС – ПРЕСС, 2003. – 383 с.
145. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога. В 2 кн. Кн. 2.: Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приемы и упражнения: [учеб. пособ.]. – М.: Изд-во ВЛАДОС – ПРЕСС, 2006. – 477 с.
146. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Роджерс; [пер. с англ.]. – М.: ЭКСМО – Пресс, 2001. – 416 с.
147. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2001. – 720 с.
148. Рукавишников А. А. Факторный личностный опросник Р. Кеттелла. Методическое руководство. / А. А. Рукавишников, М. В. Соколова – СПб.: ГП «Иматон», 2001. – 96 стр.
149. Рысева А. А. Особенности и развитие самоотношения интеллектуально одаренных подростков: автореф. дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07. «Педагогическая психология» / Анастасия Анатольевна Рысева. – Иркутск., 2008. – 22 с.

150. Савина Е. А. Родительские представления и установки: понятие, виды, структура / Е. А. Савина // Семейная психология и семейная терапия. – 2001. – № 3. – С. 85–95.

151. Савчин М. В. Відповідальність: смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості / Мирослав Васильович Савчин // Педагогіка і психологія. – Вісник АПН України. – 1996. – № 1. – С. 10–17.

152. Савчин М. В. Вікова психологія: [навч. посіб.] / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К.: Академвидав, 2006. – 360 с.

153. Савчин М. В. Динаміка мотивації відповідальної поведінки особистості / Мирослав Васильович Савчин // Педагогіка і психологія. – Вісник АПН України. – 1996. – № 4. – С. 39–49.

154. Савчин М. В. Проблеми вивчення відповідальності як соціально-психологічної якості людини / Мирослав Васильович Савчин // Педагогіка і психологія. – Вісник АПН України. – 1994. – № 4. – С. 30–37.

155. Садокова А. В. Влияние индивидуальных характеристик эмоционально-личностной сферы на особенности развития моральной компетентности в подростковом возрасте: дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.13. «Психология развития, акмеология» / Александра Владимировна Садокова. – М., 2001. – 169 с.

156. Санникова О. П. Адаптивность личности / О. П. Санникова, О. В. Кузнецова. – Одесса: Издатель Н. П. Черкасов, 2009. – 258 с.

157. Санникова О. П. Влияние отношений в семье на эмоциональность ребенка / О. П. Санникова, О. О. Папир // Эмоциональная регуляция учебной деятельности / [под общ. ред. А. Я. Чебыкина]. – М., 1988. – С. 134–136.

158. Санникова О. П. Индивидуально-психологические детерминанты общения / Ольга Павлівна Санникова // Вісник Харківського університету. – Харків, 2006. – С. 203–209.

159. Санникова О. П. Феноменология личности: [избран. психол. труды] / Ольга Павловна Санникова. – Одесса: СМІЛ, 2003. – 256 с.

160. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности

профессионала / Ольга Павловна Санникова. – Одесса, 1995. – 334 с.

161. Семья в психологической консультации: опыт и проблемы психологического консультирования / [под. ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина]. – М.: Педагогика, 1989. – 206 с.

162. Соколова Е. Т. Зависимость самооценки подростка от отношения к нему родителей / Е. Т. Соколова, И. Г. Чеснова // Вопросы психологии. – 1986. – № 2. – С. 110–117.

163. Спиваковская А. С. Психотерапия: игра, детство, семья / Алла Семеновна Спиваковская. – Т. 2. – М.: ЭКСМО – Пресс, 2000. – 464 с.

164. Спринська З. В. Аналіз значущості термінальних цінностей та їх порівняльна характеристика у хлопців і дівчат / З. В. Спринська // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – 2006. – Т. 7, Вип. 9. – С. 371–380.

165. Спринська З. В. Взаємозв'язок агресивної поведінки особистості з її ціннісними орієнтаціями / З. В. Спринська // Наука і освіта. – 2007. – № 4–5. – С. 157–159.

166. Спринська З. В. Психологічний портрет осіб з різним рівнем показників агресивної поведінки / З. В. Спринська // Наука і освіта. – 2007. – № 8–9. – С. 179–182.

167. Столин В. В. Опросник самоотношения / В. В. Столин, С. Р. Пантилеев // Практикум по психодиагностике: Психодиагностические материалы. – М. – 1988. – С. 123–130.

168. Столин В. В. Самосознание личности / Владимир Викторович Столин. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 247 с.

169. Татенко В. А. Субъект психической активности: поиск новой парадигмы / Виталий Александрович Татенко // Психологический журнал. – Т. 16. – 1995. – N 3. – С. 23–34.

170. Татомир Л. П. Розвиток відповідальності у дітей підліткового і старшого шкільного віку: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 /

Леся Павлівна Татомир; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 1998. – 17 с.

171. Теняева О. В. Особенности ответственности подростков с девиантным поведением: дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Ольга Васильевна Теняева. – Рязань, 2011. – 211 с.

172. Тернопільська В. І. Психологія для старшокласників (від самопізнання до соціальної відповідальності) / В. І. Тернопільська. – К.: Центр навч. літератури, 2004. – 272 с.

173. Фельдштейн Д. Й. Психология развития личности в онтогенезе / Давид Йосифович Фельдштейн. – М.: Педагогика, 1989. – 208 с.

174. Фернхем А. Личность и социальное поведение / А. Фернхем, П. Хейвен. – СПб.: Питер, 2001. – 368 с.

175. Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту / [под ред. И. В. Дубровиной]. – М.: Педагогика, 1987. – 184 с.

176. Фрейджер Р. Личность: теории, эксперименты, упражнения / Роберт Фрейджер, Джеймс Фейдимен. – СПб.: прайм–ЕВРОЗНАК, 2002. – 864 с. (Психологическая энциклопедия).

177. Фролова Ю. Г. Социология: Энциклопедия / [сост. А. А. Грицанов и др.]. – Минск: Книжный Дом, 2003. – С. 515–516.

178. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм / [пер. с англ. А. Лактионова]. – М.: АСТ МОСКВА, 2009. – 284 с.

179. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Хайнц Хекхаузен: В 2 – х т. [пер. с нем] / [под ред. Б. М. Величковского]. – М.: Педагогика, 1986. –Т. 1. – 408 с.; – Т 2. – 392 с.

180. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер; [пер. с англ.]. – СПб.: Питер, 2000. – 608 с. (Серия «Мастера психологии»).

181. Цирінг Д. А. Психология личностной беспомощности: автореф. дисс. ... доктора психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология

личности, история психологии» / Диана Александровна Цирінг. – Томск, 2010. – 42 с.

182. Чебикін О. Я. Становлення емоційної зрілості особистості: [моногр.] / О. Я. Чебикін, І. Г. Павлова. – Одеса: СВД Черкасов, 2009. – 230 с.

183. Чиликина И. А. Локус контроля как социальнo-психологическая детеминанта представлений о лидерских качествах: дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Ильнара Александровна Чиликина . – М., 2010. – 136 с.

184. Чупахина Ю. А. Влияние иррациональных убеждений родителей на иррациональные убеждения детей, формирующиеся к юношескому возрасту: дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Юлия Александровна Чупахина. – СПб., 2003. – 231 с.

185. Шипелик Т. В. Особенности становления личностной зрелости подростков [Электронный ресурс] / Т. В. Шипелик // Медична психологія. – 2009. – № 4. Режим доступа: <http://www.mps.kh.ua/arhiv/2009/4/03-05.html>.

186. Шкуратова И. П. Личностные ресурсы как фактор совладания с кризисными ситуациями / И. П. Шкуратова, Е. А. Анненкова // Психология кризиса и кризисных состояний: междисциплинарный ежегод. – 2007. – Вып. 4. – С. 17–23.

187. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений: [курс лекций] / Лидия Бернгардовна Шнейдер. – М.: ЭКСМО – Пресс, 2000. – 512 с.

188. Шэффер Д. Дети и подростки: психология развития / Д. Шэффер / [пер. с англ.]. – СПб.: Питер, 2003. – 976 с.

189. Эйдемиллер Э. Г. Методы семейной диагностики и психотерапии: [метод. пособ.] / Эдмонд Георгиевич Эйдемиллер. – М.: Фолиум, 1996. – 63 с.

190. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – СПб.: Питер, 2000. – 656 с. (Серия «Мастера психологии»).

191. *Энциклопедия статей* [Электронный ресурс] // *Наука и образование* // Диагностика локуса контроля личности в асоциальных подростковых группах. Режим доступа: <http://www.majesticarticles.ru/naykaiaobrazovanie>.
192. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон; [пер. с англ.] / общ. ред. Толстых А. В. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
193. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / Ирвин Ялом; [пер. с англ. Т. С. Драбкиной]. – М.: Независимая фирма «Класс», 2005. – 576 с.
194. Ямницький В. М. Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент: [монографія] / Вадим Маркович Ямницький. – Одеса: ПНЦ АПН України – СВД Черкасов М.П., 2006. – 362 с.
195. Abramson, L.Y., Seligman, M.E.P., and Teasdale, J. Learned helplessness in humans: critique and reformulation // *Journal of Abnormal Psychology*. – 1978. Vol. 87. – P. 49–74.
196. Bandura A. Self-Efficacy: toward a unifying theory of behavioral changes // *Psychological Review*. – 1977. Vol. 84. – P. 191–215.
197. Bar-Tal D. The effects of teachers behavior on pupils attributions: A review / In C. Antaki, and C. Brewin (Eds.). *Attributions and Psychological Change*. – London: Academic Press, 1982. – P. 177–194.
198. Baumrind D., Parenting styles and adolescent development. In R.M. Lerner, A.C. Petersen, & J. Brooks – Gunn (Eds.) *Encyclopedia of adolescence*. – New York: Garland, 1991.
199. Bronfenbrenner U. *The ecology of human development*. – L. Harvard Univ. Press., 1979. – 330 p.
200. Cattell R.B., Eber H.W., Tatsuoka M.M. *Handbook for the Sixteen Personality Factor Questionnaire*. – Illinois: Campaign, 1970.
201. Lazarus R. S., Lazarus B. N. *Passion and Reason: making sense of our emotion*. – N.Y.: Oxford University press, 1996. – 321 p.
202. Maccoby E.E, Jacklin C.N. Gender segregation in childhood // H.W. Riss (Ed.), *Advances in child development and behavior*. 1987. Vol. 20. Orlando, FL: Academic Press. – P. 239–288.

203. Maccoby E. E., Martin J.A. Socialization in the context of the family: Parent – child interaction // E. M. Hetherington (Ed.), Handbook of child psychology: Socialization, personality, and social development. 1983. Vol. 4 New York: Willey. – P. 1–102.

204. Rotter J. B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement // Psychol. Monogr. 1966. – Vol. 80. – № 1. – P. 1–28.

205. Weiner B. Achievement Motivation and Attribution Theory. Morristown. – N.Y.: General Learning Press, 1974. – 216 p.

206. Weiner B. An Attributional Theory of Motivation and Emotion. — N.Y.: Springer-Verlag, 1986. – 304 p.

ДОДАТОК А
«ОПИТУВАЛЬНИК ПОКАЗНИКІВ ЛОКАЛІЗАЦІЇ
СУБ'ЄКТИВНОГО КОНТРОЛЮ ПІДЛІТКІВ»

(ЛСК-П) - Версія 1.

ІНСТРУКЦІЯ

Вам пропонується ряд стверджень, які допоможуть виявити Ваше ставлення до різних життєвих ситуацій і бланк з варіантами відповідей: «так», або «ні». Тут немає правильних або неправильних відповідей. Виберіть ту відповідь, яка більшою мірою відповідає Вашій думці, Вашій позиції і у відповідній клітинці бланку поставте знак «+». Слідкуйте, щоб номер ствердження співпадав з номером відповіді у бланку.

Сподіваємося на Вашу відвертість, знайте, що результати дослідження не будуть ніде розповсюджуватися, ні друкуватися. Відповідати треба якнайточніше, проте, не затримуйтеся занадто довго над кожним запитанням, оскільки перша відповідь, яка спадає на думку, як правило, є найближчою до правди.

Дякуємо за участь у дослідженні.

1. Життєві досягнення найчастіше є наслідком везіння, ніж старанності і наполегливості людини.
2. Якщо людина мало досягла в своєму житті, то це не тому, що вона не старалася, а тому, що їй просто не пощастило.
3. Якщо батьки чогось від мене вимагають, я можу зрозуміти, чим це спричинене.
4. Конфлікти з вчителями виникають переважно в тих учнів, які нехтують своїми учнівськими обов'язками.
5. Якщо в когось немає друзів, то це через невміння спілкуватися і поганий характер.
6. Хвороба – це скоріше наслідок несприятливого збігу обставин, ніж помилок самої людини.

7. Якщо підліток вирішив розпочати статеве життя, то батьки навряд чи зможуть переконати його цього не робити.
8. Мені дуже важко контролювати свої думки та емоції.
9. Витратити час на обдумування життєвих цілей недоцільно, оскільки великою мірою майбутнє залежить від випадковості.
10. Якщо людина живе нудним і нецікавим життям, це здебільшого її провина.
11. Для того, щоб досягнути успіху в житті, треба багато і сумлінно працювати.
12. Якщо людина мало досягнула в житті, то вона просто лінива або недостатньо здібна, або не прагнула цього насправді.
13. Те, як складеться подальша доросле життя дітей, часто залежить від батьків.
14. Шкільні оцінки реально відображають те, скільки зусиль я прикладаю, виконуючи завдання.
15. Кількість друзів залежить від того, як склалося життя, а не від прагнень і поведінки самої людини.
16. Думаю, що для того, щоб бути здоровим, треба постійно свідомо вести здоровий спосіб життя.
17. Більшості неприємностей, пов'язаних із статевим життям (венеричні хвороби, незапланована вагітність) можна уникнути, якщо бути обережним.
18. Тільки від самої людини залежить, наскільки щасливою вона почуватиметься.
19. Моє майбутнє прямо залежить від того, що я роблю в своєму теперішньому повсякденному житті, я це усвідомлюю і прагну поводитися так, як мені потрібно.
20. Якщо я потрапляю в нудну компанію, то рідко намагаюся розвеселити людей, скоріше за все, просто піду геть.
21. Багато моїх успіхів були можливі майже повністю завдяки допомозі інших людей.
22. Мої неприємності і невдачі найчастіше були наслідком дій інших людей, а не моїх власних помилок.
23. Взаєморозуміння в сім'ї великою мірою залежить від мене особисто.

24. Постійно робити уроки однаково старанно непотрібно, адже оцінки часто залежать від везіння.
25. Часто в хорошій людині немає друзів тому, що так склалися обставини.
26. Найкращий спосіб зберегти здоров'я – потурбуватися про профілактичні заходи.
27. Часто підліток розпочинає статеве життя не тому, що сам так вирішив, а тому, що так складаються обставини, або його підштовхують до цього друзі.
28. Думаю, що мене легше вивести з рівноваги, ніж більшість людей.
29. Я прагну не будувати багато планів на майбутнє, оскільки за певний час все може сильно змінитися.
30. Якщо людина постраждала через своє ризиковане захоплення (наприклад, екстремальні види спорту), то в цьому винна вона сама.
31. Життєвий успіх, який часто здається везінням, насправді часто є результатом довгих цілеспрямованих зусиль.
32. Здібна людина, яка нічого не досягла в житті, повинна звинувачувати в цьому тільки себе.
33. Мені здебільшого зрозуміло, чому батьки прийняли певне рішення.
34. Мої шкільні знання далеко не завжди бувають оцінені по справедливості.
35. Якщо я дуже захочу, то можу подружитися майже з будь-якою людиною.
36. Шкідливі звички здебільшого виникають в людей під впливом оточуючих.
37. Сексуальна привабливість людини – це скоріше подарунок долі, ніж наслідок її власних зусиль.
38. За те, яким буде мій внутрішній світ, відповідаю тільки я сам.
39. Коли я щось планую, то загалом вірю в свої сили і можливості це здійснити.
40. Я здебільшого сам обираю, чим зайняти свій вільний час.
41. Якщо я чогось досягаю, то чітко усвідомлюю, що це завдяки прикладеним мною зусиллям.
42. Якщо в мене часто трапляються невдачі, то через певні негативні риси мого характеру або недостатні здібності.
43. Я часто почуваю, що ніяк не можу вплинути на власну сімейну ситуацію.

44. Вчитель часто сам винен у тому, що учні порушують дисципліну.
45. В моїх стосунках з друзями часто виникають такі проблеми, які не можна вирішити навіть за дуже сильного прагнення.
46. Люди часто стають наркоманами не через власний свідомий вибір, а через певні обставини свого життя.
47. Перший статевий контакт часто буває випадковим і незапланованим, наприклад, у стані алкогольного сп'яніння або за інших непередбачуваних обставин.
48. Духовний розвиток людини – це результат її свідомого вибору і наполегливої внутрішньої роботи; він мало залежить від виховання та інших зовнішніх впливів.
49. Для того, щоб втілити в життя свої мрії про майбутнє, треба багато працювати.
50. Наскільки цікавим і насиченим подіями буде мій вільний час, часто залежить від обставин.
51. Значне досягнення в житті – це завжди результат великої праці, і лише в небагатьох випадках він пов'язаний з везінням.
52. Якщо людина не щастить, з цим вже навряд чи можна щось вдіяти.
53. На дітей впливає стільки різних обставин, що виховні зусилля батьків часто виявляються марними.
54. Якщо мені нецікавий якийсь шкільний предмет, то в цьому в більшості випадків винен вчитель, тому що не зміг мене зацікавити.
55. Найчастіше за все я можу отримати від друзів те, що мені потрібно.
56. Дуже небезпечні, невиліковні хвороби – це наслідок нещасливої долі або фатального збігу обставин.
57. Людина може розпочинати статеве життя тільки тоді, коли вона проінформована про його можливі наслідки і здатна самотійно нести за них відповідальність.
58. Мої релігійні погляди сформувалися здебільшого під впливом традицій моєї сім'ї, поглядів моїх батьків, інших зовнішніх впливів.

59. Наскільки здоровими і щасливими будуть мої майбутні діти, залежить від того, наскільки серйозно я поставлюся до свого здоров'я і питань створення і планування сім'ї.
60. Є багато таких видів розваг, які я хотів би собі дозволити, але не маю можливості через те, що вимагають великих грошових витрат, або мені забороняють батьки, або є ще якісь зовнішні перешкоди.
61. Наскільки успішно і повно будуть реалізовані життєві плани, того, як складеться доля.
62. Якщо мені щось не вдається, я часто зупиняюся і сподіваюся на зручний випадок, коли проблему можна буде вирішити з мінімальною кількістю зусиль.
63. Якщо в сім'ї виникає конфлікт, я достатньо часто почуваюся винним в цьому.
64. Якщо я не можу засвоїти якийсь навчальний шкільний матеріал, то я почуваюся недостатньо кмітливим та здібним.
65. Я найчастіше за все сам обираю для себе друзів.
66. Наскільки екологічно чистим і здоровим буде навколишнє середовище, більше залежить від поведінки і свідомого вибору всіх людей, в тому числі і мене, ніж від зовнішніх обставин.
67. Наскільки щасливим буде інтимне життя людини, більше залежить від її усвідомленого і відповідального вибору і ставлення, ніж від везіння.
68. Багато в чому я покладаюся на свою інтуїцію, слухаю внутрішній голос, і в таких випадках рідко помиляюся.
69. Моє майбутнє багато в чому залежить від минулих обставин мого життя, які від мене тоді не залежали і які я зараз ніяк не можу змінити.
70. Якщо я дуже хочу піти на вечірку (дискотеку, концерт), то зроблю для цього все можливе і неможливе і все ж таки піду.
71. Якщо людина чогось досягла в житті, вона повинна не гордитися тим, а перш за все пам'ятати, кому вона цим завдячує.
72. Якщо на шляху реалізації моїх планів виникають якісь серйозні перешкоди, я звинувачую в цьому перш за все самого себе.

73. Якщо в сім'ї виникають серйозні проблеми, я здебільшого не намагаюся щось змінити, а чекаю, поки все вирішиться саме по собі.
74. Наскільки багато корисного для свого дорослого життя я зможу винести з шкільного навчання, в першу чергу залежить від моїх прагнень і зусиль.
75. Якщо в моїх стосунках з друзями виникають якісь конфлікти, то це здебільшого або провина моїх друзів або результат випадкового непорозуміння, а не результат моєї неправильної поведінки.
76. Якщо людина дуже хоче одужати і вірить в свої сили, то вона здатна перемогти навіть дуже небезпечні хвороби.
77. Те, наскільки добре інформованим є підліток у сфері статевих стосунків, більше залежить від сім'ї, друзів, впливу оточення загалом, ніж від бажання самого підлітка.
78. В душі людини немає миру і спокою в більшості випадків через те, що в навколишньому світі немає миру і спокою, і самій людині тут дуже складно собі зарадити.
79. Майбутнє залежить від такої великої кількості чинників, що я відчуваюся не в стані зробити його таким, як мені хотілося б.
80. Часто я не можу провести свій вільний час так як хочу і нудьгую, і нічого не можу змінити.

БЛАНК для відповідей (ЛСК-П, версія 2)

Прізвище, Ім'я _____ Вік _____ Стать _____

Дата _____ Місто _____ Клас _____

№ з/п	Відпов.		№ з/п	Відпов.		№ з/п	Відпов.		№ з/п	Відпов.		№ з/п	Відпов.	
	Так	Ні		Так	Ні		Так	Ні		Так	Ні		Так	Ні
1			17			33			49			65		
2			18			34			50			66		
3			19			35			51			67		
4			20			36			52			68		
5			21			37			53			69		
6			22			38			54			70		
7			23			39			55			71		
8			24			40			56			72		
9			25			41			57			73		
10			26			42			58			74		
11			27			43			59			75		
12			28			44			60			76		
13			29			45			61			77		
14			30			46			62			78		
15			31			47			63			79		
16			32			48			64			80		

«Ключ» до обробки даних

Шкали		№№ стверджень	
№	Назва шкал	«Так» (+)	«Ні» (-)
1	Інтернальність у сфері досягнень	11+, 31+, 41+, 51+	1-, 21-, 61-, 71-
2	Інтернальність у сфері невдач	12+, 32+, 42+, 72+	2-, 22-, 52-, 62-,
3	Інтернальність у сфері сім'ї і стосунків з батьками	3+, 23+, 33+, 63+	13-, 43-, 53-, 73-
4	Інтернальність у сфері шкільного життя і стосунків з вчителями	4+, 14+, 64+, 74+	24-, 34-, 44-, 54-
5	Інтернальність у сфері спілкування і стосунків з однолітками	5+, 35+, 55+, 65+	15-, 25-, 45-, 75-
6	Інтернальність у сфері здоров'я і хвороби	16+, 26+, 66+, 76+	6-, 36-, 46-, 56-
7	Інтернальність в сексуальній сфері	7+, 17+, 57+, 67+	27-, 37-, 47-, 77-
8	Інтернальність у сфері внутрішнього світу	18+, 38+, 48+, 68+	8-, 28-, 58-, 78-
9	Інтернальність у сфері майбутнього	19+, 39+, 49+, 59+	9-, 29-, 69-, 79-
10	Інтернальність у сфері розваг і захоплень (вільний час)	10+, 30+, 40+, 70+	20-, 50-, 60-, 80-

ДОДАТОК Б
ОПИТУВАЛЬНИК ПОКАЗНИКІВ ЛОКАЛІЗАЦІЇ
СУБ'ЄКТИВНОГО КОНТРОЛЮ ПІДЛІТКІВ

(ЛСК-П) версія 2.

ІНСТРУКЦІЯ

Вам пропонується ряд стверджень, які допоможуть виявити Ваше ставлення до різних життєвих ситуацій. Тут немає правильних і хибних відповідей: люди різні, і кожен може вважати по-іншому. Виберіть той варіант відповіді, який більшою мірою відповідає Вашій думці і біля відповідної літери (А або Б) поставте “+”.

Відповідати треба щиро і точно на запитання, проте, не задумуватись занадто довго, оскільки перша відповідь, яка спадає на думку, є найближчою до правди. Слідкуйте, щоб номер твердження співпадав з номером відповіді у бланку.

Ви можете бути впевнені, що результати дослідження не будуть розповсюджуватися. Дякуємо за участь у дослідженні.

1. Життєві досягнення найчастіше є наслідком:
 - а) везіння;
 - б) старанності і наполегливості людини.
2. Якщо людина мало досягла в своєму житті, то це тому, що:
 - а) вона не старалася;
 - б) їй просто не пощастило.
3. Якщо батьки чогось від мене вимагають, то я:
 - а) у більшості випадків можу зрозуміти, чим це спричинене;
 - б) у більшості випадків не можу зрозуміти, чому.
4. Конфлікти з вчителями виникають:
 - а) переважно в тих учнів, які нехтують своїми учнівськими обов'язками;
 - б) через несправедливість вчителя або випадкові обставини.
5. Якщо в когось немає друзів, то це здебільшого спричинене:

- а) невмінням спілкуватися і поганим характером;
 - б) несприятливим збігом обставин.
6. Хвороба – це скоріше наслідок:
- а) несприятливого збігу обставин;
 - б) помилок самої людини.
7. Якщо підліток вирішив розпочати статеве життя, то:
- а) батьки та навколишні навряд чи зможуть переконати його цього не робити ;
 - б) авторитетні особи можуть відмовити його від цього.
8. Контролювати свої думки та емоції:
- а) мені дуже важко;
 - б) мені добре вдається.
9. Витратити час на обдумування життєвих цілей:
- а) недоцільно, оскільки великою мірою майбутнє залежить від випадковості;
 - б) доцільно, оскільки планування багато в чому зумовлює успіх в їх реалізації.
10. Якщо людина живе нудним і нецікавим життям, це:
- а) здебільшого її провина;
 - б) результат несприятливого збігу обставин.
11. Для того, щоб досягнути успіху в житті, треба:
- а) багато і сумлінно працювати;
 - б) потрапити в потрібне місце в потрібний час, інакше кажучи, мати фарт.
12. Якщо людина мало досягнула в житті, то це тому, що:
- а) вона просто лінива або недостатньо здібна, або не прагнула цього насправді;
 - б) їй не повезло.
13. Те, як складеться подальше доросле життя дітей:
- а) залежить багато в чому від батьків;
 - б) залежить здебільшого від їх здібностей, старанності та наполегливості.
14. Шкільні оцінки:
- а) реально відображають те, скільки зусиль я прикладаю, виконуючи завдання;
 - б) відображають скоріше настрої і ставлення до мене вчителя.
15. Кількість друзів залежить від:

- а) того, як склалися умови чи обставини життя;
 - б) від прагнень і поведінки самої людини.
16. Для того, щоб бути здоровим треба:
- а) свідомо вести здоровий спосіб життя ;
 - б) народитися в здорових батьків і мати везіння.
17. Більшість неприємностей, пов'язаних із статевим життям (венеричні хвороби, не запланована вагітність):
- а) можна уникнути, якщо бути обережним;
 - б) складно уникнути, якщо це визначено долею людини.
18. Наскільки щасливою почуватиметься людина, залежить:
- а) від неї самої ;
 - б) від обставин життя та оточуючих людей.
19. Моє майбутнє:
- а) прямо залежить від того, що я роблю в своєму теперішньому повсякденному житті;
 - б) загалом мало залежить особисто від мене.
20. Якщо я потрапляю в нудну компанію, то:
- а) намагаюся розвеселити людей;
 - б) скоріше за все, просто піду геть.
21. Багато моїх успіхів були можливі:
- а) майже повністю завдяки допомозі інших людей;
 - б) через мої особисті здібності, зусилля та наполегливість.
22. Мої неприємності і невдачі найчастіше були наслідком:
- а) дій інших людей;
 - б) моїх власних помилок.
23. Взаєморозуміння в сім'ї:
- а) великою мірою залежить від мене особисто;
 - б) більшою мірою залежить від батьків, інших членів сім'ї та випадкових обставин.
24. Постійно робити уроки однаково старанно:

- а) необхідно, оскільки від повноти засвоєння матеріалу залежить подальший успіх;
 - б) непотрібно, адже оцінки часто залежать від везіння.
25. а) Буває, що в хорошій людині немає друзів через випадкові обставини;
- б) такого не буває.
26. Щоб зберегти здоров'я:
- а) я вдаюся до профілактичних заходів;
 - б) я не вдаюся до профілактичних заходів.
27. Підліток розпочинає статеве життя, тому, що:
- а) сам так вирішив;
 - б) так складаються обставини, або його підштовхують до цього друзі.
28. Думаю, що мене:
- а) легше вивести з рівноваги, ніж більшість людей;
 - б) складніше вивести з рівноваги, ніж більшість людей.
29. Планувати майбутнє:
- а) не дуже доцільно, оскільки за певний час обставини можуть суттєво змінитися;
 - б) доцільно, оскільки добре складений план – це міцна запорука майбутнього успіху.
30. Якщо людина постраждала через своє ризиковане захоплення (наприклад, екстремальні види спорту), то:
- а) винна сама, бо була необачною;
 - б) це переважно результат несприятливого збігу обставин.
31. Життєвий успіх у більшості випадків є:
- а) результатом везіння;
 - б) результатом довгих цілеспрямованих зусиль.
32. Здібна людина, яка нічого не досягла в житті:
- а) повинна звинувачувати в цьому тільки себе;
 - б) повинна шукати пояснення своїх невдач у несприятливих обставинах життя.
33. Коли батьки прийняли якесь важливе рішення:

- а) мені здебільшого зрозумілі причини саме такого рішення;
 - б) мені складно зрозуміти причини саме такого рішення.
34. Мої шкільні знання:
- а) далеко не завжди бувають оцінені по справедливості;
 - б) здебільшого оцінюються вчителем об'єктивно.
- 35.а) Якщо я дуже захочу, то можу подружитися майже з будь-якою людиною;
- б) як складатимуться мої стосунки з певними людьми, багато в чому залежить від обставин.
36. Шкідливі звички здебільшого виникають:
- а) під впливом оточуючих;
 - б) через безвідповідальність та необачність самої людини.
37. Сексуальна привабливість людини – це:
- а) подарунок долі;
 - б) наслідок її власних зусиль.
38. а) За те, яким буде мій внутрішній світ, відповідаю тільки я сам;
- б) мій внутрішній світ багато в чому залежить від людей, які мене оточують і обставин мого життя.
39. Коли я щось планую, то:
- а) загалом вірю в свої сили і можливості це здійснити;
 - б) розумію, що втілення моїх планів у більшості випадків залежить від оточуючих людей та обставин життя.
- 40.а) Я здебільшого сам обираю як провести свій вільний час;
- б) я часто проводжу вільний час не відповідно до власних бажань, а відповідно до бажань оточуючих людей та випадкового збігу обставин.
41. Якщо я чогось досягаю, то:
- а) чітко усвідомлюю, що це завдяки прикладеним мною зусиллям;
 - б) завжди думаю, що цього би не сталося, якби не допомога навколишніх і не сприятливий збіг обставин.
42. Якщо в мене часто трапляються невдачі, то це:
- а) через певні негативні риси мого характеру або недостатні здібності;

- б) через недоброзичливість оточуючих і несприятливі обставини.
43. Я часто почуваю, що:
- а) ніяк не можу вплинути на власну сімейну ситуацію;
 - б) моя сімейна ситуація значною мірою залежить від моїх особистих дій.
44. а) Вчитель часто сам винен у тому, що учні порушують дисципліну;
- б) у порушенні дисципліни все ж таки здебільшого винні самі учні.
45. В моїх стосунках з друзями:
- а) часто виникають такі проблеми, які не можна вирішити навіть за дуже сильного прагнення;
 - б) немає таких проблем, які не можна було б вирішити за умов спільного бажання і зусиль.
46. Люди здебільшого стають наркоманами:
- а) через власний свідомий вибір;
 - б) через певні обставини свого життя.
47. а) Перший статевий контакт часто буває випадковим і незапланованим, наприклад, у стані алкогольного сп'яніння, або за інших непередбачуваних обставин;
- б) коли відбудеться перший статевий контакт, здебільшого залежить від свідомого рішення людини.
48. Духовний розвиток людини – це:
- а) результат її свідомого вибору і наполегливої внутрішньої роботи;
 - б) здебільшого залежить від виховання та інших зовнішніх впливів.
49. Для того, щоб втілити в життя свої мрії про майбутнє
- а) треба багато працювати;
 - б) треба потрапити в потрібний час у потрібне місце, бути щасливчиком.
50. Наскільки цікавим і насиченим подіями буде мій вільний час:
- а) здебільшого залежить від обставин;
 - б) здебільшого залежить від прикладених мною зусиль і свідомого планування.
51. Значне досягнення в житті – це:

- а) здебільшого результат великої праці;
 - б) в більшості випадків наслідок везіння.
52. а) Якщо людині не щастить, з цим вже навряд чи можна щось вдіяти;
- б) невезучих людей не буває, бувають нездари та лінивці.
53. а) На дітей впливають різні обставини, що виховні зусилля батьків часто виявляються марними;
- б) якою виросте дитина, здебільшого залежить від батьків.
54. Якщо мені нецікавий якийсь шкільний предмет:
- а) у цьому в більшості випадків винен вчитель, тому що не зміг мене зацікавити;
 - б) у цьому винен я сам, оскільки полінувався знайти в ньому щось цікаве для себе.
55. а) Найчастіше за все я можу отримати від друзів те, що мені потрібно
- б) чи отримаю я бажане від друзів, залежить здебільшого від них самих та обставин життя.
56. Дуже небезпечні, невиліковні хвороби – це:
- а) наслідок нещасливої долі або фатального збігу обставин;
 - б) наслідок безтурботної поведінки самої людини.
57. Людина може розпочинати статеве життя:
- а) тільки тоді, коли вона проінформована про його можливі наслідки і здатна самотійно нести за них відповідальність;
 - б) тоді, коли для цього складуться відповідні обставини, незалежно від її готовності до цього.
58. Мої релігійні погляди:
- а) сформувалися здебільшого під впливом традицій моєї сім'ї, поглядів моїх батьків, інших зовнішніх впливів;
 - б) є результатом мого свідомого вибору.
59. Наскільки здоровими і щасливими будуть мої майбутні діти:
- а) залежить від того, наскільки серйозно я поставлюся до свого здоров'я і питань створення і планування сім'ї;

- б) залежить від призначення долі і від обставин життя.
60. а) Деякі види розваг мене приваблюють, але мені забороняють батьки, або є ще якісь зовнішні перешкоди;
- б) як я буду розважатися, залежить тільки від мене, моїх бажань і мого вибору.
61. Реалізація життєвих планів:
- а) залежить від везіння, від того, як складеться доля;
- б) залежить від моїх старань та наполегливості.
62. Якщо мені щось не вдається:
- а) я часто зупиняюся і сподіваюся на зручний випадок, коли проблему можна буде вирішити з мінімальною кількістю зусиль;
- б) активно шукаю інші шляхи досягнення бажаного.
63. Якщо в сім'ї виникає конфлікт:
- а) я достатньо часто почуваюся винним в цьому;
- б) в цьому здебільшого винні інші члени сім'ї.
64. Якщо я не можу засвоїти якийсь навчальний шкільний матеріал, то:
- а) я почуваюся недостатньо кмітливим та здібним;
- б) я вважаю, що вчитель не зумів мені його правильно пояснити.
65. а) Найчастіше я сам обираю для себе друзів;
- б) хто буде моїм другом, здебільшого залежить від бажань оточуючих людей і випадкових обставин життя.
66. Екологічна чистота довкілля:
- а) здебільшого залежить від поведінки і свідомого вибору кожної окремої людини;
- б) мало залежить від поведінки окремої людини.
67. Наскільки вдалим буде інтимне життя людини
- а) залежить від її усвідомленого і відповідального вибору і ставлення;
- б) залежить від везіння.
68. а) Багато в чому я покладаюся на свою інтуїцію, і в таких випадках рідко помиляюся;
- б) я рідко прислухаюся до своєї інтуїції і дію тоді, коли все зважив.

69. Моє майбутнє здебільшого залежить:

- а) від минулих обставин мого життя, які від мене тоді не залежали і які я зараз ніяк не можу змінити;
- б) від моїх теперішніх дій та планів.

70. Якщо я дуже хочу піти на вечірку (дискотеку, концерт), то:

- а) зроблю для цього все можливе і все ж таки піду;
- б) все одно це бажання може залишитися нездійсненим через несприятливі обставини або оточуючих людей.

71. Якщо людина чогось досягла в житті, то:

- а) вона повинна пишатися тим, що має здібності і наполегливість;
- б) вона повинна перш за все пам'ятати, кому вона цим завдячує.

72. Якщо на шляху реалізації моїх планів виникають якісь серйозні перешкоди:

- а) я звинувачую в цьому перш за все самого себе;
- б) я шукаю винних серед оточуючих людей або знаходжу пояснення в несприятливих обставинах життя.

73. Якщо в сім'ї виникають серйозні проблеми:

- а) я здебільшого не намагаюся щось змінити, а чекаю, поки все вирішиться саме по собі;
- б) я намагаюся зробити все можливе для їх вирішення.

74. Як багато корисного для свого дорослого життя я зможу винести з шкільного навчання:

- а) в першу чергу залежить від моїх прагнень і зусиль;
- б) в першу чергу залежить від майстерності вчителів та інших обставин життя.

75. Якщо в моїх стосунках з друзями виникають якісь конфлікти, то це:

- а) здебільшого провина моїх друзів або результат випадкового непорозуміння;
- б) результат моєї неправильної поведінки.

76.а) Якщо людина дуже хоче одужати і вірить в свої сили,

то вона здатна перемогти навіть дуже небезпечні хвороби;

б) якщо людина захворіла на важку хворобу, то її одужання залежить від долі, везіння та інших обставин життя.

77. Те, наскільки добре інформованим є підліток у сфері статевих стосунків, більше залежить:

а) від сім'ї, друзів, впливу оточення загалом;

б) від бажання самого підлітка.

78. Мир і спокій в душі людини:

а) в більшості випадків залежить від зусиль самої людини;

б) здебільшого залежить від оточуючих людей і обставин життя.

79. Моє майбутнє:

а) залежить від великої кількості чинників, що я відчуваю не в стані зробити його таким, як мені хотілося б;

б) залежить в першу чергу від моїх планів і зусиль.

80. а) Часто я не можу провести свій вільний час так як хочу і нудьгую;

б) я завжди знаходжу, чим зайняти свій вільний час.

БЛАНК ДЛЯ ВІДПОВІДЕЙ (ЛСК-П, версія 1).

Прізвище, Ім'я _____ Вік _____ Стать _____

Дата _____ Місто _____ Клас _____

№ з/п	Варіант Відпов.		№ з/п	Варіант відпов.		№ з/п	Варіант відпов.		№ з/п	Варіант відпов.		№ з/п	Варіант відпов.	
	А	Б		А	Б		А	Б		А	Б		А	Б
1			17			33			49			65		
2			18			34			50			66		
3			19			35			51			67		
4			20			36			52			68		
5			21			37			53			69		
6			22			38			54			70		
7			23			39			55			71		
8			24			40			56			72		
9			25			41			57			73		
10			26			42			58			74		
11			27			43			59			75		
12			28			44			60			76		
13			29			45			61			77		
14			30			46			62			78		
15			31			47			63			79		
16			32			48			64			80		

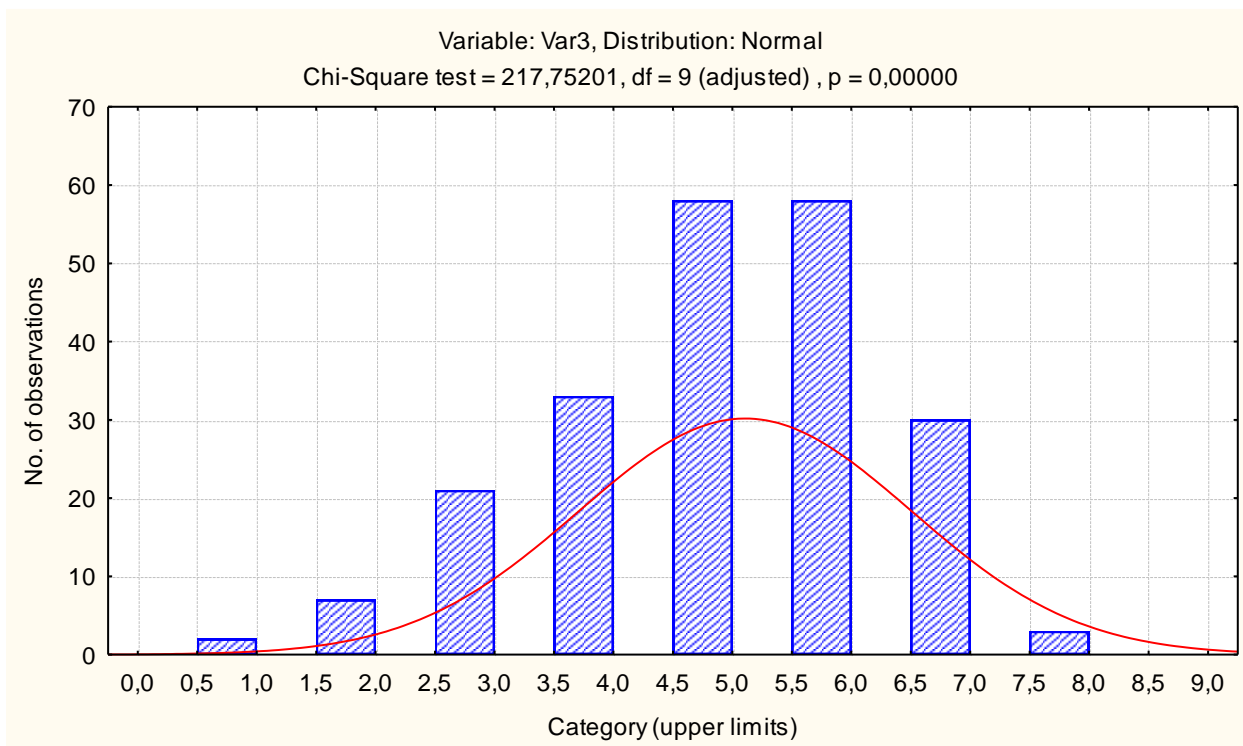
«Ключ» до обробки даних (ЛСК-П, версія 1)

Шкали		№№ стверджень	
№	Назва шкал	А	Б
1	Інтернальність у сфері досягнень	11А, 51А, 71А	1Б, 21Б, 31Б, 41Б, 61Б
2	Інтернальність у сфері невдач	2А, 12А, 32А, 42А, 72А	22Б, 52Б, 62Б
3	Інтернальність у сфері стосунків з батьками	3А, 23А, 33А, 63А	13Б, 43Б, 53Б, 73Б
4	Інтернальність у сфері шкільного життя і стосунків з вчителями	4А, 14А, 24А, 64А, 74А	34Б, 44Б, 54Б
5	Інтернальність у сфері стосунків з однолітками	5А, 35А, 55А, 65А	15Б, 25Б, 45Б, 75Б
6	Інтернальність у сфері здоров'я і хвороби	16А, 26А, 46А, 66А, 76А	6Б, 36Б, 56Б
7	Інтернальність в сексуальній сфері	7А, 17А, 27А, 47Б, 57А, 67А	37Б, 77Б
8	Інтернальність у сфері внутрішнього світу	18А, 38А, 48А, 68А, 78А	8Б, 28Б, 58Б
9	Інтернальність у сфері майбутнього	19А, 39А, 49А, 59А	9Б, 29Б, 69Б, 79Б
10	Інтернальність у сфері розваг і захоплень (вільний час)	10А, 20А, 30А, 40А, 70А	50Б, 60Б, 80Б

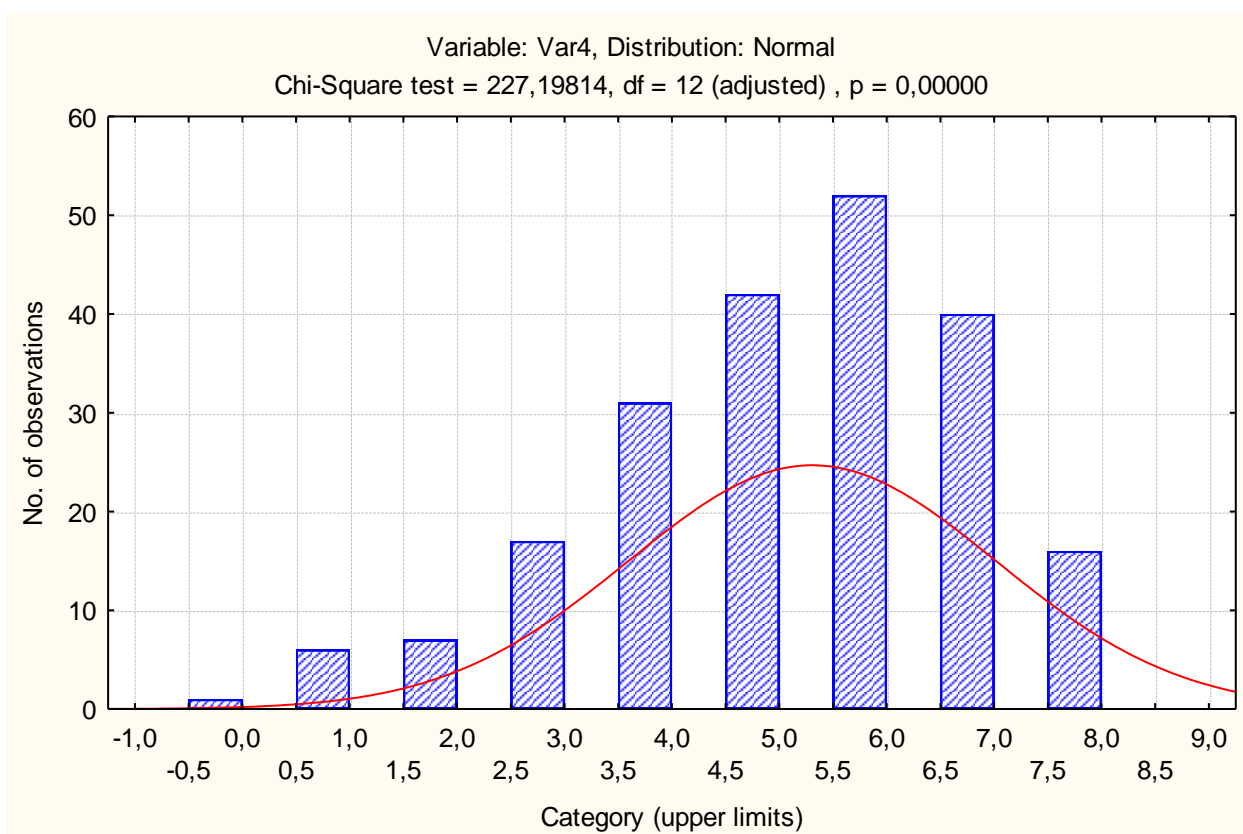
Версія 1 опитувальника показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків (ЛСК-П) застосовується і як паралельний тест для версії 2 даної методика і як самостійний її варіант.

ДОДАТОК В

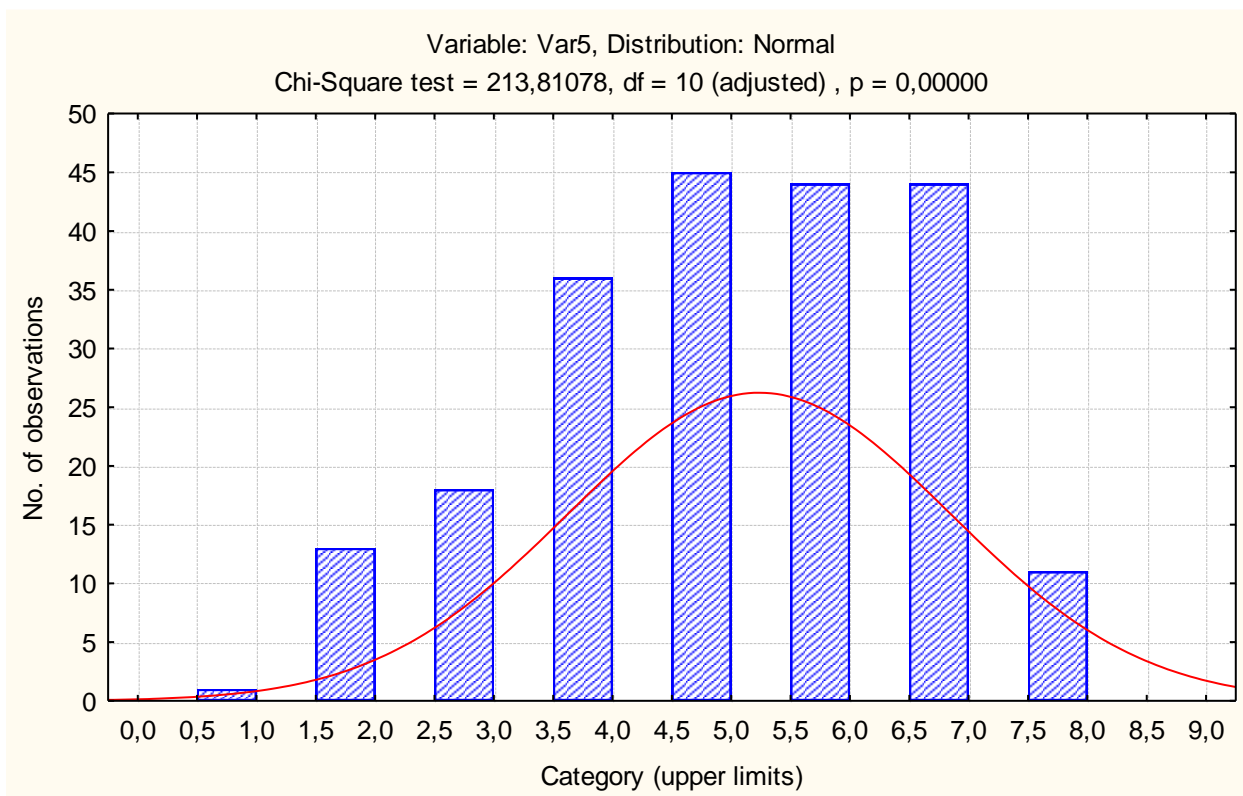
**РОЗПОДІЛ ЗНАЧЕНЬ ВСІХ ПОКАЗНИКІВ ЛОКУСУ КОНТРОЛЮ,
ЩО ОТРИМАНІ ЗА ДОПОМОГОЮ ОПИТУВАЛЬНИКА**

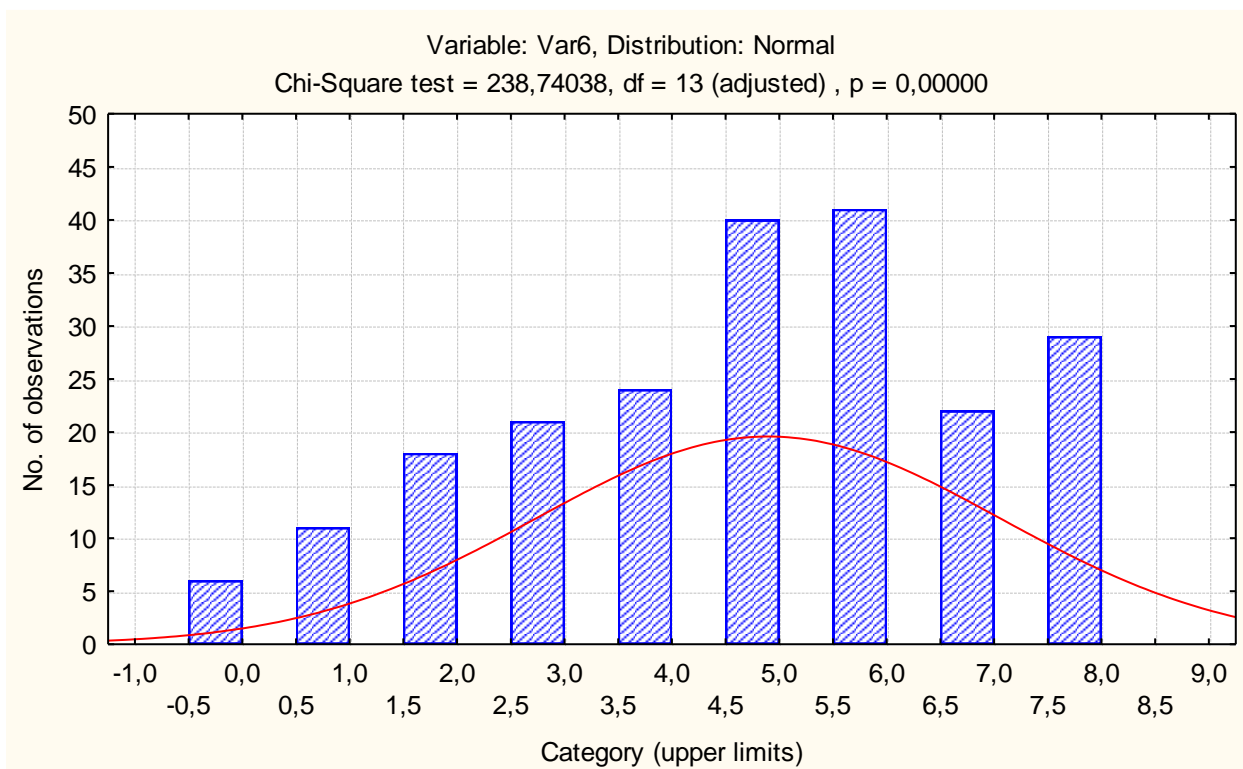
ШКАЛА 1. Інтернальність у сфері досягнень.

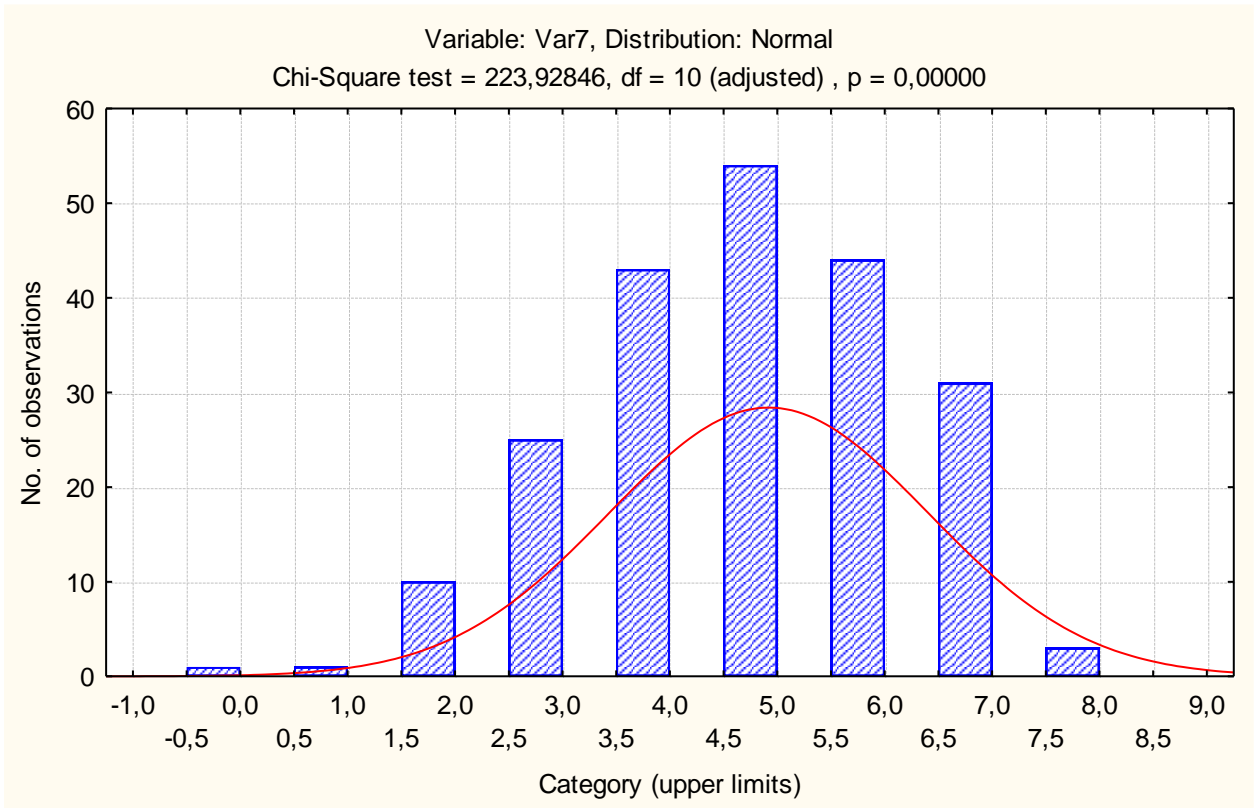
ШКАЛА 2. Інтернальність у сфері невдач.

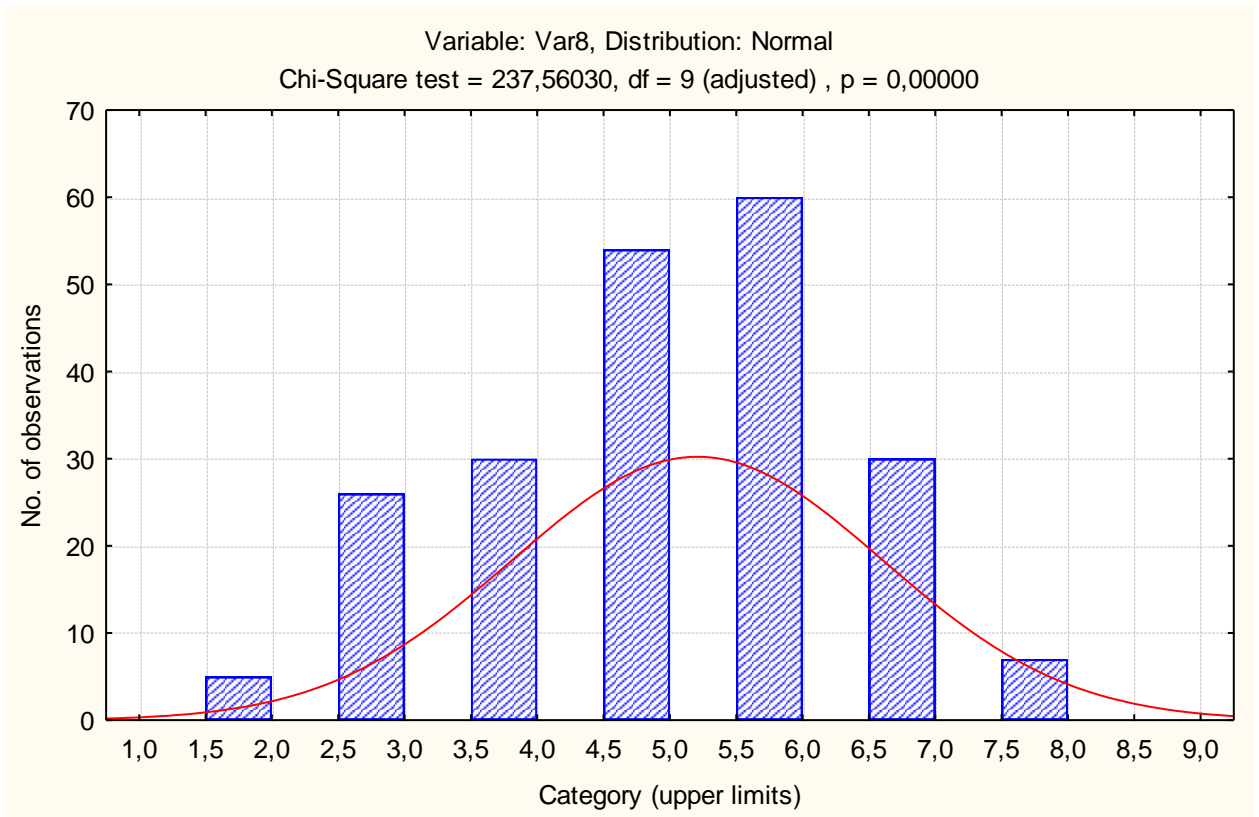
ШКАЛА 3. Інтернальність у сфері сім'ї і стосунків з батьками.

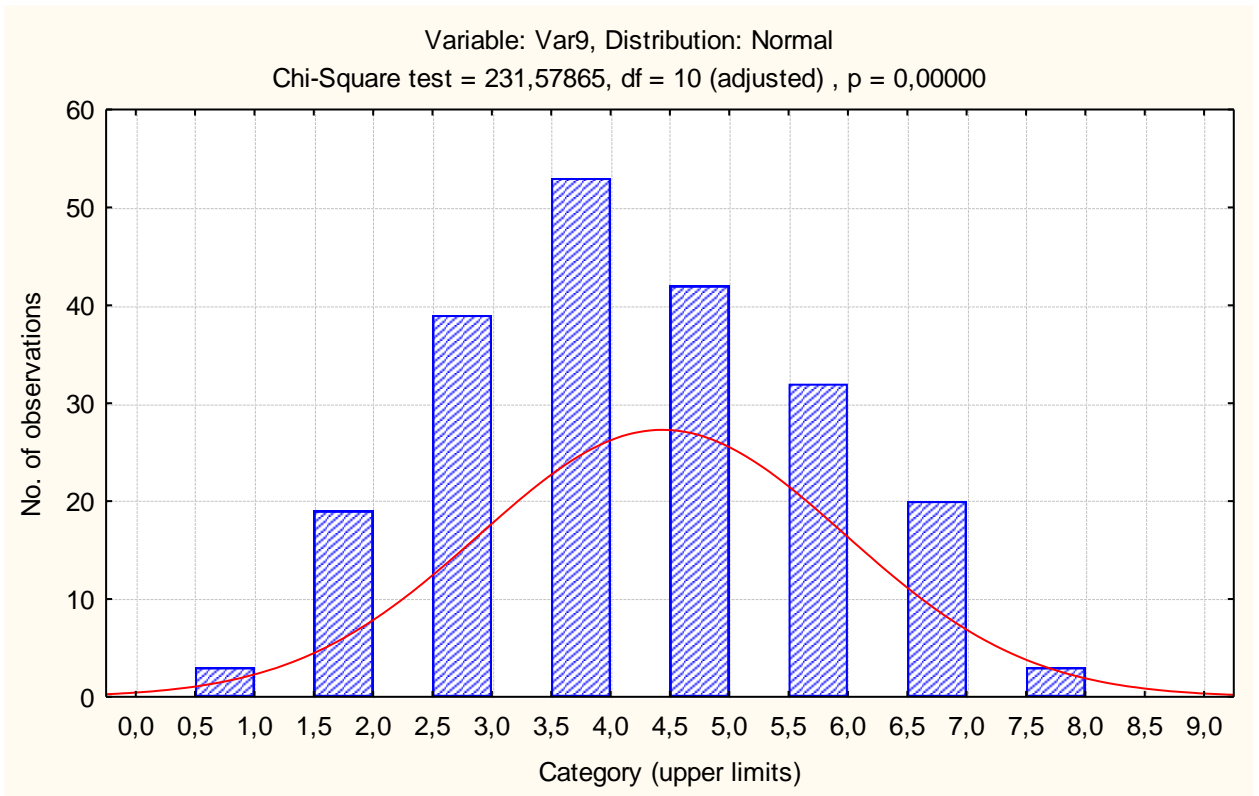
ШКАЛА 4. Інтернальність у сфері шкільного життя і стосунків з вчителями.

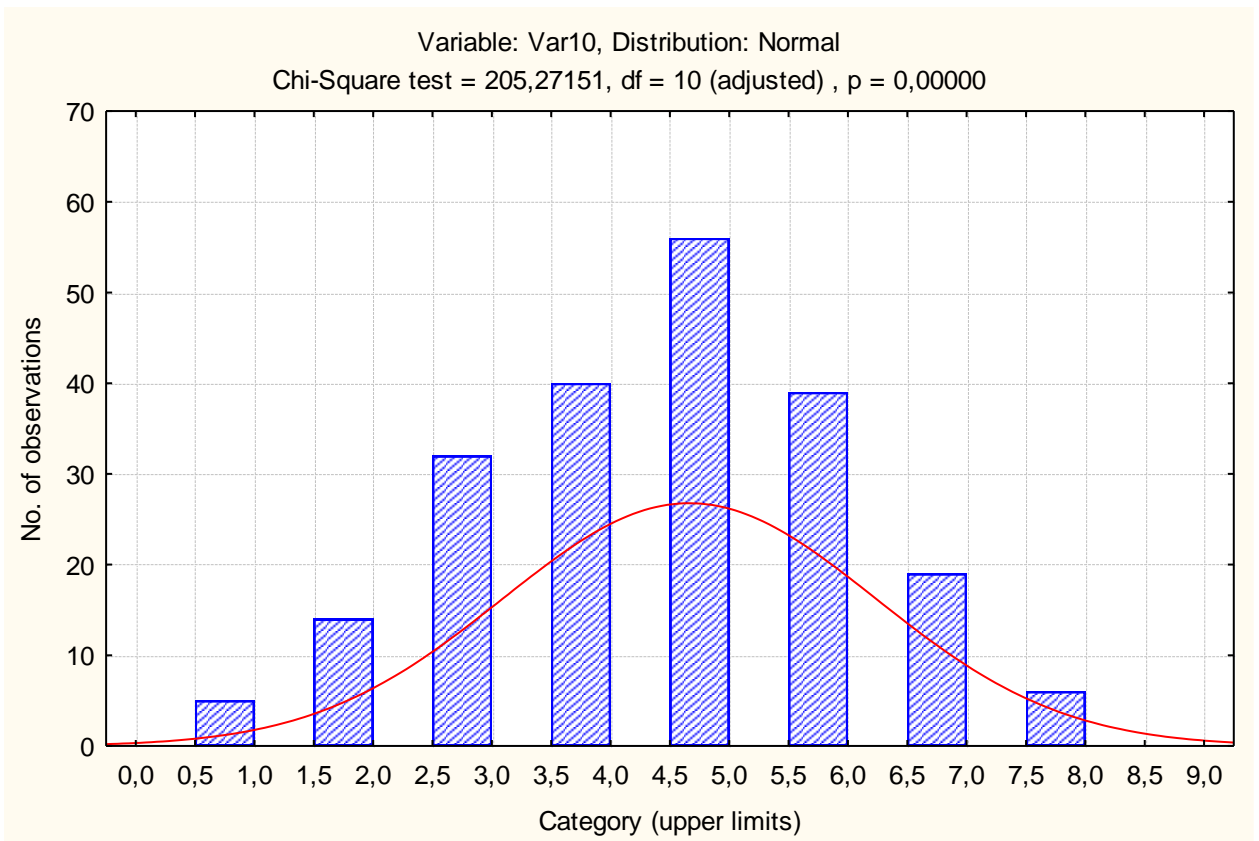
ШКАЛА 5. Інтернальність у сфері спілкування і стосунків з однолітками.

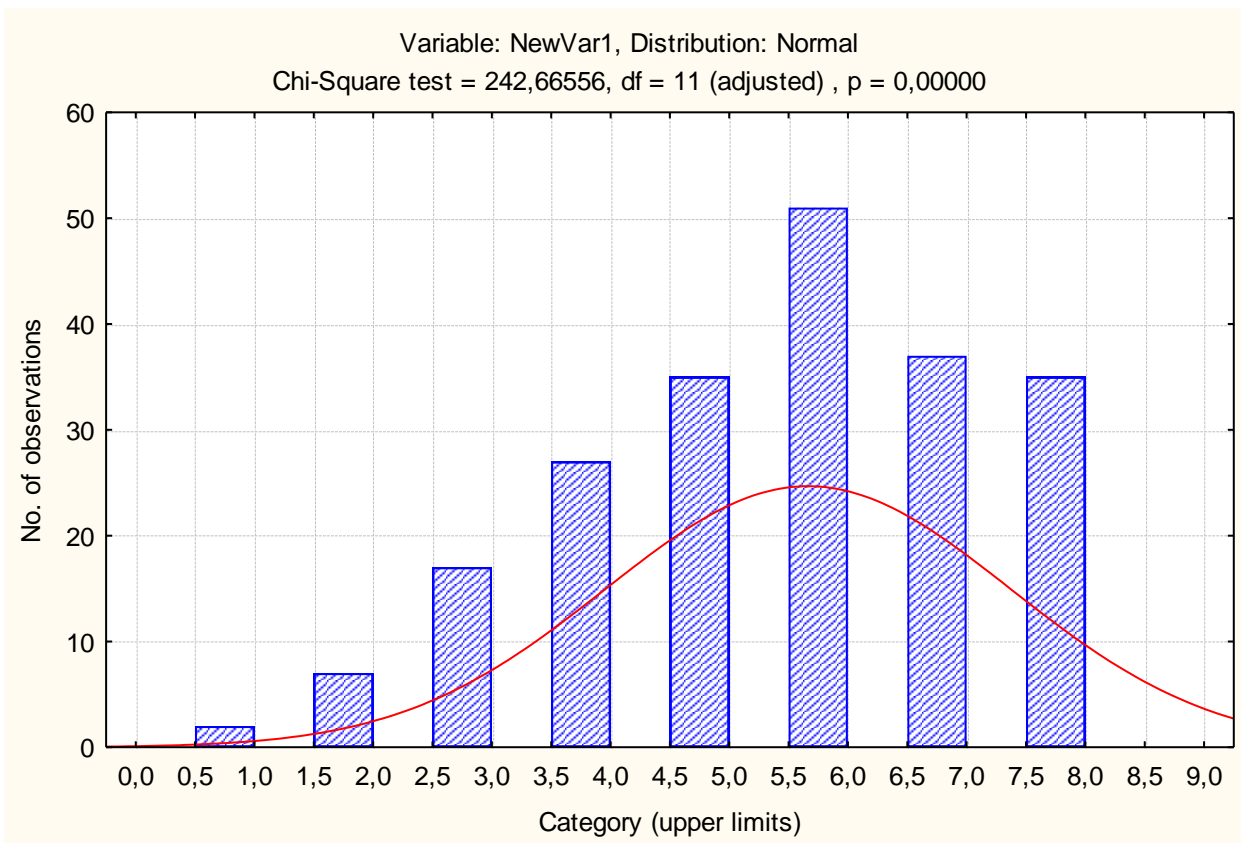
ШКАЛА 6. Інтернальність у сфері здоров'я і хвороби.

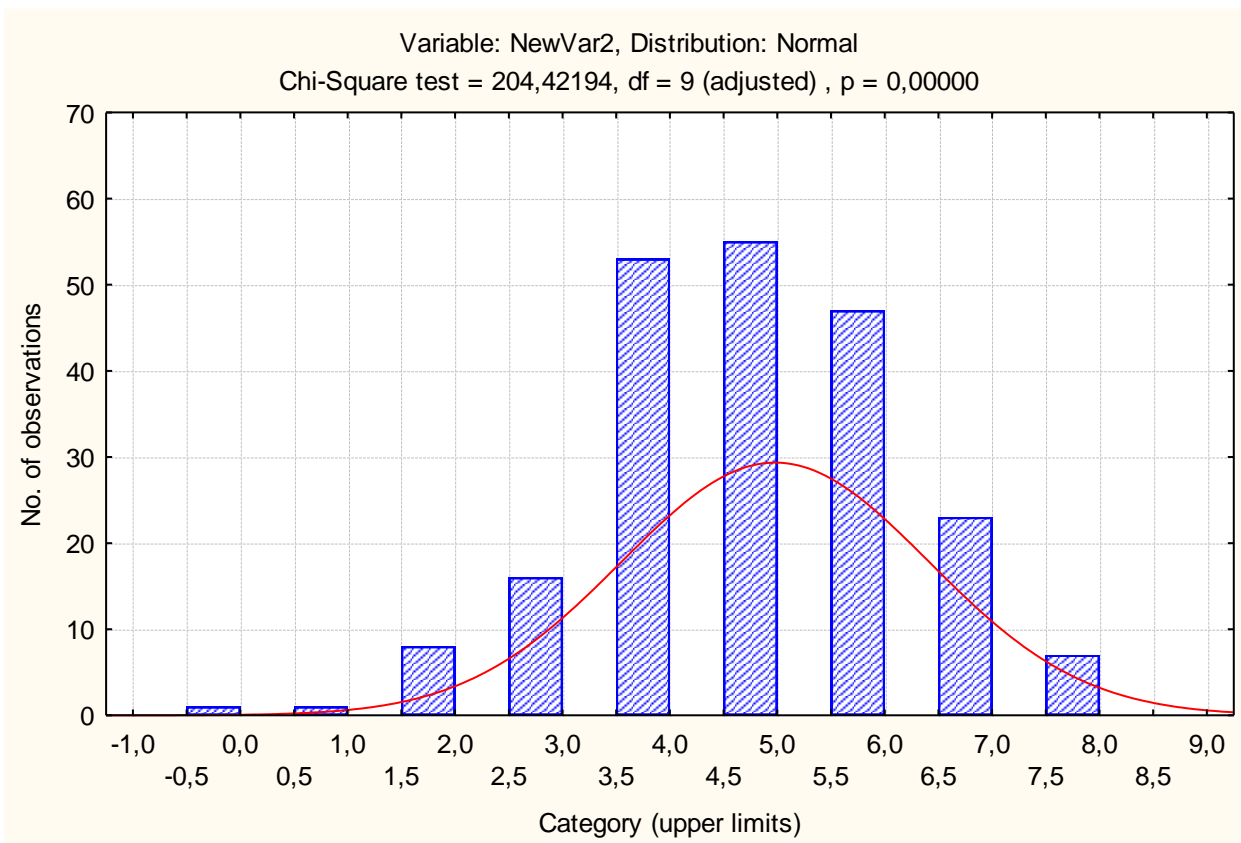
ШКАЛА 7. Інтернальність в сексуальній сфері.

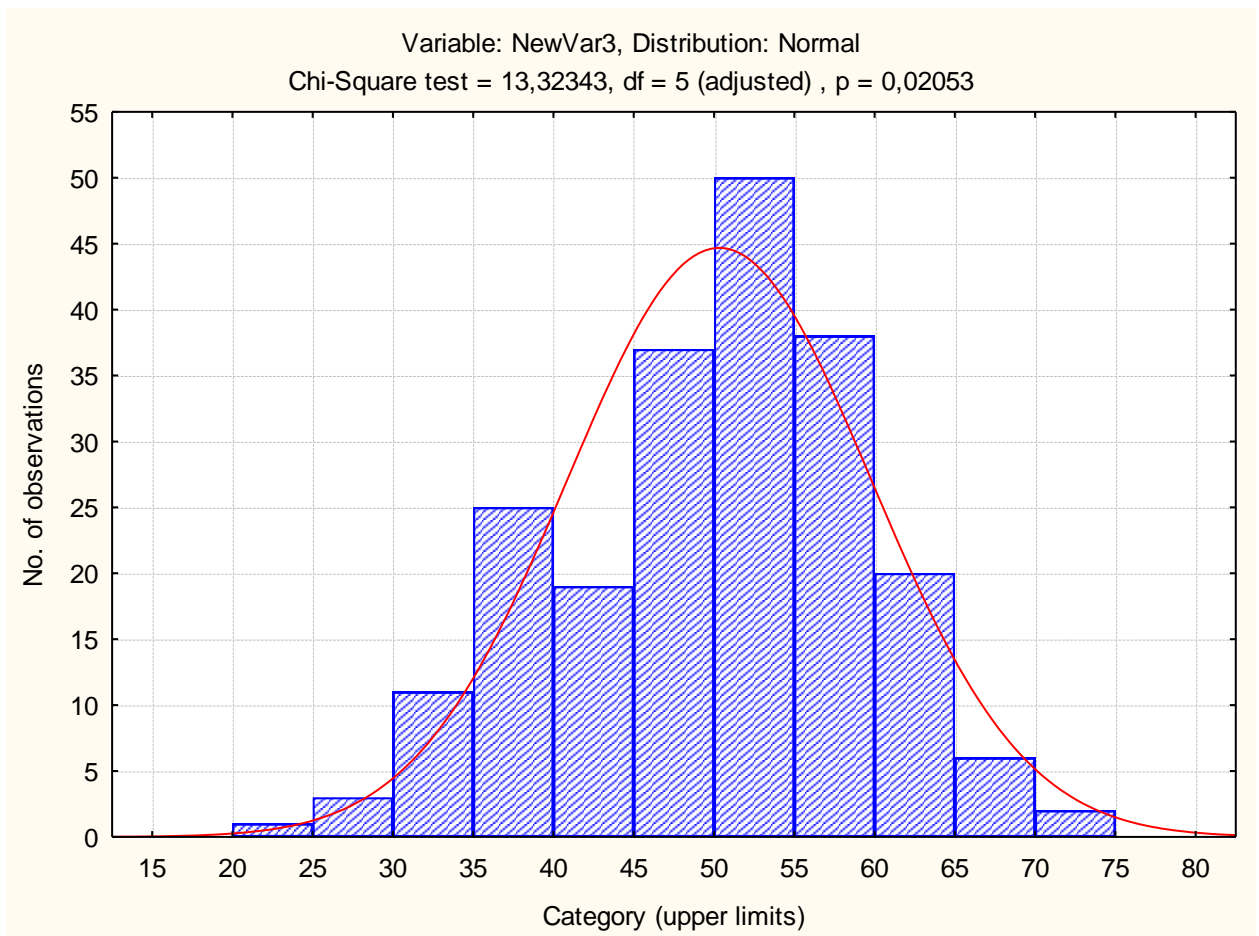
ШКАЛА 8. Інтернальність у сфері внутрішнього світу.

ШКАЛА 9. Інтернальність у сфері майбутнього.

ШКАЛА 10. Інтернальність у сфері розваг і захоплень (вільний час).

ШКАЛА ЗАГАЛЬНОЇ ІНТЕРНАЛЬНОСТІ

Аналіз наведених графіків, що відображують розподіл значень всіх показників локалізації контролю, що отримані за допомогою оригінального опитувальника, переконливо свідчить проте, що майже за усіма показниками, розподіл їх значень прагне до нормального розподілу. Це може свідчити про достатню спроможність кожної шкали опитувальника до диференціації. Загалом можна констатувати, що оригінальний опитувальник показників локалізації суб'єктивного контролю підлітків ЛСК-П, версії 1 і 2 є надійним і валідним психодіагностичним інструментом за допомогою якого можна вивчати ступінь інтернальності-екстернальності підлітків.

ДОДАТОК Д
МЕТОДИКА ДІАГНОСТИКИ ПОКАЗНИКІВ ЛОКУСУ КОНТРОЛЮ
ОСОБИСТОСТІ «РОЗМІЩЕННЯ СЕБЕ НА УМОВНІЙ ШКАЛІ
ЛОКУСУ КОНТРОЛЮ»

ІНСТРУКЦІЯ.

Шановні підлітки! Запрошуємо Вас взяти участь в дослідженні метою якого є вивчення деяких Ваших психологічних характеристик.

Покладіть перед собою виданий Вам бланк. На ньому ви бачите декілька відрізків прямих. Подивіться на перший. Уявіть собі, що на ньому розташоване все людство так, що на одному кінці (справа) зосередилися найздоровіші люди (максимум здоров'я), а на іншому кінці (зліва) – самі хворі (мінімум здоров'я). Відмітьте хрестиком місце, яке, на вашу думку, Ви займає на цій умовній шкалі. Таку ж процедуру проведіть зі всією рештою шкал. Перш, ніж приступити до оцінки наступної конкретної шкали, ознайомтеся з описом її максимального прояву, представленим нижче. Якщо Вам незрозуміла інструкція, прочитайте її ще раз, або зверніться до нас. Дякуємо за участь в дослідженні.

Опис шкал локусу контролю, запропонованих для оцінки (див. бланк):

Шкала 1. Інтернальність в сфері досягнень. *Високі значення* (max) за цією шкалою означають, що все добре в Вашому житті, Ви досягнули самі і в майбутньому теж будете успішно реалізовувати власні цілі. *Низькі значення* (min) свідчать про те, що Ваші успіхи, досягнення залежать від везіння, та завдяки допомозі інших людей.

Шкала 2. Інтернальність в сфері невдач. *Високі значення* (max) за цією шкалою говорять про те, що невдачі, неприємності та страждання – результат Ваших дій, поведінки. *Низькі значення* (min) свідчать про те, що подібні події (невдачі, неприємності) – це наслідок поведінки інших людей, наслідок невезіння.

Шкала 3. Інтернальність у сфері сім'ї і стосунків з батьками. *Високі значення* (max) свідчать про те, що Ви вважаєте, що суттєво впливаєте на сімейну ситуацію, на формування сімейних стосунків. *Низькі значення* (min) свідчить, що Ви не схильні брати на себе відповідальність за сімейну атмосферу, за те, як складаються Ваші стосунки з батьками.

Шкала 4. Інтернальність в навчальній діяльності і стосунках з вчителями. *Високий показник* (max) свідчить про те, що Ви почуваетесь здатним контролювати ситуацію власної шкільної успішності та спілкування з вчителями. *Низький показник* (min) - результати Вашої навчальної діяльності та стосунки з вчителями залежать від зовнішніх обставин та вчителів.

Шкала 5. Інтернальність у сфері спілкування та стосунків з однолітками. *Високий показник* (max) свідчить про те, що Ви самі будете стосунки з іншими людьми, викликаєте до себе повагу та симпатію, заводите друзів і т. і. *Низький показник* (min) вказує на те, що Ви не вважаєте себе здатним активно формувати власне коло спілкування і схильні вважати, що Ваші стосунки є результатом дій своїх знайомих, друзів, або результатом випадковості.

Шкала 6. Інтернальність в галузі здоров'я і хвороб. *Високий показник* (max) свідчить про Вашу схильність брати на себе відповідальність за стан власного здоров'я та захворювання, власні здорові та шкідливі звички та спосіб життя. *Низький показник* (min) свідчить про неспроможність до свідомого контролю стану власного здоров'я, власної поведінки відносно здоров'я, хвороби та одужання.

Шкала 7. Інтернальність у сексуальній сфері. *Високий показник* (max) Ви вважаєте себе відповідальними за початок Вашого статевого життя, його перебіг та наслідки. *Низький показник* (min) свідчить про схильність приписувати відповідальність за особливості власних сексуальних стосунків випадковим обставинам, тиску оточуючих, умовам сімейного виховання та іншим зовнішнім чинникам.

Шкала 8. Інтернальність у сфері внутрішнього світу. *Високий показник* (max) Ваші емоційні переживання, зміст внутрішнього, духовного розвитку

залежить тільки від Вас. *Низький показник (min)* – Ваші емоції, душевні та духовні переживання залежать від впливів зовнішніх подій, від впливів інших людей.

Шкала 9. Інтернальність в галузі життєвої перспективи (майбутнього).
Високий показник (max) – Ви самі формуєте картину бажаного майбутнього, постановку і досягнення життєвих цілей. *Низький показник (min)* – власне майбутнє, і його планування залежить більшою мірою від зовнішніх обставин, ситуації та інших людей.

Шкала 10. Інтернальність в галузі розваг і захоплень (дозвілля). *Високий показник (max)* – Ви самостійно та відповідально плануєте власне дозвілля, проведення вільного часу. *Низький показник (min)* – Ви не схильні до контролю способів проведення дозвілля та вибору захоплень та розваг.

БЛАНК для відповідей

«Розміщення себе на умовній шкалі локусу контролю»

Прізвище, Ім'я _____ Вік _____ Стать _____

Дата _____ Місто _____ Клас _____

Здоров'я (min) _____ (max)

(приклад)

Шкала 1 (min) _____ (max)

(Досягнення)

Шкала 2 (min) _____ (max)

(Невдачі)

Шкала 3 (min) _____ (max)

(Батьки)

Шкала 4 (min) _____ (max)

(Навчання)

Шкала 5 (min) _____ (max)

(Спілкування)

Шкала 6 (min) _____ (max)

(Хвороба)

Шкала 7 (min) _____ (max)

(Секс)

Шкала 8 (min) _____ (max)

(Переживання)

Шкала 9 (min) _____ (max)

(Перспектива)

Шкала 10 (min) _____ (max)

(Дозвілля)

ДОДАТОК Е
ПОРІВНЯННЯ ДАНИХ ЗА t-КРИТЕРІЄМ СТ'ЮДЕНТА
ОДНОЙМЕННИХ ПОКАЗНИКІВ ЛОКУСУ КОНТРОЛЮ ЗВЕДЕНОЇ
ГРУПИ ПІДЛІТКІВ РІЗНОГО ВІКУ, ЩО ДІАГНОСТОВАНІ У ТРИ
ЕТАПИ

(1 зріз – вересень 2009 року; 2 зріз – вересень 2010 року;
 3 зріз – вересень 2011 року).

Значення t-критерію Ст'юдента при порівнянні показників локусу контролю зведеної групи підлітків на трьох етапах (зрізах) дослідження, представлені у табл. Е.1.

Таблиця Е.1

Значення t-критерію Ст'юдента зведеної групи (n=128)

Показники	Зрізи	t-крит.	Зрізи	t-крит.	Зрізи	t-крит.
Ідос	1 – 2	-5,738*	1 – 3	-3,214*	2 – 3	-2,617*
Іневд	1 – 2	-3,410*	1 – 3	-3,315*	2 – 3	-2,239*
Ісім	1 – 2	-5,112*	1 – 3	-4,390*	2 – 3	2,522*
Інавч	1 – 2	-1,067	1 – 3	-1,251	2 – 3	-0,225
Іспіл	1 – 2	-0,290	1 – 3	-1,144	2 – 3	-0,835
Іздор	1 – 2	-2,804*	1 – 3	-3,996*	2 – 3	-2,480*
Ісекс	1 – 2	-2,200*	1 – 3	-2,577*	2 – 3	-2,398*
Івнс	1 – 2	-1,421	1 – 3	-1, 389	2 – 3	0,043
Імайб	1 – 2	-1,831	1 – 3	-2, 076*	2 – 3	-0,291
Ірозв	1 – 2	1,292	1 – 3	-2,643*	2 – 3	-1,995*
ЗагІ	1 – 2	4,338*	1 – 3	-4,049*	2 – 3	-0,699

Примітка, тут і далі: 1) позначення * - 0,05; 2) скорочення: інтернальність у сфері досягнень – Ідос; невдач – Іневд; сім'ї – Ісім; у – Інавч; у спілкуванні – Іспіл; здоров'я – Іздор; сексу – Ісекс; внутрішнього світу – Івнс; майбутнього – Імайб; дозвілля – Ірозв; шкала загальної інтернальності – ЗагІ.

ДОДАТОК Ж
ПОРІВНЯННЯ ДАНИХ ЗА t-КРИТЕРІЄМ СТ'ЮДЕНТА
ОДНОЙМЕННИХ ПОКАЗНИКІВ ЛОКУСУ КОНТРОЛЮ РІЗНИХ ГРУП
ОДНИХ І ТИХ САМИХ ПІДЛІТКІВ РІЗНОГО ВІКУ, ЩО
ДІАГНОСТОВАНИ У ТРИ ЕТАПИ

(1 зріз – вересень 2009 року; 2 зріз – вересень 2010 року;
 3 зріз – вересень 2011 року).

У табл. Ж.1 представлені значення t-критерію Ст'юдента групи № I. Стартовий вік представників даної групи – 10 років (зріз 1); зріз 2 – вік 11 років; зріз 3 – вік тих самих підлітків – 12 років.

Таблиця Ж 1

Значення t-критерію Ст'юдента групи № I (n=13)

Показники	Зрізи	t-крит.	Зрізи	t-крит.	Зрізи	t-крит.
Ідос	1 – 2	-5,645*	1 – 3	-3,783*	2 – 3	1,684
Іневд	1 – 2	-1,446	1 – 3	-1,587	2 – 3	-1,947*
Ісім	1 – 2	-4,328*	1 – 3	-4,077*	2 – 3	2,609*
Інавч	1 – 2	-0,634	1 – 3	-2,083*	2 – 3	-2,384*
Іспіл	1 – 2	-1,442	1 – 3	-1,814	2 – 3	-2,253*
Іздор	1 – 2	-1,638	1 – 3	-1,956*	2 – 3	-2,271*
Ісекс	1 – 2	-1,931*	1 – 3	-2,394*	2 – 3	-1,983*
Івнс	1 – 2	-0,535	1 – 3	-0,355	2 – 3	0,143
Імайб	1 – 2	-3,460*	1 – 3	-4,871*	2 – 3	-1,348
Ірозв	1 – 2	-1,226	1 – 3	-1,434	2 – 3	2,510*
ЗагІ	1 – 2	-3,911*	1 – 3	-4,576*	2 – 3	-1,883*

У табл. Ж.2 представлені значення t-критерію Ст'юдента групи № II. Стартовий вік представників даної групи – 11 років.

Зріз 1 – вік 11 років (вересень 2009 року);

зріз 2 – вік 12 років (вересень 2010 року);

зріз 3 – вік тих самих підлітків – 13 років. (вересень 2011 року).

Таблиця Ж 2

Значення t-критерію Ст'юдента групи № II (n=24)

Показники	Зрізи	t-крит.	Зрізи	t-крит.	Зрізи	t-крит.
Ідос	1 – 2	-2,923*	1 – 3	-1,325	2 – 3	1,959*
Іневд	1 – 2	-2,566*	1 – 3	0,779	2 – 3	0,203
Ісім	1 – 2	-1,481	1 – 3	-2,494*	2 – 3	0
Інавч	1 – 2	1,670	1 – 3	2,620*	2 – 3	-0,571
Іспіл	1 – 2	2,990*	1 – 3	1,956*	2 – 3	0,700
Іздор	1 – 2	-0,307	1 – 3	-1,987*	2 – 3	-0,221
Ісекс	1 – 2	-1,997*	1 – 3	1,903*	2 – 3	0,340
Івнс	1 – 2	1,897*	1 – 3	1,845*	2 – 3	0,101
Імайб	1 – 2	-2,489*	1 – 3	0,859	2 – 3	0,599
Ірозв	1 – 2	1,879*	1 – 3	2,293*	2 – 3	-0,974
ЗагІ	1 – 2	-0,399	1 – 3	-0,291	2 – 3	-2,326*

У табл. Ж.3 представлені значення t-критерію Ст'юдента групи № III. Стартовий вік представників даної групи – 12 років.

Зріз 1 – вік 12 років (вересень 2009 року);

зріз 2 – вік 13 років (вересень 2010 року);

зріз 3 – вік тих самих підлітків – 14 років. (вересень 2011 року).

Таблиця Ж 3

Значення t-критерію Ст'юдента групи № III (n=38)

Показники	Зрізи	t-крит.	Зрізи	t-крит.	Зрізи	t-крит.
Ідос	1 – 2	-3,322*	1 – 3	-2,027*	2 – 3	1,376
Іневд	1 – 2	-2,443*	1 – 3	-2,897*	2 – 3	-0,517
Ісім	1 – 2	-2,728*	1 – 3	-2,887*	2 – 3	-0,417
Інавч	1 – 2	-1,566	1 – 3	-0,349	2 – 3	1,097
Іспіл	1 – 2	-0,660	1 – 3	-1,981*	2 – 3	-1,296
Іздор	1 – 2	-2,972*	1 – 3	-3,319*	2 – 3	-0,627
Ісекс	1 – 2	-0,730	1 – 3	-1,573	2 – 3	-0,758
Івнс	1 – 2	-1,173	1 – 3	-0,250	2 – 3	0,958
Імайб	1 – 2	-2,685*	1 – 3	-3,309*	2 – 3	-0,616
Ірозв	1 – 2	-0,894	1 – 3	-1,385	2 – 3	-0,675
ЗагІ	1 – 2	-3,949*	1 – 3	-3,890*	2 – 3	-0,442

У табл. Ж.4 представлені значення t-критерію Ст'юдента групи № IV. Стартовий вік представників даної групи – 13 років.

Зріз 1 – вік 13 років (вересень 2009 року);

зріз 2 – вік 14 років (вересень 2010 року);

зріз 3 – вік тих самих підлітків – 15 років. (вересень 2011 року).

Таблиця Ж 4

Значення t-критерію Ст'юдента групи № IV (n=27)

Показники	Зрізи	t-крит.	Зрізи	t-крит.	Зрізи	t-крит.
Ідос	1 – 2	-1,770	1 – 3	-0,989	2 – 3	0,809
Іневд	1 – 2	-2,960*	1 – 3	-3,053*	2 – 3	-0,269
Ісім	1 – 2	-2,727*	1 – 3	-1,783	2 – 3	0,650
Інавч	1 – 2	-2,076*	1 – 3	-2,064*	2 – 3	-0,083
Іспіл	1 – 2	-1,041	1 – 3	-1,058	2 – 3	0
Іздор	1 – 2	-1,057	1 – 3	-2,602*	2 – 3	-2,007*
Ісекс	1 – 2	-1,452	1 – 3	-1,426	2 – 3	-0,090
Івнс	1 – 2	-0,896	1 – 3	-2,022*	2 – 3	-1,165
Імайб	1 – 2	-0,237	1 – 3	0,156	2 – 3	0,463
Ірозв	1 – 2	1,163	1 – 3	-0,331	2 – 3	-1,523
ЗагІ	1 – 2	-2,546*	1 – 3	-2,738*	2 – 3	-0,614

У табл. Ж.5 представлені значення t-критерію Ст'юдента групи № V. Стартовий вік представників даної групи – 14 років.

Зріз 1 – вік 14 років (вересень 2009 року);

зріз 2 – вік 15 років (вересень 2010 року);

зріз 3 – вік тих самих підлітків – 16 років. (вересень 2011 року).

Таблиця Ж 5

Значення t-критерію Ст'юдента групи № V (n=24)

Показники	Зрізи	t-крит.	Зрізи	t-крит.	Зрізи	t-крит.
Ідос	1 – 2	-0,966	1 – 3	-0,320	2 – 3	0,565
Іневд	1 – 2	0,266	1 – 3	0,670	2 – 3	0,490
Ісім	1 – 2	-1,702	1 – 3	-0,397	2 – 3	1,387
Інавч	1 – 2	0,234	1 – 3	0,149	2 – 3	-0,075
Іспіл	1 – 2	1,163	1 – 3	0,420	2 – 3	-0,624
Іздор	1 – 2	-0,266	1 – 3	-0,560	2 – 3	-0,321
Ісекс	1 – 2	0,171	1 – 3	0,556	2 – 3	0,383
Івнс	1 – 2	-1,138	1 – 3	-1,072	2 – 3	0
Імайб	1 – 2	2,195*	1 – 3	2,034*	2 – 3	-0,067
Ірозв	1 – 2	2,173*	1 – 3	1,076	2 – 3	-1,025
ЗагІ	1 – 2	0,375	1 – 3	0,289	2 – 3	-0,058